

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

# ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 9



*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
(наказ МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

**Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа  
*«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:*

**Олійник Л. М.**, учитель Радісенської ЗОШ I–III ступенів Красилівського району Хмельницької області;

**Білан Я. І.**, методист комунальної установи «Зборівський районний методичний кабінет» Зборівської районної ради;

**Троцько Т. В.**, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук, доцент.

#### Умовні позначення:



— пригадайте;



— основні події;



— запитання  
та завдання;



— погляд сучасника  
(дослідника);



— особистості.

#### **Полянський П.**

П54 Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Павло Полянський. — К. : Грамота, 2017. — 224 с. : іл.  
ISBN 978-966-349-619-1

Підручник відповідає Державному стандарту й новій програмі. Містить навчальний матеріал на засадах компетентнісного підходу, у якому подано події всесвітньої історії (кінець XVIII — початок XX ст.).

Осягнути багатовікову історію людства допоможуть уривки з історичних документів, висловлювання відомих людей, ілюстрації, схеми й діаграми, історичні карти.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості дев'ятикласників і сприятимуть ґрунтовнішому засвоєнню навчального матеріалу.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

**УДК 94(100)(075.3)**

## ЗМІСТ

Від автора .....	5
Вступ .....	7

### Розділ I

#### ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

§1. Французька революція наприкінці XVIII ст. ....	14
§2. Франція в 1794–1815 рр. Віденський конгрес і Священний союз ...	23
<i>Матеріал до практичного заняття 1</i> .....	32

### Розділ II

#### ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870)

§3. Індустріальна революція .....	36
<i>Матеріал до практичного заняття 2</i> .....	44
§4. Велика Британія .....	49
§5. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії. ....	56
§6. «Весна народів» .....	63
§7. Об'єднання Німеччини .....	70
§8. Об'єднання Італії .....	75
§9. Російська імперія в першій половині XIX ст. ....	81
§10. Сполучені Штати Америки. ....	90
§11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці .....	97
<i>Узагальнення до розділу I і розділу II</i> .....	103

### Розділ III

#### МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ

##### в останній третині XIX – на початку XX ст. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

§12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку світу в останній третині XIX – на початку XX ст. ....	108
<i>Матеріал до практичного заняття 3</i> .....	115
§13. Франція .....	122
§14. Німеччина наприкінці XIX – на початку XX ст. ....	131
§15. Велика Британія у вікторіанську добу .....	135
§16. США в другій половині XIX – на початку XX ст. ....	141
§17. Російська імперія в другій половині XIX – на початку XX ст. ....	150
§18. Австро-Угорщина в другій половині XIX – на початку XX ст. ....	156
§19. Японія в другій половині XIX – на початку XX ст. ....	161
§20. Китай у другій половині XIX – на початку XX ст. ....	168

§21. Спроби модернізації Османської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. ....	175
<i>Матеріал до практичного заняття 4</i> .....	179
<i>Узагальнення до розділу III</i> .....	186

**Розділ IV**  
**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**  
**(друга половина XIX – початок XX ст.)**

§22. Міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX ст. ....	190
<i>Узагальнення до розділу IV</i> .....	198

**Розділ V**  
**РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ Й ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ**  
**наприкінці XVIII – на початку XX ст.**

§23. Освіта, наука, технічний прогрес і культура в період «довгого» XIX ст. ....	202
<i>Матеріал до практичного заняття 5</i> .....	211
<i>Узагальнення до розділу V</i> .....	217

<i>Узагальнення до курсу</i> <i>«Основні ідеї, здобутки й виклики “довгого” XIX ст.»</i> .....	218
---	-----

Хронологічна таблиця .....	221
----------------------------	-----

## ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Перед Вами — підручник із всесвітньої історії, створений відповідно до нової програми (2017 р.) на засадах *компетентнісного підходу*, який використовують у багатьох країнах світу.

У сучасному динамічному й комп'ютеризованому світі вже недостатньо засвоїти тільки певний обсяг знань. Завдання школи — допомогти Вам підготуватися до майбутнього дорослого життя, набути потрібних умінь і навичок, вибрати майбутню професію, знайти місце в суспільстві.

Компетентність у будь-якій справі означає поєднання знань, умінь і практичних навичок, а також морально-етичних цінностей і громадянських якостей. Компетентнісний підхід полегшить Вам на нинішньому етапі навчальну, а в майбутньому й професійну діяльність. Компетентність включає обізнаність, комунікацію, самовираження, ініціативність і практичність, роботу з цифровими носіями, соціальні й громадські навички, а також вміння вчитися. Завдяки компетентнісному підходу Ви ввійдете в доросле життя з міцним запасом знань, зможете застосувати на практиці свої вміння, з'ясуєте, які завдання здатні виконувати.

Отже, оволодівши компетентнісним підходом, Ви зможете зробити усвідомлений життєвий вибір.

Підручник складається зі вступу та п'яти розділів, які поділені на параграфи. Кожен розділ починається з блоку інформації про те, яких навичок Ви набудете, опрацювавши навчальний матеріал. Наприкінці кожного розділу подано «*Узагальнення*», у якому стисло викладено основні тези вивченого матеріалу.

Важливе місце в підручнику належить поняттям — історичним термінам і визначенням, які Вам, можливо, трапляються вперше, обов'язковість знання, розуміння й застосування яких передбачено навчальною програмою й вимогами до зовнішнього незалежного оцінювання. Для зручності опрацювання змісту того чи того параграфа пояснення понять подано не наприкінці підручника, а безпосередньо в тексті як *словник*.

Рубрика «*Погляд сучасника (дослідника)*» — це висловлювання істориків, відомих політиків, військових діячів, митців та ін. У багатьох випадках наведено суперечливі, а часто й протилежні погляди на ті самі явища, події чи історичних осіб. До висловлювань подано запитання й завдання.

На проблемні, або «відкриті», запитання та ситуації зазвичай немає однозначних «чорно-білих» відповідей. Це не повинно Вас насторожувати. Навпаки, Ви можете розмірковувати, аналізувати, шукати нестандартних рішень для нетипових ситуацій. У житті кожного з нас нерідко виникає проблема пошуку оптимального рішення. У ситуації, коли можливі різні оцінки й трактування подій минулого, Ви робитимете власні висновки й матимете нагоду перевірити свої навички критичного оцінювання історичних джерел.

Ви також навчитеся переконливо захищати власну точку зору в процесі обговорення на уроці чи в позаурочний час.

Зрештою, формування цих *компетентностей* (готовність застосовувати свої знання, навички й уміння на практиці) якраз і є однією з основних цілей вивчення історії.

У підручнику є чимало *історичних карт*, які допоможуть географічно уявити описувані події, а також краще засвоїти історичні факти.

Наведені *таблиці, схеми, графіки й діаграми* містять статистичний матеріал, який не обов'язковий для запам'ятовування. Він допоможе Вам виробити навички аналізування різноманітних даних, дійти на їх основі висновків і зробити узагальнення. Також ці матеріали можуть стати джерелом додаткових аргументів на підтвердження або спростування певних оцінок чи поглядів.

*Фотографії, малюнки, зокрема й карикатури*, є самостійним джерелом історичної інформації, що ілюструють і доповнюють авторський текст. До них також подано запитання й завдання проблемно-пошукового характеру.

У підручнику розкрито місце й роль відомих історичних постатей, а також пересічної людини у вирі історичних подій. Найважливіші факти, події, дати й імена позначено в тексті іншим шрифтом.

Кожен параграф завершується рубрикою «*Основні події*».

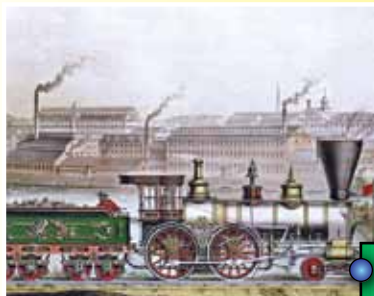
*Запитання та завдання* наприкінці параграфа — різні за рівнем складності: від простих (на знання хронології, застосування історичних понять, уміння відтворити історичні факти тощо) до складних, спрямованих на виявлення Вашого вміння аналізувати суперечливі факти, події та інформацію, працювати з історичними джерелами.

Також у підручнику вміщено *матеріали до практичних занять*, у яких використано, зокрема, уривки з історичних джерел та ілюстративний матеріал. Поставлені запитання спонукатимуть Вас замислитися над тими чи іншими подіями, теоріями та явищами, порівняти їх, систематизувати й узагальнити.

Плідної Вам роботи й добрих результатів!

*Автор*

# ВСТУП

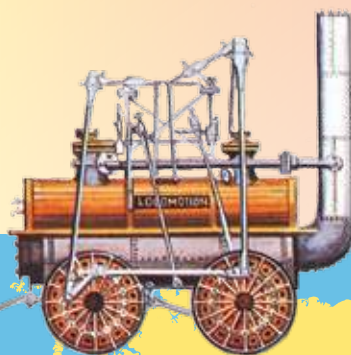


На засадах компетентнісного підходу Ви будете:

• *знати* хронологічні межі й періодизацію історії Нового часу;

• *розуміти* поняття «довге» XIX ст., «індустріальне суспільство», «індустріалізація», «демократія», «громадянська рівноправність», «парламентська демократія»;

• *уміти* розпізнавати на історичній карті провідні країни Європи й світу; характеризувати особливості політичного й економічного розвитку світу наприкінці XVIII – на початку XX ст.; висловлювати судження щодо значення «довгого» XIX ст.





## Пригадайте

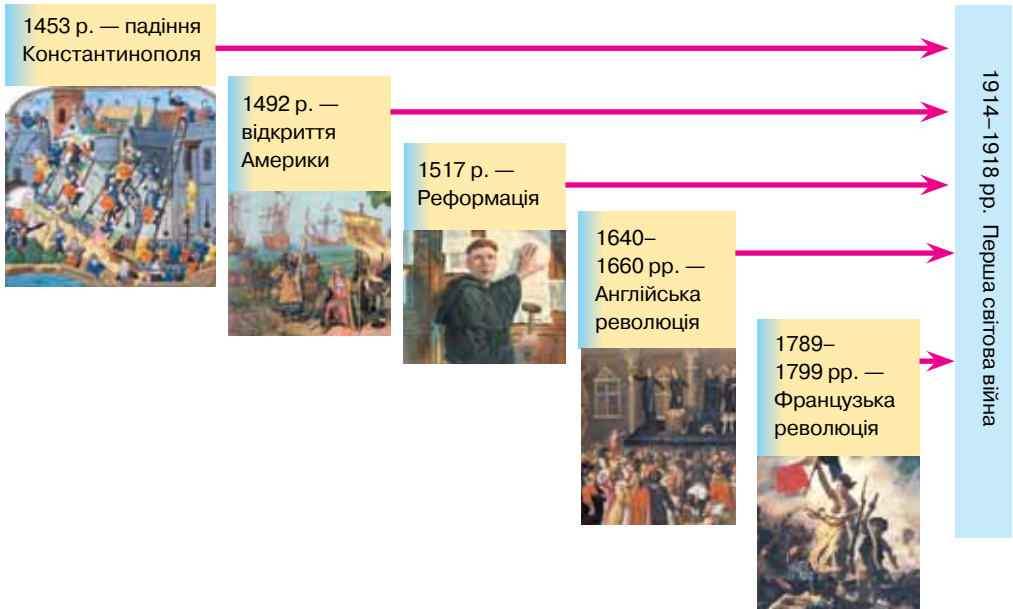
- Що означають поняття «Новий час», «ранній Новий час», «ранньомодерна доба»?
- Які хронологічні межі епохи Середньовіччя й Нового часу? Яка періодизація цих епох?
- Назвіть основні здобутки раннього Нового часу.
- Назвіть держави, які внаслідок великих географічних відкриттів і технічних досягнень раннього Нового часу стали провідними країнами світу.

### 1. Місце Нового часу в історії

У 9 класі Ви вивчатимете період Нового часу, який з легкої руки британського історика Е. Гобсбаума також називають **«довгим» XIX століттям** (натомість XX ст. називають **«коротким»**). Формально, тобто згідно з календарем, XIX ст. тривало з 1801 до 1900 р., однак історики «подовжують» його, узявши за основу періодизації логічно поєднані важливі події. Історики майже одностайні в тому, що «довге» XIX ст. завершилося з початком Першої світової війни. Однак щодо дати початку «довгого» століття в історичній науці одностайності немає.

Різні погляди на початок «довгого» XIX ст. існують не тому, що в історії «нічого не можна знати напевно», а тому, що за основу періодизації можна брати ті або інші значущі події та явища минулого.

- На поданій схемі зазначені альтернативні дати початку Нового часу. Пригадайте, у чому полягає історична значущість цих (крім Французької революції XVIII ст.) подій. Чому, на Вашу думку, саме ці події частина істориків вважає рубіжним періодом початку Нового часу?



## Словник

«Довге» XIX ст. — історичний період, що тривав від Французької революції (1789–1799) до Першої світової війни (1914–1918); другий період Нового часу.





*Ф-О. Біар.*

Скасування рабства. 1849 р.

Найпоширенішими й найменш дискусійними є такі хронологічні межі «довгого» століття — від Французької революції (1789–1799) до Першої світової війни (1914–1918). У підручнику використано саме цю періодизацію.

Новий час, який охоплює «епохи» водяного, парового, а також електричного двигунів, — це час докорінних змін у всіх сферах життя: соціальній, економічній, політичній. Порівняно з доісторичними часами, стародавнім світом чи середньовіччям це короткий період, однак він відіграв важливу роль у європейській і світовій історії.

Упродовж «довгого» XIX ст. відбулося чимало доленосних подій: почався розпад іспанської та португальської колоніальних імперій, а також Османської імперії; Священна Римська імперія та імперія Великих Моголів узагалі зникли з карти світу. Натомість провідне місце у світі посіла Британська імперія. Вона контролювала чверть населення земної кулі й володіла третиною суходолу. Британський флот панував на морях, він успішно відбивав напади піратів і сприяв розвитку міжнародної торгівлі.

Було завдано серйозного удару рабоволодінню: наприкінці XVIII ст. відбулося успішне повстання рабів на Гаїті; Велика Британія поклала край викраденню європейців піратами на півночі Африки й перетворенню їх на рабів; скасовано рабство в Сполучених Штатах Америки (США) і Бразилії. У Російській імперії в 1861 р. скасовано кріпацтво.

Широке використання електрики, збільшення виробництва сталі й видобутку нафти стали початком другої індустріальної (промислової) революції. Завдяки їй Німеччина, Японія та США перетворилися на великі держави. Водночас Росія та Китай (за правління династії Цин) ішли своїм шляхом, відмінним від інших світових держав.

Для другої половини XIX — початку XX ст. характерне становлення в Європі національних держав; розквіт, а потім криза абсолютистських монархій; тяжін-



*А. фон Менцель.*

Залізопрокатний завод.  
(Фрагмент). 1872–1875 рр.

ня до парламентських форм правління. У цей період в основному утворилися загальноєвропейська та загальносвітова системи міжнародних відносин. У XIX ст. було закладено основи сучасного світу, це століття подарувало чимало наукових відкриттів і технічних винаходів, видатних творів мистецтва й культури.



## Пригадайте

- У 8 класі Ви ознайомилися з історичними поняттями «капіталізм», «капіталіст», «буржуазія», «найманий робітник». Що вони означають?

## 2. Утвердження індустріального суспільства

Після завершення індустріальної революції змінилася соціальна структура народів Європи та США, утвердилося **індустріальне суспільство**.

У XIX ст. провідну роль в історії відігравали класи, чий статус визначався не соціальним походженням чи успадкованими титулами, як було раніше, а їхньою важливою роллю в індустріальному суспільстві.

На відміну від попередньої епохи, коли лояльність громадян визначалася переважно їхнім ставленням до релігії, у XIX ст. основною ознакою лояльності стало ставлення громадян до держави.

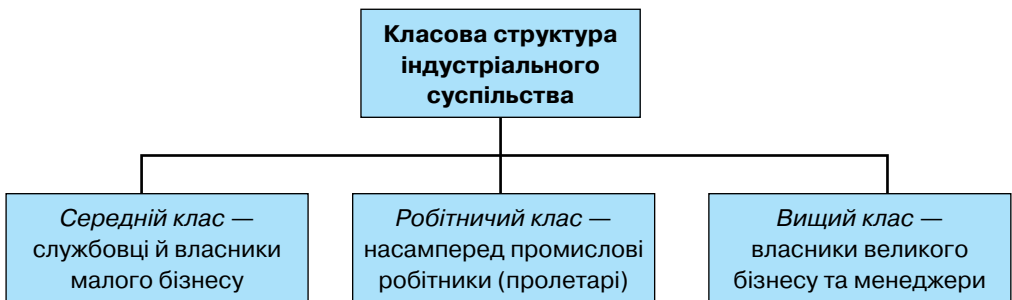
Удосконалення технології виробництва зумовило зростання асортименту товарів, покращення їхньої якості, а також сприяло розвитку торгівлі. Усе це формувало, висловлюючись сучасними поняттями, світову економіку.



Сучасна карикатура на світову економіку

Однак XIX ст. також посилювало суперечності й спричинило конфлікти між капіталістами та робітничим класом.

У результаті появи середнього класу — матеріально забезпечених та освічених людей — постали питання про права та свободи людини, розмежування повноважень і відповідальності влади й громадян.



## Словник

- **Індустріальне суспільство** — суспільство, сформоване в процесі й у результаті **індустріалізації**, появи нових форм організації праці. Характеризується масовим поточним виробництвом, механізацією й автоматизацією праці, розвитком ринку товарів і послуг, формуванням громадянського суспільства.
- **Індустріалізація** — процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, зокрема в промисловості.

Використання дитячої праці  
на склязаводі в штаті Іллінойс (США).  
1908 р.



### 3. Формування громадянської рівноправності й парламентської демократії

У XIX ст. не тільки стрімко розвивалась економіка, а й докорінно змінилося ставлення до освіти й науки, прийшло усвідомлення важливості й практичної користі прогресу для кожної людини. Завдяки майже одночасному створенню у Великій Британії, Франції та Німеччині систем освіти, що фінансувалися й контролювалися державою, більшість громадян уперше отримала доступ до освіти. Поступово зростає кількість освічених людей, які почали вимагати від влади рівноправності й **демократії**.

Принцип **громадянської рівноправності** образно втілений у гаслі Французької революції наприкінці XVIII ст.: «Свобода, рівність, братерство» і впродовж «довгого» XIX ст. був закріплений у конституціях і деклараціях прав людини багатьох країн.

**Парламентська демократія** виникла у Великій Британії й була прийнята в деяких колишніх британських колоніях. Вона передбачала вільні вибори, участь громадян у політичному житті країни (особисто або через представників в органах влади). Суттєвою ознакою парламентської демократії є розподіл влади на законодавчу (парламент), виконавчу (уряд) і судову.

Утвердження громадянської рівноправності, а також парламентської демократії впродовж XIX ст. характерне для більшості європейських країн і США. Відбувалася боротьба нового світогляду з пережитками минулого.

Незважаючи на всі труднощі, «довге» XIX ст. було періодом зростання й оптимізму, наукових досягнень та економічних змін. Соціальні, політичні й бізнесові сектори суспільства тісно переплелися між собою. Вони взаємодіяли, конкурували й навіть конфліктували. Однак подолання суперечностей, що виникають повсякчас, є запорукою суспільного прогресу.

## Словник

- **Демократія** — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.
- **Громадянська рівноправність** — офіційно визнана державою рівність громадян (підданих) перед державою, законом і судом.
- **Парламентська демократія** — це демократична форма правління, за якої партія (або коаліція партій), що перемогла на виборах до парламенту (законодавчого органу), формує уряд, який очолює її лідер. Парламентська меншість перебуває в опозиції до більшості. Виконавча влада належить уряду.



Плакат, який агітує за розширення прав жінок

Дедалі більше людей почали свідомо брати участь у суспільно-політичному житті, наповнюючи його своєю інтелектуальною енергією, намагаючись збагнути своє місце серед інших людей та у світі загалом.

«Довге» ХІХ ст. можна умовно поділити на три періоди:

- 1789–1848 («епоха» революцій);
- 1848–1875 («епоха» капіталу);
- 1875–1914 («епоха» імперій).

Отже, період Нового часу — «довге» ХІХ ст. — це дуже цікавий період, для якого характерні, з одного боку, суперечності, боротьба, міжкласові й міжнародні конфлікти, а з іншого — прогрес, зростання й успіх.

Світ, у якому ми нині живемо, значною мірою був сформований у Європі й Америці в період між Просвітництвом і Першою світовою війною. Це час появи й утвердження нових соціальних, економічних і культурних ідей та теорій, зміни звичного способу життя, посилення взаємозв'язку й взаємовпливу між різними країнами та континентами. «Довге» ХІХ ст. охоплює безліч різноманітних подій, зокрема війни й революції, страйки та катастрофи. Водночас — це століття величезних досягнень людського розуму, збагачення світової скарбниці літератури та мистецтва.

Це також час, коли, так само як і сьогодні, люди народжувалися, страждали й раділи, давали раду собі та своїм рідним і близьким, залишали після себе певний слід у пам'яті інших людей або й в історії. Кожне покоління проходить свою дистанцію на марафоні історії, щоб передати естафету нащадкам.

Ми — також їхні нащадки. Це тільки здається, що події «довгого» ХІХ ст., які Ви вивчатимете впродовж року, були дуже давно. Насправді ж, 150 або й 200 років — це лише 2–3 покоління до нас.



## Основні події

1789–1914 рр. — хронологічні межі «довгого» ХІХ ст.



## Заняття та завдання

1. Покажіть на історичній карті, уміщеній на першому форзаці підручника, провідні країни Європи та світу наприкінці ХVІІІ ст.
2. Охарактеризуйте особливості політичного й економічного розвитку світу наприкінці ХVІІІ — на межі ХІХ–ХХ ст.
3. Назвіть хронологічні межі «довгого» ХІХ ст. й поясніть його особливості.
4. Поясніть, що означають історичні поняття «індустріальне суспільство», «демократія», «громадянська рівноправність», «парламентська демократія».
5. Чи актуальне, на Вашу думку, гасло Французької революції «Свобода, рівність, братерство»? Як Ви вважаєте, наскільки важливі свобода, рівність і згуртованість для українців ХХІ ст.?

## ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

На засадах компетентнісного підходу Ви будете:



*знати* хронологічні межі й періодизацію Французької революції; час існування імперії Наполеона; дати Віденського конгресу й утворення Священного союзу; напрямки походів Наполеона Бонапарта;



*розуміти* причинний зв'язок між ідеями епохи Просвітництва, кризою «старого порядку» і революцією у Франції; Французьку революцію як поштовх до модернізації в соціальній і культурній сферах життя Європи XIX ст.; поняття «конституційна монархія»;



*уміти* показувати на історичній карті напрямки походів Наполеона I та територіальні зміни, пов'язані з наполеонівськими війнами й рішеннями Віденського конгресу; розкривати передумови й сутність Французької революції; визначати вплив Французької революції та політики Наполеона на розвиток європейських країн, пояснювати причини краху наполеонівської імперії, наслідки рішень Віденського конгресу; висловлювати судження щодо основних положень Декларації прав людини й громадянина та Цивільного кодексу Наполеона; діяльності Ж. Дантона, М. Робесп'єра, Наполеона Бонапарта.



## § 1. Французька революція наприкінці XVIII ст.



### Пригадайте

- Що таке французький абсолютизм за Людовіка XIV та Людовіка XV?
- Завдяки яким привілеям монархія зробила своєю опорою дворянство й духовенство?
- Коли у Франції виникли Генеральні штати та яку роль вони відігравали?
- Які ідеї поширювали енциклопедисти в епоху Просвітництва?

### 1. Криза «старого порядку». Французьке суспільство наприкінці XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. у Франції створилися передумови для успішного економічного розвитку: сприятливий клімат, родючі землі; відбувалася промислова революція, набирав сили середній клас; країна була найбільш густонаселеною державою в Європі з високим рівнем культури; переможні війни забезпечили розширення кордонів країни, французи володіли багатими колоніями.

Проте розвиток країни стримували абсолютизм і феодальні пережитки: необмежена влада монарха (з 1774 р. — правління Людовіка XVI), який спирався на вище духовенство й дворянство; відсутність єдиної системи мір; внутрішні митниці; відсутність політичних прав у середнього класу; тяжкі умови життя більшості французів.

Суспільство було поділене на *три стани* — духовенство, дворянство, решта населення. Монарх спирався на духовенство й дворянство, ігноруючи інтереси третього стану.

Людовіка XVI до певного часу все влаштувало, і він не бажав щось змінювати в країні. Король з родиною й найближчим оточенням розкошував у Вер-

- Розгляньте репродукції двох картин XIX ст. (художники В. П. Фрайт і Ф. Вальд-мюллер), які відображають уклад життя французьких селян і вельмож. Визначте, на якій картині зображено селянську родину, а на якій — родину вельможі. Обґрунтуйте висновок. Опишіть умови їхнього життя.

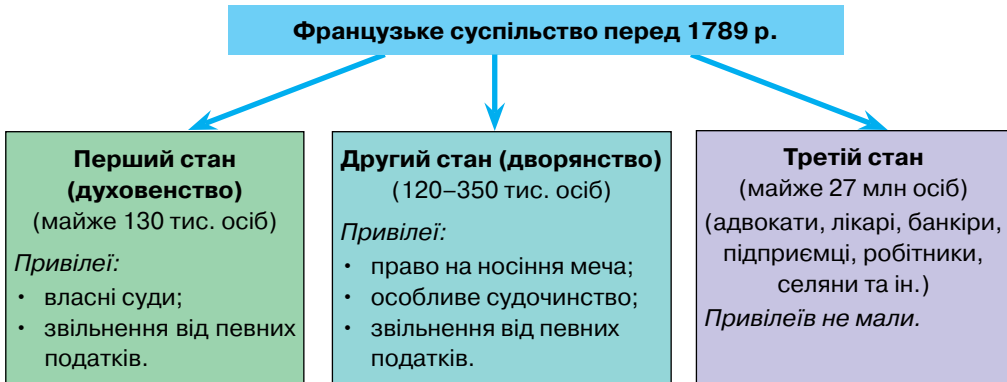


### Словник



**Революція** — докорінна якісна зміна в житті суспільства; переворот у якій-небудь галузі.

- Проаналізуйте соціальне становище кожного з трьох станів (див. схему). Як Ви думаєте, чи були такі порядки справедливими?

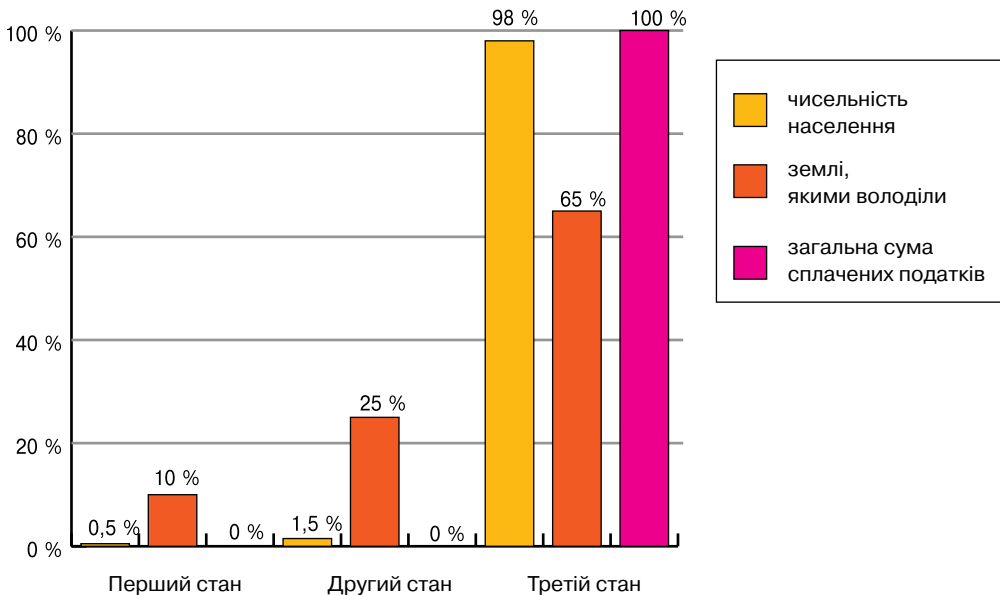


сали поблизу Парижа, а більшість людей ледь зводила кінці з кінцями. У країні назрівав соціальний вибух. Надходження до скарбниці від промисловості й торгівлі зменшувалися, оскільки дешевші британські товари витіснили з ринку французькі. Як наслідок, закривалися заводи та фабрики, а робітники опинялися на вулиці без роботи й засобів до існування. До всіх негараздів додалися два неврожайні роки наприкінці 1780-х років.

Авторитет монарха знижувався, скарбниця порожніла, а банкіри — представники політично безправного третього стану — відмовлялися давати королю нові кредити. Третій стан, тобто ті, хто своєю працею, зусиллями й грошима наповнював державну скарбницю, дедалі гучніше вимагав скасування абсолютної монархії й ліквідації пережитків феодального минулого.

- Проаналізуйте наведені в діаграмі статистичні дані, які характеризують економічне становище всіх трьох станів у Франції. Чи відповідають, на Вашу думку, політичні права станів їхній чисельності й ролі, яку вони відігравали в економіці країни?

**Вибіркова статистика про три стани у Франції (1789)**



Третій стан прагнув змін, перейнявшись ідеями енциклопедистів (Д. Дідро, Д'Аламбера), просвітителів (Р. Декарта, абата Сійєса, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера) про рівність і справедливість.

## 2. Причини революції

Історики не дійшли згоди щодо політичної й соціально-економічної природи Французької революції. Одні дослідники вважають, що старий аристократичний порядок дореволюційної Франції був знищений під тиском союзу буржуазії, скривджених селян і міських найманих робітників. Інші переконані, що революція відбулася тому, що король не скористався нагодами для проведення реформ. При цьому майже всі історики згодні, що витоки й причини революції крилися в особливостях дореволюційної Франції.

### Чинники, що призвели до революції

Економічні	Соціальні й політичні
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Матеріальна скрута й психологічна втома населення від численних воєн, у яких у XVIII ст. брала участь Франція;</li> <li>• відсутність соціальної допомоги ветеранам та інвалідам війни;</li> <li>• погана економічна ситуація, величезний національний борг, несправедливі податки;</li> <li>• католицька церква стягувала додатковий податок на сільськогосподарські культури; багато селян недоїдало або й голодувало;</li> <li>• демонстративне розкошування дворян, а надто при дворі Людовіка XVI та Марії-Антуанетти у Версалі, на тлі зубожіння населення;</li> <li>• високий рівень безробіття й високі ціни на хліб та інші продукти харчування в містах;</li> <li>• повсюдний голод і злидні, поширення хвороб, високі показники смертності серед найбільш знедолених верств населення (особливо напередодні революції).</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Обурення всевладдям короля;</li> <li>• образа людей, які своєю працею заробляли на життя, на існування дворянських привілеїв і домінування знаті в суспільному житті;</li> <li>• обурення існуванням привілеїв у духовенства, прагнення до свободи віросповідання;</li> <li>• незадоволення протестантських громад утисками з боку «папистів» — віруючих римокатолицької церкви;</li> <li>• прагнення свободи, яку пропагували просвітителі, а також тяжіння до республіканської форми правління;</li> <li>• злість на короля й відповідальних за фінансову кризу міністрів;</li> <li>• небажання Людовіка XVI та його радників вирішувати невідкладні суспільні проблеми.</li> </ul>

Отже, у Франції визріли передумови й причини для народного повстання. Питання полягало лише в тому, коли й за яких обставин воно може розпочатися. Останньою краплею стало запровадження Людовіком XVI нових податків. Аби вгамувати невдоволення в суспільстві, король оголосив про скликання Генеральних штатів, які не збиралися з 1614 р.

Засідання Генеральних штатів (до 600 представників третього стану й приблизно стільки ж від дворянства й духовенства) відкрилося на початку травня 1789 р. у Версалі. Частина депутатів від духовенства й дворянства невдовзі приєдналася до депутатів від третього стану, утворивши більшість.

У своїй промові на першому засіданні Генеральних штатів король засудив «бунтівників», які вимагали реформ, і наполягав на запровадженні нових податків.



- Роздивіться ілюстрацію та зробіть висновок про те, як відреагували на наказ короля (переданий маркізом де Дре-Брезе) покинути залу засідань депутати від абсолютної більшості населення країни.



Ж. Д. Кур. Мірабо й маркіз де Дре-Брезе на засіданні Національних зборів 23 червня 1789 р. 1830-і роки

Генеральні штати не тільки не пішли назустріч побажанням короля, а на дванадцятий день роботи проголосили себе **Національними зборами**. Це означало, що вони перебрали на себе верховну владу в країні. У відповідь на заборону короля впускати депутатів до зали засідань вони зібрались у залі для гри в теніс і вирішили не розходитися, поки не будуть сформовані конституційні засади нового політичного порядку. Цей сміливий крок спонукав представників нижчого духовенства приєднатися до більшості.

Наприкінці червня король спробував розігнати Національні збори. Однак завдяки рішучості депутатів ця спроба виявилася невдалою, до зборів приєдналася решта депутатів. **9 липня 1789 р.** Національні збори проголосили себе **Законодавчими зборами**. Це означало, що вони набули право ухвалити **конституцію** й змінити державний устрій.

### 3. Початок революції. Від конституційної монархії до республіки

Тим часом король стягував до Версаля додаткові війська. Загроза розправи із Законодавчими зборами спричинила народне повстання в Парижі. Озброєний народ захопив місто, відтіснивши війська. **14 липня 1789 р.** парижани взяли штурмом фортецю-в'язницю **Бастилю**, яка стала символом королівської сваволі. Цей день відзначається у Франції як національне свято.

Країною прокотилася хвиля «муніципальних революцій», унаслідок яких формувалися нові виборні органи міського управління. Створювалася армія революції — Національна гвардія, яку очолив маркіз Лафайєт. Спалахнули повстання й на селі: селяни палили дворянські замки, знищували документи феодалного права й архіви. 4 серпня Законодавчі збори оголосили про ліквідацію феодалних порядків і скасування найдавніших сеньйоральних прав і привілеїв. Налякана знать тікала з країни.

У серпні було прийнято **Декларацію прав людини і громадянина**. Документ проголошував суверенітет нації, загальне братерство, свободу й рівність

## Словник

**Конституція** — основний закон держави, у якому закріплені основи державного ладу, права, свободи й обов'язки особи, система й принципи організації державної влади, територіальна організація держави.

усіх людей. Священними стали право власності, свобода слова, совісті, право на опір гнобленню — усе те, що донині не втратило цінності.

До вересня 1791 р. тривало розроблення конституції. Водночас було затверджено новий територіально-адміністративний поділ країни на департаменти; запроваджено виборність церковнослужителів; обов'язкову присягу священників на вірність конституції. Ці закони позбавили католицьку церкву самостійної політичної ролі.

Захоплення церковних земель і земель емігрантів, володінь короля, випуск паперових грошей зумовили перерозподіл власності на користь буржуазії.

Розроблення декретів і конституції виявило значні розбіжності в поглядах депутатів Законодавчих зборів. Залежно від того, де сиділи прихильники або противники радикальних заходів — зліва від столу голови зборів чи справа, депутати поділилися на *лівих* і *правих*.

У Франції багато людей підтримало революцію, що зруйнувала старі порядки. Однак вони не знали, яким має бути новий порядок. У країні було багато монархістів, які хотіли створити республіку, але не менше республіканців, що сподівалися зберегти монархію. Діяли численні «патріотичні» клуби — кордельєрів, фельянів та ін. Найвідоміший з них — *Якобінський клуб* (інша назва «Товариство друзів конституції»). Він єдиний мав мережу філій у провінції. Велику роль у формуванні громадської думки відіграла журналістика, зокрема Ж. П. Марат видавав газету «Друг народу», Ж. Р. Ебер — газету «Татусь Дюшен», Ж. П. Бріссо — газету «Французький патріот».

Водночас посилювався внутрішній опір революції. Стара знать і королівський двір налагоджували зв'язки з європейськими правителями, сподіваючись на їхню підтримку. Улітку 1791 р. королівська родина спробувала таємно втекти за кордон, але їх упізнали й затримали. Спроба втечі ще більше знеславила абсолютну монархію й посилила позиції прихильників установа республіки.

У вересні 1791 р. Законодавчі збори прийняли першу в історії Франції *конституцію*, вступом до якої була Декларація прав людини і громадянина. Країна стала *конституційною монархією*, тобто влада короля (монарха) була обмежена конституцією. Вища законодавча влада передавалася Законодавчим зборам, виконавча — королю й призначеним королем міністрам, судова — обраним суддям. Виборче право отримали чоловіки віком від 25 років, які мали прибуток,



Аристократ (носій кюлотів) на суді перед санкюлотами. Карикатура. 1792 р.

сплачували податки й жили в певній місцевості не менше року; жінки й чоловіки з низьким доходом виборчого права не отримали. Конституція не поширювалася на французькі колонії, де зберігалось рабство.

Збори дозволили королю підписати конституцію, після чого були розпущені, бо вичерпали свої повноваження. У Законодавчих зборах нового скликання на зміну роялістам (прихильникам збереження монархії) і лібералам прийшли прихильники конституційної монархії — *фельяни*

### Словник

- **Ліві** та **праві** — прихильники (ліві) і противники (праві) радикальних заходів.
- **Конституційна монархія** — монархія, за якої король не володіє верховними повноваженнями в деяких або й у всіх сферах державної влади.

та *якобінці*. Вони об'єднували демократичну середню й дрібну буржуазію, селянство та плебейські верстви міста, міську бідноту — *санкюлотів* (на відміну від дворян вони носили довгі штани).

Серед якобінців виникало дедалі більше суперечностей, що зрештою призвело до появи фракцій *жирондистів* і *монтаньярів*. Жирондисти згурпувалися довкола депутатів від департаменту Жиронда, звідки й походить їхня назва.

Лідером радикальнішого крила якобінців був **Максиміліан Робесп'єр** (1758–1794), колишній депутат зборів, обраний прокурором кримінального суду. Його прихильники сиділи в залі засідань на верхніх лавах, за що й отримали прізвисько «монтаньяри», тобто «горяни». Три з половиною сотні депутатів, які не мали сталих політичних переконань, підтримували тих, хто на певний момент був сильнішим. Їх називали «*болотом*».

Зовнішньополітичне становище країни все більше ускладнювалося. У квітні 1792 р. Франція у відповідь на створення Австрією та Пруссією антифранцузької коаліції оголосила Австрії, яку невдовзі підтримала Пруссія, війну. Австро-пруські війська з боями ввійшли на територію Франції. У перші місяці війни французькі війська зазнавали поразок. У липні Законодавчі збори звернулися до нації із закликом «Вітчизна в небезпеці», і в революційну армію почали масово записуватися добровольці.

Економічна розруха, знецінення грошей і зростання дорожнечі викликали невдоволення санкюлотів. Розв'язкою складної ситуації стало серпневе повстання 1792 р. в Парижі, у ході якого жителі міста й національні гвардійці захопили королівський палац і заарештували монарха та його родину.

Парижани зажадали скликання національного *Конвенту*. Законодавчі збори були розпущені й проведені вибори до Конвенту. Провідну роль у Конвенті відігравали жирондисти, яких підтримували півтисячі незалежних депутатів, третину становили монтаньяри, лідерами яких були М. Робесп'єр, Ж. Дантон, К. Демулен, Ж. П. Марат і Л. Сен-Жюст. Невдовзі монтаньяри взяли гору над жирондистами, виключили їх з Якобінського клубу, і відтоді саме вони уособлювали якобінців. Однак жирондисти все ще користувалися підтримкою населення й становили більшість в уряді.

У вересні 1792 р. Конвент скасував монархію і Франція вперше стала *республікою*. Під тиском депутатів-«горян» Людовік XVI був звинувачений у «змові з ворогами Франції». На початку наступного року його стратили. Смерть короля шокувала монархів Європи.

Навесні 1793 р. війська антифранцузької коаліції перейшли в наступ, який французи спромоглися відбити. Уже восени вони здобули перемогу біля м. Вальма й перенесли бойові дії на лівий берег Рейну на територію супротивника — у Савойю. Однак для ведення війни потрібні були нові сили. Призов до армії 300 тис. новобранців, постійне вимагання від селян продовольства й фуражу для потреб армії, збільшення податків призвели до того, що у Вандеї та Бретані на заході країни, на південному сході, у містах Тулоні й Марселі спалахнули повстання. Жирондистський уряд швидко втрачав популярність і підтримку населення.

#### 4. Якобінська диктатура

Республіка опинилась у складній економічній і військовій ситуації. Революційний трибунал, Комітет громадського порятунку й інші каральні органи

### Словник

«**Болото**» — депутати без політичних переконань, які ситуативно підтримували сильніших.

зміцнили позиції «горян». У результаті повстання в Парижі в травні–червні 1793 р. у Франції була встановлена **якобінська диктатура**.

Якобінці проголосили, що ліквідовуються сеньйоральні права й за селянами закріплюється земля, яку вони обробляють. Було обмежено ціни на продукти харчування й ухвалено декрет про збільшення заробітної плати робітникам. Також були прийняті спеціальні декрети про розподіл між біднотою майна «ворогів революції».

Улітку наступного року Конвент ухвалив нову конституцію, однак через війну її введення довелося відкласти. Оскільки якобінська диктатура виявилася недовговічною, положення конституції так і не були реалізовані.

Хоча якобінська диктатура діяла під гаслами Декларації прав людини і громадянина, насправді вона їх заперечувала. Промислове виробництво й сільське господарство, фінанси та торгівля, навіть свята й приватне життя громадян — усе було жорстко регламентовано.

Якобінці намагалися повністю порвати з минулим і створити нове суспільство, очищене від християнства. Натомість була проголошена «релігія розуму», за якою вищим обов'язком і прагненням громадян визнавалася прихильність до держави. Громадянськість мала замінити віру й сімейну вірність і стати свідченням добродесної поведінки. 1792 р. був проголошений «першим роком», запроваджувався новий календар з десятьма днями тижня.

Надзвичайними повноваженнями були наділені Комітет громадського порядку (голова М. Робесп'єр), Комітет загальної безпеки та революційні трибунали. Було прийнято декрет про «підозрілих», який став сигналом до масового терору. «Підозрілими» оголошувались усі противники диктатури.

Восени 1793 р. у Франції розпочався **революційний терор**. Комітет громадського порядку направив у всі регіони своїх представників, які мали необмежені повноваження. По всій країні були поставлені гільйотини (пристрої для виконання смертних вироків). До кінця року терор поширився в усій країні. Революційні трибунали використовували дві формули для вирішення справ: виправдання (українською рідко) або смертна кара (зазвичай).

«Ворогами народу» стали не тільки колишня королева Марія-Антуанетта (страчена в 1793 р.), а й ті, хто не підтримував М. Робесп'єра та якобінців або за доносом був звинувачений у нелояльності. Терору зазнали й ті, хто здійснював революцію, зокрема **Жорж Дантон** (1759–1794), чий авторитет і заслуги перед революцією були не менші, ніж М. Робесп'єра. Революційний трибунал засудив Ж. Дантона й ще декількох вождів революції до страти.













За короткий час якобінці зуміли реорганізувати армію, висунувши на командні посади талановитих людей із низів, налагодили військове виробництво. Завдяки цим заходам вони розгромили переважаючі сили антифранцузької коаліції та внутрішньої контрреволюції.

### Словник

- **Якобінська диктатура** — період найбільших перетворень у країні, а також період масових репресій і розправ зі справжніми й вигаданими ворогами республіки.
- **Революційний терор** — період з вересня 1793 р. до 27 липня 1794 р., який характеризується масовими репресіями проти контрреволюціонерів і всіх опозиційно налаштованих громадян.

Французька революція наприкінці XVIII ст.



- |  |   |   |
|--|---|---|
|  Початок революції (14 липня 1789)    |  Блокада французьких портів англійським флотом                       |  Наступ французьких військ (1792–1794)                 |
|  Революційні виступи (1789)           |  Приєднані до Франції території (1791–1793)                          |  Дії армії антифранцузької коаліції (1792–1794)        |
|  Шлях загонів марсельців (1792)       |  Райони й осередки контрреволюційних повстань                        |  Місяця й роки перемог революційних військ             |
|  Осередки контрреволюційної еміграції |  Території, зайняті французькими революційними військами (1793–1794) |  Місяця й роки перемог військ антифранцузької коаліції |



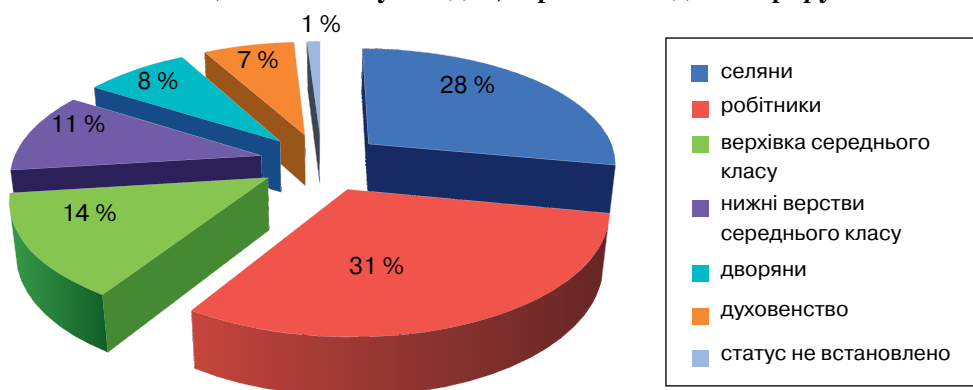
Погляд сучасника

«5 квітня вранці Жоржа Дантона, Каміля Демулена й інших обвинувачених відвезли на Гревську площу. Візок із засудженими проїжджав вулицею Сент-Оноре повз будинок..., у якому жив Робесп'єр, і Дантон, який всю дорогу лявся., крикнув: «Максиміліане, ти швидко підеш за мною!»»

Манфред А. З. (Три портрета епохи Великої французької революції. — М.: Мысль, 1989. — С. 96)

Якобінці переконували населення, що терор стосується лише дворян, духовенства, монархістів та інших «ворогів революції», однак це не відповідало дійсності. Тільки в Парижі впродовж кількох тижнів стратили понад 1400 осіб. Точних даних кривавої статистики якобінського терору немає, історики вказують на 18–40 тис. осіб.

Соціальний статус людей, страчених під час терору



(Складено за виданням: Dennis Sherman et. al. World Civilizations: Sources, Images, and Interpretations (illustrated edition). Paperback, published 1993)

Розправившись зі справжніми й уявними ворогами, М. Робесп'єр отримав необмежену владу. Однак масові репресії призвели до ізоляції «непідкупного», як називали Робесп'єра, і його найближчих сподвижників у Конвенті. Успіхи революційних армій на всіх фронтах позбавили політику терору логічного виправдання.

Ліві, праві й «болото» Конвенту об'єдналися задля повалення тиранії й наприкінці липня 1794 р. здійснили державний переворот, який поклав край якобінській диктатурі й терору. За революційним календарем цей день припав на 9 термідора II року Республіки, тому переворот стали називати **термідоріанським**, а тих, кого він привів до влади, — **термідоріанцями**.

Термідоріанський переворот ознаменував згасання революції. М. Робесп'єра та його прибічників було заарештовано й відправлено на гільотину. Збулося пророцтво Ж. Дантона.



Ш. Л. Мюллер. Останні жертви липневого терору 1794 р. в тюрмі Сен-Лазар. Початок XIX ст.

## Словник

**Термідоріанці** — супротивники якобінців, які 27 липня 1794 р. (9 термідора II року Республіки за революційним календарем) заарештували М. Робесп'єра та його прибічників.



## Основні події

**14 липня 1789 р.** — падіння Бастилії. День національного свята Франції.

**Серпень 1789 р.** — прийняття Декларації прав людини і громадянина.

**Вересень 1791 р.** — прийняття першої в історії Франції конституції.

**Вересень 1792 р.** — установа у Франції республіки.

**Липень 1794 р.** — термідоріанський переворот; повалення якобінської диктатури.



## Закитання та завдання

1. Визначте основні ознаки кризи «старого порядку».
2. Охарактеризуйте причини Французької революції наприкінці XVIII ст. Які з них Ви вважаєте основними?
3. Висловіть Ваше ставлення до дилеми: а) революції можна було уникнути; б) революція була неминучою. Аргументуйте Вашу точку зору.
4. Назвіть хронологічні межі й основні етапи Французької революції.
5. Покажіть на історичній карті (с. 21) перебіг подій Французької революції від її початку до термідоріанського перевороту.
6. Поясніть, які були наслідки повалення монархії у Франції.
7. Назвіть позитивні й негативні прояви політики в період якобінської диктатури.
8. Якими, на Вашу думку, були причини революційного терору? Хто постраждав від нього найбільше?
9. Порівняйте одну зі статей Декларації прав людини і громадянина з висловлюванням М. Робесп'єра. У чому, на Ваш погляд, полягають особливості тлумачення впливовим якобінцем законності й справедливості? Яке з двох наведених тверджень Ви вважаєте правильним?

*«Закон установлює лише ті покарання, які безумовно й очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого й оприлюдненого до скоєння злочину й правомірно застосованого».*

*Ст. 8 Декларації прав людини і громадянина*

*«Терор — це не що інше, як швидка, сувора й непохитна справедливість; отже, він є проявом чесноти».*

*З промови М. Робесп'єра 5 лютого 1794 р.*

10. Поясніть, що означають історичні поняття «конституційна монархія», «праві» та «ліві», «болото», «якобінська диктатура», «революційний терор», «термідоріанці».

## § 2. Франція в 1794–1815 рр. Віденський конгрес і Священний союз

### 1. Термідоріанський період

У *термідоріанський період* (1794–1795) відновив роботу Конвент — той самий, що голосував за всі рішення в період якобінської диктатури, зокрема й за терор. Після перевороту закони, на підставі яких здійснювався терор, були скасовані, а революційний трибунал реорганізований. Термідоріанський Конвент

віддав до суду й стратив декількох активних провідників терору, пообіцяв більше не проводити репресій та оголосив амністію.

### 2. Режим Директорії

У серпні 1795 р. Конвент прийняв нову конституцію: республіка зберігала-ся, однак скасовувалося загальне виборче право; відновлювався майновий ценз; вибори стали двоступеневими; вищою владою проголошувався Конвент, який складався з нижньої палати — *Ради п'ятисот* і верхньої палати — *Ради старійшин*; виконавча влада належала Директорії в складі 5 осіб.

Наступні чотири роки (1795–1799) у Франції панував *режим Директорії*. Щоб уникнути одноосібного захоплення влади, щороку одного з п'яти «директорів» міняли. Також щороку повинен був на третину оновлюватися склад Конвенту.

Однак конституція й рішення термідоріанського Конвенту не дали французам головного — взаємного вибачення, примирення й стабільності. У країні, як і раніше, було чимало прихильників монархії та якобінців. Хоча Якобінський клуб і був розпущений, якобінці продовжували діяти на цілком законних підставах.

В економічній сфері було скасовано державне регулювання економіки й обмеження цін на продовольство. Негативні наслідки не забарилися — товари дорожчали, паперові гроші знецінювалися. Кількість незадоволених новими порядками зростала. У Парижі виникло таємне «Товариство рівних» на чолі з Гракхом Бабефом, яке прагнуло знищити режим Директорії й повернутися до конституції 1793 р. Урешті-решт змову викрили й Г. Бабефа засудили до страти.

Директорія, як і її попередники — якобінці й термідоріанці, продовжувала вести затратну «революційну» (а насправді вже загарбницьку) війну проти Англії, Сардинії, Австрії, Росії й Туреччини. Війна велася з перемінним успіхом переважно на західних землях Німеччини, в Італії й навіть в Африці. Так, у 1798 р. французький генерал **Наполеон Бонапарт** вирушив у похід до Єгипту, сподіваючись досягти Індії — багатой британської колонії.



### Особистості



**Наполеон I Бонапарт** (1769–1821) — французький полководець і державний діяч, імператор Франції (1804–1814 рр. і березень–червень 1815 р.). Народився на о. Корсика в багатодітній родині дрібного дворянина. Завдяки королівській стипендії здобув військову освіту й служив в артилерії. Відзначився в період Французької революції 1789–1799 рр. і у 24 роки став генералом. Мав хорошу пам'ять, високу працездатність і гострий розум.

### 3. Переворот 18 брюмера

Економічна криза, інфляція, податки на армію та військові невдачі неабияк похитнули авторитет Директорії. Нові багатії, які «стомилися» від революційної анархії, прагнули «сильної руки». На роль військового диктатора обрали 30-річного генерала Бонапарта, який у 1799 р. повернувся на батьківщину.

За революційним календарем, 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.) відбувся державний переворот. Наполеон Бонапарт розігнав Раду п'ятисот, скасував Директорію й змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передавання влади йому та ще двом консулам. Бонапарт отримав звання першого



консула й став фактичним правителем Франції. Переворот 18 брюмера символізував завершення Французької революції.

Розпочалися нові часи, які отримали назву *епоха Консульства*.

#### Наслідки Французької революції

- Ліквідація абсолютної монархії.
- Розпад феодальної системи.
- Внесення змін до теорії прав людини (Декларація прав людини і громадянина), але не в практику (революційний терор) їх дотримання.
- Проведення адміністративної та судової реформ.
- Проголошення свободи релігії, зокрема для протестантів та іудеїв.
- Узаконення застосування державою масового терору й насильства.
- Ідеологічні (революційні) війни.
- Для революціонерів стала моделлю для наслідування на понад 200 років.
- Невдалий експеримент із заміни християнства «релігією громадянства», згідно з якою найвища чеснота — бути добрим громадянином.
- Створення особливої версії демократії, нетерпимої до інакомислення.

#### 4. Франція в період Консульства (1799–1804)

Наприкінці 1799 р. у Франції було прийнято чергову конституцію, згідно з якою законодавча влада в країні розподілялася між Державною радою, трибуналом, Законодавчими зборами й сенатом, а виконавча належала першому консулу, тобто Бонапарту. Громадянам повернули виборче право, хоча дискримінація жінок зберігалася. На чолі департаментів і районів, на які поділялася Франція, Бонапарт поставив своїх префектів. Для стабілізації фінансової системи країни він ініціював створення Французького банку.

Ураховуючи невдалий досвід якобінців у подоланні впливу релігії, перший консул уклав з Папою Римським Пієм VII конкордат (угоду): держава визнавала християнство римо-католицького обряду релігією більшості французів, натомість духовенство мало складати присягу республіці й консулам, тим самим демонструючи лояльність до держави.

#### 5. Франція в період імперії

У 1804 р. Бонапарта урочисто проголосили імператором Наполеоном I. На зміну Першій республіці, проголошеній у 1792 р., прийшла *Перша імперія*.

#### Словник

**Консульство** — період з 9 листопада 1799 р. до 18 травня 1804 р., коли влада фактично належала Наполеону Бонапарту, хоча юридично була обмежена.

**Імперія** — велика монархічна держава, на чолі якої стоїть імператор (імператриця).

Опинившись на вершині влади, Наполеон I не бажав ні з ким ділитися нею й правив одноосібно. За віддану службу імператор щедро винагороджував, а на критиків його правління чекали покарання або й ув'язнення. Та загалом політика імператора була прогресивною, її підтримували промисловці, банкіри, торговці й заможні селяни, які добре пам'ятали Францію за часів правління Бурбонів і не хотіли повернення династії до влади, що означало б відновлення феодальних порядків і вилучення земель, набутих середнім класом і селянами в роки революції.

У країні спостерігалось промислове піднесення, стабільно розвивалося сільське господарство, що сприяло зростанню добробуту багатьох людей, хоча французи й сплачували значні кошти на реалізацію військових цілей Наполеона.

У рік коронації імператора у Франції був прийнятий *Цивільний кодекс*, або **Кодекс Наполеона**. У цьому зводі законів закріплювалися принципи рівноправності всіх громадян, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва. Наполеон особисто брав участь в обговоренні ряду статей кодексу. У наступні роки були прийняті також Комерційний і Кримінальний кодекси. Кодекс Наполеона став зразком для законодавства багатьох країн.

У зовнішній політиці Наполеон прагнув поширити французькі порядки на інші країни Європи та світу. Імператор хотів зробити те, що не вдавалося ще нікому, — завоювати весь світ. Як професійний військовий, Наполеон уважав, що найкоротший шлях до світового панування прокладається зброєю. Він зробив усе від нього залежне, щоб Франція мала потужну, добре озброєну й вишколену армію, очолювану талановитими полководцями.

На початок XIX ст. Франція вже встановила контроль над частиною Німеччини, Італією, Голландією, Бельгією та Люксембургом; зазнавши поразки, визнала французькі завоювання й вийшла з війни Австрія. З-поміж великих держав продовжувала боротьбу лише економічно сильніша за Францію Британія, яка володіла потужним флотом. Не маючи власної сухопутної армії, британці потребували союзників для війни проти французів на континенті. У 1805 р. Британія знайшла таких союзників — Росію та Австрію, і війна відновилася як на морі, так і на суходолі.

Того ж року англійська ескадра під командуванням адмірала *Гораціо Нельсона* майже повністю знищила об'єднаний франко-іспанський флот біля **мису Трафальгар** в Іспанії. Адмірал Нельсон був смертельно поранений, а французький адмірал потрапив у полон. Ця перемога забезпечила Британії панування на морі у війні з Францією.

Натомість на суходолі Наполеона супроводжував успіх. На початку грудня **1805 р.** французька армія здобула важливу перемогу над австрійсько-російськими військами в битві під **Аустерліцем** (нині м. Славков, Чехія). Імператор уважав цю перемогу найблискучішою із сорока виграних битв. Австрія змушена була просити миру й віддала Франції Венецію та деякі інші території. Успіхи Наполеона не на жарт занепокоїли Пруссію, і вона вступила у війну проти Франції. Невдовзі Пруссія зазнала нищівної поразки й змирилася зі вступом французької армії в Берлін. Тепер майже вся Європа лежала біля ніг Наполеона, крім острівної Британії. Наполеон підписав у Берліні декрет про початок

### Словник



**Кодекс Наполеона** (офіційно — Цивільний кодекс Франції) — масштабний кодекс цивільного права, розроблений групою юристів за часів правління Наполеона Бонапарта.



В. К. Стенфілд. Трафальгарська битва. 1836 р.

континентальної блокади, тобто заборону французам і залежним від Франції країнам Європи торгувати з Британією.

Після цього Наполеон переніс військові дії на територію Східної Пруссії, де розбив війська російського царя Олександра І. Франція захопила половину пруської території. Оскільки французька армія також була виснажена, у **1807 р. у м. Тільзіті** Франція підписала з Росією договір про мир і союз. Росія визнала всі завоювання французів у Європі й приєдналася до континентальної блокади Англії. З польських земель, що перебували під контролем Пруссії, Наполеон утворив Варшавське герцогство.

Наступного року Наполеон завоював Іспанію й посадив на іспанський трон свого брата Жозефа. Однак через партизанську війну іспанців проти французької окупації Наполеону не вдалося повністю підкорити країну.

Війна 1809 р. проти Австрії була блискавичною. Розбивши австрійців під Ваграмом, Наполеон змусив їх приєднатися до континентальної блокади Англії. На початку 1811 р. французька імперія з 70-мільйонним населенням досягла вершини своєї могутності.

Потім Наполеон вирішив завоювати Росію — країну, яка всупереч союзному договору з Францією ухилилася від участі у війні з Австрією в 1809 р. Та й континентальну блокаду Російська імперія підтримувала формально. У червні 1812 р. Наполеон зібрав «велику армію», у лавах якої воювали французи, поляки, представники Австрії, Пруссії та інших німецьких держав, Італії, Неаполітанського королівства, Іспанії та Голландії, і вирушив у Росію. Російська армія відходила в глиб країни, аби позбавити французів шансу розбити її у вирішальній великій битві. Французька армія ввійшла в спалену й залишену росіянами Москву. Не дочекавшись від Олександра І пропозиції укласти мир, Наполеон у жовтні залишив місто й розпочав відступ до західного кордону. Військова кампанія закінчилася для Франції катастрофою: під ударами російських військ і партизанів в умовах суворої зими, за відсутності продовольства й підкріплення майже вся французька армія була знищена. Наполеону пощастило врятуватись і повернутися до Франції.

Зупинити наступ австро-прусько-російських військ Франція вже не мала сил. У **жовтні 1813 р.** Наполеон був розгромлений у «битві народів» під **М. Лейпцигом**. На початку 1814 р. союзні армії вступили на територію Франції, а наприкінці жовтня ввійшли до Парижа. Переможці змусили Наполеона зректися престолу й відправили його в почесне вигнання на о. Ельбу. Невдовзі він утік з острова, повернувся до Франції й у березні 1815 р. знову посів фран-

цузький престол (період від втечі Наполеона й до його остаточної поразки під Ватерлоо називають *Ста днями* Наполеона).

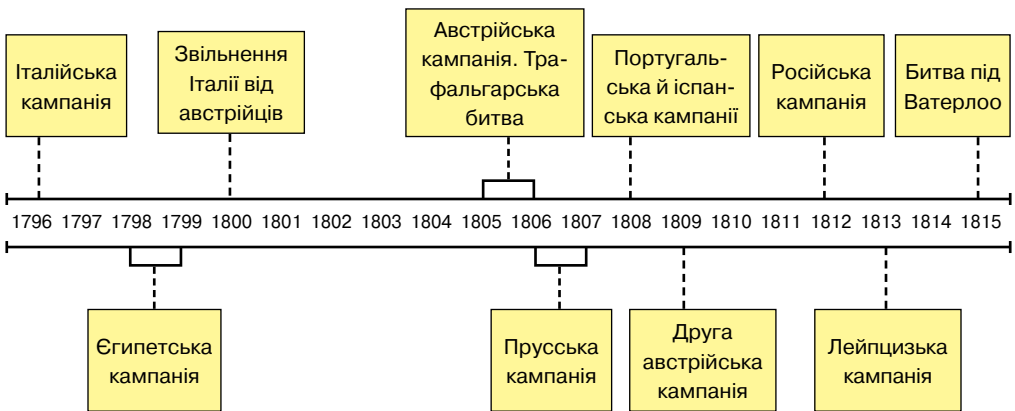


### Погляд сучасника

- Ознайомтесь з історичною притчею про те, як французькі газети висвітлювали просування Наполеона країною з моменту його висадки на півдні Франції й до повернення на престол.
  1. «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан».
  2. «Людожер іде до Грассу».
  3. «Узурпатор увійшов до Гренобля».
  4. «Бонапарт зайняв Ліон».
  5. «Наполеон наближається до Фонтенбло».
  6. «На його Імператорську Величність очікують сьогодні у вірному йому Парижі».
- Як Ви вважаєте, чому змінювалася тональність газетних повідомлень? Чиї інтереси відображали ці газети? Чи траплялося Вам спостерігати подібні «зміни настроїв» у сучасних засобах масової інформації?

Після остаточної поразки від об'єднаних англо-прусських військ під бельгійським **м. Ватерлоо (18 червня 1815 р.)** Наполеон удруге зрікся престолу. Останні роки життя він провів як полонений англійців на о. Святої Єлени. У 1821 р. Наполеон помер. За однією з версій — від отруєння. Пізніше його прах перепоховали в Парижі. Епоха Наполеона Бонапарта й наполеонівських воєн закінчилася.

### Основні кампанії наполеонівських воєн



### Погляд сучасника

- Ознайомтесь, як оцінювали Наполеона його сучасники. Яким він постає в цих висловлюваннях? Як особисто Ви оцінюєте постать Наполеона?

«Щоб мати уявлення про цю незвичайну людину, треба спостерігати за ним на тій великій сцені, для якої він був народжений. Безперечно, доля багато зробила для

### Словник

**Сто днів** — час другого правління імператора Наполеона I (20 березня — 22 червня 1815 р.) після його втечі з о. Ельби.

Наполеона, проте завдяки силі свого характеру, енергійності та ясності розуму, геніальності великих комбінацій у військовому мистецтві він піднявся до того рівня, яке йому призначила доля. Мав лише одну пристрасть — владу, тому ніколи не витрачав часу й коштів на справи, які могли б відвернути його від мети. Він був володарем самого себе, а невдовзі став володарем людей і подій. У який би час він не народився, він відігравав би визначну роль. Однак епоха, у яку він робив перші кроки на своєму життєвому шляху, виявилася винятково сприятливою для його піднесення».

*Клеменс Меттерніх, міністр закордонних справ Австрії (Я. Шедивы. Меттерних против Наполеона. — М. : Международные отношения, 1991. — С. 272)*

«Надмірний його вплив на долі народів порушував загальну рівновагу. ...Надлишок життєвої сили людства, зосереджений в одній голові, цілий світ, предсталений, зрештою, мозком однієї людини, стали б згубними для цивілізації, якби це тривало далі. ...ріки крові, переповнені кладовища, материнські сльози — усе це грізні обвинувачі. Коли світ страждає від надмірного тягаря, морок таємниче стогне, і безодня дослухається до цього стогону. Скарга на імператора досягла небес, і його падіння було неминуче. Він заважав Богу».

*Віктор Гюго, письменник (Знедолені. — Х. : Фоліо, 2015. — С. 42)*

## 6. Віденський конгрес. Створення Священного союзу

**Віденський конгрес (вересень 1814 — червень 1815 р.)** був першим міжнародним конгресом (з'їздом), на який зібралися представники (включно з монархами) усіх (за винятком Туреччини) великих європейських країн, щоб вирішити питання побудови післявоєнної Європи. Хоча тон на конгресі задавали держави-переможниці (Велика Британія, Австрія, Пруссія й Росія), до роботи були залучені й переможена Франція, а також Швеція, Іспанія та Португалія. У період Ста днів Наполеона з'їзд переривав роботу.

Конгрес проголосив, що у своїй роботі керуватиметься двома основними принципами: *легітимізму* (законності) і *політичної рівноваги*. Легітимізм означав відновлення в правах законних європейських династій, усунутих Французькою революцією та Наполеоном, а політична рівновага — недопущення зміцнення однієї великої держави за рахунок інших. На засадах легітимізму й політичної рівноваги конгрес вирішував три нагальні питання: відновлення династій (яких саме); визначення кордонів Франції; розподіл територій між великими державами.

Найважливішим і найсуперечливішим виявилось польсько-саксонське питання: Пруссія прагнула отримати Саксонію, Росія — польські землі; Велика Британія та Франція заперечували проти такого поділу, оскільки це порушило б рівновагу в Європі на користь Росії та Австрії. У **червні 1815 р.** був підписаний *Заключний акт Віденського конгресу*, який зафіксував територіальний переділ у Європі, а також принципи, на яких мають створюватися міжнародні відносини в усьому світі.

- *Ознайомтесь із цілями й рішеннями Віденського конгресу. Прокоментуйте його рішення.*

### Цілі конгресу

- Вирішення долі Франції.
- Узгодження територіальних змін у Європі.

### Рішення щодо долі Франції

- Відновлення влади Бурбонів.
- Позбавлення всіх завойованих територій і повернення довоєнних кордонів (1792).
- Виплата переможцям контрибуції в розмірі 700 млн франків.

### Загальні територіальні зміни в Європі

- Відновлено Папську область і Неаполітанське королівство.
- З німецьких держав і частини австрійських володінь утворено Німецький союз.
- З 19 кантонів утворено Швейцарську Конфедерацію.
- До Голландії приєднано Бельгію та Люксембург, які разом утворили Королівство Нідерландів.
- До Швеції приєднано Норвегію.
- До Данії відійшли Шлезвіг і Гольштейн.
- Італія залишилася роздробленою.

### Територіальні придбання держав-переможниць

Велика Британія	острови Мальта й Цейлон (нині Шрі-Ланка), Капська колонія на півдні Африки та право контролю над Іонічними островами в Середземному морі
Пруссія	Північна Саксонія, Рейнська область, частина Вестфалії, шведська Померанія, західна частина Польщі з містом Познанню
Росія	більша частина польських земель разом з Варшавою, українські землі (Холмщина й Підляшшя), а також Фінляндія та Бессарабія
Австрія	Північно-Східна Італія (Ломбардія й Венеція) і Тернопільщина

Новий міжнародний порядок отримав назву *Віденська система*. Вона була підкріплена актом про створення *Священного союзу*, який у **вересні 1815 р.** в Парижі підписали австрійський імператор Франц I, прусський король Фрідріх Вільгельм III і російський імператор Олександр I. Невдовзі до союзу приєдналися Франція та декілька інших європейських держав.

Метою Священного союзу було забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу. На початку 1820-х років австрійські війська придушили революції в Неаполі та П'ємонті, а французькі — в Іспанії. Час від часу участь в акціях Священного союзу брала Велика Британія. Однак суперечності, що існували між європейськими державами, розхитували Священний союз, і на початку 1830-х років він фактично розпався.

## Словник



**Священний союз** — союз європейських монархів, укладений після краху наполеонівської імперії з метою забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу.



## Могляд сучасника

- Розгляньте ілюстрації з тогочасних журналів. Автор якої картини, на Вашу думку, походить з країни-переможниці, а якої — з країни, що зазнала поразки? На підставі яких ознак Ви зробили висновок? Чому, зображуючи одну подію, художники показали її так, ніби йдеться про дві різні події?



## Основні події

**1794–1795 рр.** — термідоріанський період у Франції.

**1795–1799 рр.** — режим Директорії.

**9 листопада 1799 р. (18 брюмера)** — державний переворот.

**1799–1804 рр.** — період Консульства.

**1804–1814 рр.** — Перша імперія у Франції (імперія Наполеона).

**1814–1815 рр.** — Віденський конгрес.

**1815 р.** — створення Священного союзу.



## Закриття та завдання

1. Порівняйте становище у Франції в термідоріанський період і за часів Директорії. Які проблеми були найгострішими? Наскільки успішно вони були вирішені в кожен з періодів?
2. Які причини й обставини зумовили термідоріанський переворот і прихід до влади Бонапарта?
3. Охарактеризуйте наполеонівські війни та їх наслідки.
4. Покажіть на карті атласу основні події наполеонівських воєн.
5. Які, на Вашу думку, причини краху наполеонівської імперії? Обґрунтуйте Вашу відповідь.
6. Якими принципами керувався у своїй роботі Віденський конгрес?
7. Імператори, які уклали Священний союз, запевняли, що їх «з'єднують узи справжнього й нерозривного братерства» і вони «простягають руку безкорисливої допомоги». З часу підписання союзу міждержавні відносини потрібно підпорядковувати Божим законам, а у світовій політиці керуватися «заповідями любові, правди й світу». Чого, на Вашу думку, у цих словах більше — щирості чи намагання приховати справжні цілі й наміри? Обґрунтуйте Вашу точку зору.
8. Охарактеризуйте причини й наслідки політичних і соціально-економічних змін у Франції в 1789–1815 рр.
9. Поясніть, що означають історичні поняття «Консульство», «імперія»; «Кодекс Наполеона», «Сто днів», «Священний союз».

## Матеріал до практичного заняття 1

### Утвердження принципів громадянської рівноправності: від Декларації прав людини і громадянина до Цивільного кодексу Наполеона

- За яких обставин приймалися Декларація прав людини і громадянина та Кодекс Наполеона? Що змінилось у Франції в період між їхнім прийняттям?
- Які проблеми у сфері прав людини та суспільного устрою спричинили Французьку революцію наприкінці XVIII ст.?

#### ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА



Французька поштова марка із зображенням Декларації прав людини і громадянина

#### • Базова інформація

Декларація була прийнята 26 серпня 1789 р. На зміст Декларації значний вплив справили ідеї французьких просвітителів XVIII ст., а також Декларація незалежності США.

Декларація прав людини і громадянина мала велике значення не тільки для Франції, а й для всього світу, оскільки в ній викладено засади передового для своєї епохи суспільного й державного ладу, визначено новий правопорядок. Водночас вона не мала правової сили, а була лише документом революційної влади, яка прагнула встановити конституційний лад. Тому багато її положень не могли бути реалізовані у Франції наприкінці XVIII ст. Шлях до цього пролягав через створення громадянського суспільства й утвердження політичної демократії.

#### • Практична частина. Робота з документом

Номер статті	Основний зміст
1	Люди народжуються й залишаються вільними та рівними в правах. Нехтування правами людини є причиною суспільних лих і вад урядів.
2	До природних прав належать свобода, власність, безпека, опір гнобленню.
3	Джерелом суверенітету є нація.
4	Свобода — можливість робити все, що не завдає шкоди іншій людині.
5	Усе, що не заборонене законом, дозволено, і нікого не можна примушувати до дій, не передбачених у законі.
6	Закон виражає загальну волю. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у створенні законів. Усі громадяни мають рівний доступ до всіх державних посад залежно від здібностей.
8	Ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, належно застосованого, ухваленого й оприлюдненого до вчинення правопорушення.
9	Будь-яка особа вважається невинуватою, поки не доведено протилежне.
10	Кожен має право вільно висловлювати свої погляди, зокрема релігійні.
11	Кожна людина має право вільно висловлюватися, писати й друкувати.



Продовження табл.

Номер статті	Основний зміст
12	Право на власність є недоторканим і священним. Ніхто не може бути позбавлений власності інакше, як у випадку, установленому законом, відповідно до суспільної потреби за умови справедливого відшкодування.
13–14	Довільні королівські побори, зокрема й на утримання армії, забороняються; установлюються загальні принципи податкової системи: рівномірний розподіл загальних внесків, стягнення їх лише за згодою самих громадян або їхніх представників.
15	Суспільство має право вимагати від посадовців і чиновників звіту про довірену їм ділянку управління.
16	Суспільство, у якому не забезпечено дотримання прав і не здійснено розподіл влади, не має конституції.

- Як Ви оцінюєте сформульований у ст. 1–2 Декларації принцип, що всі люди народжуються й залишаються вільними та рівними в правах? Чому, на Вашу думку, у ході історії люди втрачали свої природні права?
- Порівняйте права, передбачені в ст. 1–2 Декларації, з правами, передбаченими в ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Який висновок Ви можете зробити на основі порівняння двох документів?
- Порівняйте зміст ст. 3 і 6 Декларації зі змістом ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади й органи місцевого самоврядування». Як ви можете їх прокоментувати? Як це характеризує Декларацію прав людини і громадянина в контексті її історичної спадщини та значення?
- Яке, на Вашу думку, значення мали положення ст. 8–9 Декларації? Чи втратили вони своє значення в сучасному світі?
- Чому в Декларації важливе місце належить захисту права власності та податковій політиці (ст. 12–14)? Які суспільні верстви стояли біля витоків Французької революції? Якою мірою вони могли бути зацікавленими у вирішенні цих питань?
- Чи погоджуєтесь Ви зі змістом ст. 15 Декларації? Чи важливе питання звітності влади перед народом для сьогодення, зокрема для нашої країни?

## ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

### • Базова інформація

Французька революція зруйнувала феодальне право Франції та заклала основи нової правової системи. Була проголошена рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. З 1804 по 1810 р. було видано п'ять кодексів, що відомі в історії під загальною назвою *Кодекс Наполеона*.

Цивільний кодекс, що складався з понад 2 тис. статей, був прийнятий першим (1804). Ініціатива його створення належала особисто Наполеону. Цивільний кодекс ґрунтувався на Декларації прав людини і громадянина та складався з трьох частин.



Кодекс  
Наполеона.  
1804 р.

*Перша частина* присвячена правоздатності, шлюбу, розлученню, опіці й усиновленню. У ній декларувалася рівність громадян перед законом, забезпечувалися збереження й недоторканність власності сім'ї, головна роль у якій належала чоловікові. Дружина не могла самостійно розпоряджатися майном. Урегулюванню питання власності, яке було основним для нових власників, присвячена *друга частина* Кодексу. У *третьій частині* було затверджено договірні відносини: успадкування, дарування, купівля–продаж, найм тощо.

Цивільний кодекс 1804 р. відіграв винятково важливу роль у розробленні й затвердженні принципів сучасного законодавства. Він донині є наріжним каменем цивільного права Франції.

• **Практична частина. Робота з документом**

Номер статті	Основний зміст
8	Кожен француз користується цивільним правом. <i>(Повна рівність не була передбачена, зокрема її не мали заміжні жінки й іноземні громадяни).</i>
144–148	Шлюб — це договір, укладання якого можливе в разі дотримання певних вимог: досягнення шлюбного віку (для чоловіків — 18, для жінок — 15 років); взаємна згода подружжя; відсутність іншого шлюбу; надання дозволу батьків дітям, які не досягли певного віку (син — 25 років, донька — 21 року); майбутні чоловік і дружина не повинні бути близькими родичами. Закріплюється громадянська форма шлюбу, його реєстрація державними органами, а також визнання права на розлучення.
203	Батьки зобов'язані годувати, утримувати й виховувати дітей; діти повинні перебувати під владою батьків до досягнення повноліття (21 рік) або до укладання власного шлюбу.
213	Чоловік зобов'язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина — виявляти послух чоловікові.
522	Власність на землю включає право власності на те, що знаходиться на поверхні, і на те, що знаходиться в землі.
544	Власність передбачає право користування й розпорядження речами, окрім забороненого законами й регламентами.
711	Власність на майно набувається й передається через успадкування, дарування, за заповітом або в силу зобов'язань.

- Порівняйте зміст ст. 522, 544 і 711 Цивільного кодексу зі змістом ст. 12 Декларації прав людини і громадянина. Що спільного, а що відмінного в урегулюванні питання власності в обох документах?
- Проаналізуйте зміст ст. 8, 144–148, 203 та 213 Цивільного кодексу. Чиї інтереси захищали ці законодавчі приписи?
- Які групи населення піддавалися дискримінації?
- Чи можуть такі правила існувати в сучасному світі?

• **Висновок**

Декларація прав людини і громадянина та Цивільний кодекс Наполеона були для того часу революційними за новизною й значенням правовими документами. Чимало положень цих документів залишаються важливими донині й утілені в законодавстві багатьох країн.

## РОЗДІЛ II

# ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815-1870)

На засадах компетентнісного підходу Ви будете:



*знати* дати Липневої революції у Франції, збройного виступу декабристів у Росії, «весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни в США; період розгортання чартистського руху, здобуття країнами Латинської Америки незалежності, Східної (Кримської) війни;



*розуміти* поняття «індустріальне суспільство», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «нація», «соціалізм», «реставрація», «парламентська реформа», «чартистський рух», «професійна спілка», «західники», «слов'янофіли», «весна народів»;



*уміти* пояснювати вплив індустріальної революції в Західній Європі на суспільний розвиток; характеризувати політичний та соціально-економічний розвиток країн Європи й Америки в першій половині XIX ст., соціальну структуру європейських суспільств першої половини XIX ст.; характеризувати зміни в повсякденному житті; простежувати становлення парламентської демократії в Європі; визначати передумови й наслідки «весни народів», об'єднання Італії та Німеччини, Громадянської війни й Реконструкції в США; установлювати відмінності між основними ідеологічними концепціями; визначати причини формування національно-визвольного руху в країнах Європи, національні особливості та наслідки революцій 1848–1849 рр.; висловлювати судження щодо діяльності Дж. Гарібальді, К. Кавура, К. фон Меттерніха, А. Лінкольна, С. Болівара.



## § 3. Індустріальна революція

### 1. Індустріальна революція в країнах Західної Європи

Важливим етапом розвитку світової економіки в XIX ст. була **індустріальна революція**, яка розпочалася в Англії в 1740–1780-х роках і тривала впродовж усього «довгого» XIX ст., охопивши інші країни Європи та США. Це період перетворення сільських спільнот у Європі й Америці на промислові та міські.

Батьківщиною індустріальної революції вважають Велику Британію, яка мала значні поклади вугілля й залізної руди. Вона була провідною колоніальною державою у світі, а також країною з політично стабільним суспільством. Британські колонії — це водночас і джерело сировини, і ринок збуту промислових товарів. Попит на британські товари зростав, і торговці потребували економічних методів виробництва, що сприяло запровадженню механізації й фабричної системи.

У ході індустріальної революції й упродовж кількох наступних десятиліть частка Англії у світовому промисловому виробництві зростає більше ніж удвічі. У середині XIX ст. країна мала неофіційний статус **«майстерні світу»**. Тому не дивно, що інші країни прагнули наслідувати її приклад, до того ж нерідко вони мали навіть сприятливіші стартові умови. Першою наслідувала приклад Англії Бельгія, потім США, значно пізніше (1830–1860-і роки) Франція та німецькі держави.

Індустріальна революція розпочалася в 1700-х роках з технічних удосконалень у **текстильній промисловості**, які підвищили продуктивність виробництва з меншими затратами людської праці. У середині 60-х років XVIII ст. англієць **Джеймс Гаргрівз** винайшов механічну прядку «Дженні», завдяки якій працівник використовував водночас декілька веретен з нитками замість одного. Наприкінці 70-х років XVIII ст. у Великій Британії налічувалося вже понад 20 тис. таких прядок.



Прядка «Дженні»

Ще однією важливою інновацією в текстильній промисловості став у 80-х роках XVIII ст. **ткацький верстат**, що механізував процес виготовлення тканини. Велике значення для кравецького, шевського й інших видів виробництва мав винахід **швацької машини**.

Не менш важливу роль в індустріальній революції відіграли новачі в **металургійній промисловості**. У середині XIX ст. англійський інженер **Генрі Бессемер** запатентував недорогий спосіб масового виробництва **сталі** — основного

### Словник

- **Індустріальна революція** — процес переходу від аграрної економіки, для якої характерні ручна праця й ремісниче виробництво, до індустріального суспільства з переважанням машинного виробництва.
- **«Майстерня світу»** — неофіційна назва Великої Британії в середині XIX ст. Індустріальна революція та ресурси колоній забезпечили британським підприємцям монопольне становище на світовому ринку, завдяки чому країна стала найбільшим експортером машин та устаткування.

Паровий двигун — один із символів промислового перевороту.

*Ілюстрація з журналу.  
Друга половина XIX ст.*



матеріалу для виготовлення різноманітної техніки, інструментів і машин, а також кораблів і будівель. Великий попит на залізничні рейки, кріплення, частини мостів стимулював упровадження нових способів виплавлення металів. Удосконалювалася конструкція сталеплавильних печей; почали застосовувати методи гарячого дуття. Для підігрівання повітря, що подається в домни, використовували розжарений газ.

Ще на початку XVIII ст. в Англії розробили практичний *паровий двигун*, за допомогою якого відкачували воду з шахт. Англійський винахідник *Джеймс Ватт* удосконалив цей двигун, що уможливило його використання в залізничних локомотивах і морських суднах. Тоді ж разом із стаціонарними паросилови-ми установками в практику ввійшли *локомотиви* — пересувні парові установки, що використовувалися в сільському господарстві й на будівництві.

*Двигун внутрішнього згоряння* (спочатку — газовий, а згодом — на рідкому паливі) — ще один важливий винахід індустріальної революції. Найбільшого поширення в промисловості й транспортній галузі набув економічний двигун, що працював на нафті, сконструйований наприкінці XIX ст. німецьким інженером *Рудольфом Дізелем*.

У 20-х роках XIX ст. з'явилися перші *динамо-машини* (електричні генератори), що використовувалися не тільки для вироблення електроенергії, а і як електродвигуни. Наприкінці XIX ст. навчилися передавати електроенергію на значні відстані по дротах; з'явилися перші *електростанції*.

Суттєвих змін зазнала й *транспортна галузь*. До появи парового двигуна сировину й готову продукцію перевозили возами або човнами. На початку XIX ст. американець *Роберт Фултон* побудував перший у світі колісний пароплав, і до середини століття пароплави вже перевозили вантажі через Атлантику. У середині століття для обшивки дерев'яних корпусів пароплавів, а потім для виготовлення суднових корпусів почали використовувати залізо.

На морських суднах установлювали поршневі парові машини, які наприкінці століття замінили паровими турбінами, що збільшило потужність і швидкість суден та активізувало морську торгівлю.

Розвитку міжнародної торгівлі неабияк сприяло будівництво *каналів*. Подією світового значення стало відкриття в 1869 р. Суецького каналу, завдяки якому істотно скоротився шлях із Західної Європи до Індії (наприклад, з Англії чи Голландії — майже на 13 тис. км).

На початку XIX ст. в Англії з'явилися перші паротяги. Оразу істотно зросла продуктивність залізничних перевезень, зокрема пасажирських. До середини XIX ст. Велика Британія збудувала понад 9,6 тис. км залізниць. Також англійці розробили нову технологію для дорожнього будівництва з



Колісний пароплав



Перший автомобіль з бензиновим двигуном. За кермом — К. Бенц. Фото. 1887 р.

добрив, фармацевтичних препаратів тощо. Практичного значення набула хімія синтетичних матеріалів для виробництва пластмас, ізоляційних матеріалів, штучного волокна.

Завдяки технічним удосконаленням *друкарські верстати* перетворилися на машини швидкого друку. Новим явищем стала *фотографія*. З першої чверті XIX ст. поширився *оптичний телеграф*, проклали телеграфні кабелі, зокрема й підводні, між розвиненими країнами та метрополіями й колоніями. З винайденням телефону почав активно розвиватися *телефонний зв'язок*. Перші телефонні станції з'явилися у США, а потім у Європі — у Парижі, Берліні, Одесі, Ризі й Варшаві.

Індустріальна революція сприяла становленню *банків* і появі промислових фінансистів і фінансових менеджерів.

## 2. Початок становлення індустріального суспільства

Індустріальна революція не обмежилася оновленням знарядь праці й методів господарювання. Вона стосувалася всіх сфер суспільства. Зросла чисельність промислових робітників, зміцнилося становище промислової буржуазії; завдяки технічним винаходам до виробництва залучили жінок. Зосередження фабрик у містах зумовило прискорений розвиток міст (*урбанізація*), істотно змінивши співвідношення кількості міського й сільського населення. Зокрема, в Англії чисельність міського населення перевищила чисельність сільського, адже дедалі більше селян залишали свої домівки й переселялися до міст (*міграція*). Ніби магнітом, міста притягували селян: фабрики й заводи давали надію на краще життя. Через масову міграцію в містах загострилися соціальні проблеми, зокрема житлова, з'явилася велика кількість безпритульних. Міста ставали осередками соціального напруження. У розвинених країнах (наприклад, у Франції) на законодавчому рівні приймали програми будівництва дешевого житла.

Зростання міст і міського населення, занепад відокремлених, замкнутих сільських громад, збільшення чисельності й впливу середнього класу, полегшення переходу з одного класу до іншого — усі ці ознаки свідчили про початок становлення нового індустріального суспільства.

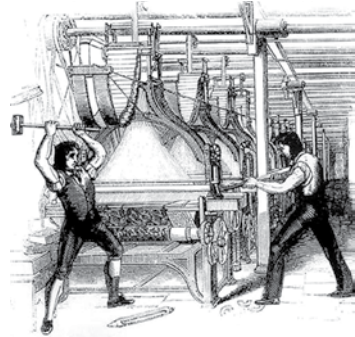
Суперечності попередньої епохи між спадковими аристократами й селянами поступилися місцем складнішим і гнучкішим відмінностям між трьома основними класами індустріального суспільства: *робітничим* (фабричні й заводські робітники); *середнім* (службовці та власники малого бізнесу) і *вищим* (власники великого бізнесу й крупні менеджери). Належність до одного з трьох класів визначалася рівнем освіти, родом занять, а також доходом, який не обов'язково залежав від походження й знатності людини, а часто був результатом її підприємливості. «Статус» уже не передавався, як раніше, у спадок від батьків до дітей (наприклад, графський титул), а досягався людиною, по суті, «з нуля». Чимало

людей піднімалися ієрархічною соціальною драбиною вгору лише завдяки власним зусиллям або чеснотам. Змінювалося світобачення; приходило розуміння того, що підприємництво передбачає певний ризик, воно може принести як прибуток, так і розорення.

Одним із наслідків індустріальної революції стало формування саморегульованої економіки. На зміну вільній конкуренції та експорту товарів, що були характерні для XIX ст., у XX ст. прийшло панування монополій і вивезення капіталу, переважно до відсталих країн з дешевою робочою силою й сировиною.

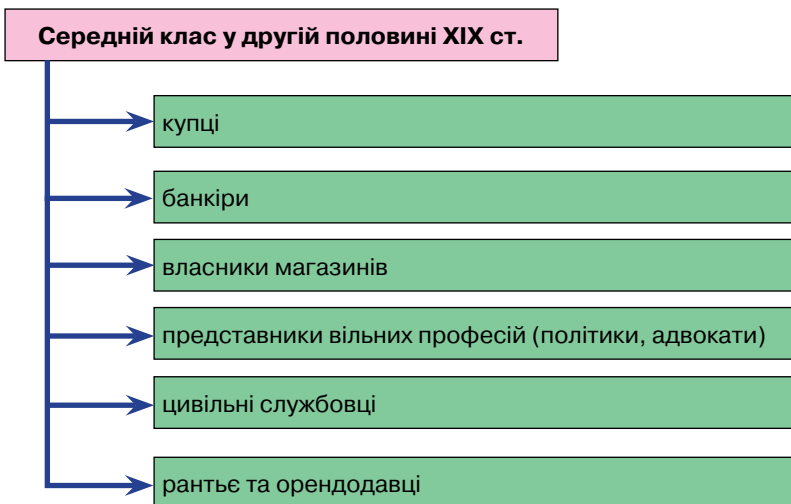
На іншому полюсі індустріальної революції перебував клас робітників. Жінки важко працювали на бавовняних фабриках, а чоловіки — у шахтах і на заводах.

Процес упровадження машин на заводах і фабриках супроводжувався звільненням «зайвої» робочої сили. Тому наприкінці XVIII ст. виник рух *луддитів* (руйнівників машин). Формування індустріального суспільства неминуче породжувало конфлікти між підприємцями й робітниками. Підприємці, прагнучи збільшити прибутки, посилювали вимоги до своїх працівників: збільшували тривалість робочого дня, знижували норми оплати праці, запроваджували штрафи тощо. Для захисту своїх інтересів наймані робітники почали створювати *професійні спілки*. В Англії вони отримали назву *тред-юніони*. Спочатку і підприємці, і влада намагалися їх заборонити. В Англії навіть видавали спеціальні закони проти «змовницьких організацій», однак вони не діяли, і тред-юніони фактично були легалізовані.



Луддити. Ілюстрація з журналу. XIX ст.

- З яких соціальних груп формувався середній клас (див. схему)? Чому, на Вашу думку, середній клас не поповнювався представниками знатних дворянських родів?



## Словник

**Тред-юніони** (від англ. *trade* — професія і *union* — об'єднання) — назва профспілок у Великій Британії та інших англословних країнах.



Члени Ліги жіночого тред-юніону.  
Фото. 1910 р.

Спочатку профспілковий рух був тільки чоловічим, жінок не приймали до профспілки. Однак жінки, які за однакову з чоловіками роботу отримували значно меншу платню, створювали жіночі тред-юніони для захисту своїх прав. Наприкінці XIX ст. в Англії діяли десятки жіночих профспілкових відділень.

Був створений Британський конгрес тред-юніонів, який донині є головним координуючим органом профспілкового руху в країні. До початку XX ст. британські тред-юніони об'єднували половину всіх робітників країни. Це був взірець, на який орієнтувалися профспілки інших країн.

### 3. Наслідки індустріальної революції

Загалом індустріальна революція мала далекосяжні економічні, соціальні, політичні, культурні й побутові наслідки.

#### Економічні наслідки

- Повсюдне запровадження фабричного виготовлення товарів; машини витіснили ручну працю, зокрема в промисловості; ремесло поступилося місцем промислому виробництву.
- Створення машин нового типу, які за допомогою двигуна й передавальних механізмів здійснювали операції, що раніше виконувалися вручну.
- Перехід до міської машинної індустрії, оскільки сила пари замінила мускульну силу; поява великої фабрично-заводської промисловості.
- Зростання частки промислового виробництва й відповідне скорочення частки сільського господарства у валовому національному доході.
- Закладення основ ринкового способу виробництва. До середини XIX ст. європейське суспільство перетворилося з аграрного на промислове.

#### Соціальні наслідки

- Значне зростання чисельності найманих працівників.
- Виокремлення із середовища найманих працівників прошарку високооплачуваних спеціалістів, інженерів, менеджерів.
- Формування серед промислових робітників «робітничої аристократії», яку уособлювали кваліфіковані робітники й майстри.
- Активна участь в акціях протесту низькооплачуваних некваліфікованих робітників (підсобних працівників, вантажників, прибиральників та ін.), які становили значну групу робітничого класу.
- Поява професійних спілок, галузевих об'єднань робітників, а також загальнонаціональних профспілкових об'єднань на кшталт Британського конгресу тред-юніонів (1868).
- Виникнення нових професій, які потім тривалий час уважалися «жіночими»: друкарка, секретарка, телефоністка.



- Поява організацій, які виступали за рівноправність чоловіків і жінок. Зародження *суфражизму*.
- Ухвалення в індустріальних країнах законів, які обмежували використання дитячої та жіночої праці, регулювали умови праці, установлювали тривалість робочого тижня.

#### Політичні наслідки

- Створення робітничих партій і професійних спілок.
- Посилення військової потужності й обороноздатності розвинених країн, зумовлене появою нових видів озброєння, активізація їхньої зовнішньої політики.

#### Культурні наслідки

- Формування нового ставлення до місця й ролі людини у світі.
- Виникнення періодичних засобів масової інформації — газет і журналів.
- Поява нового типу літературного героя, нової естетики в живописі, поезії, музиці й архітектурі.
- Збагачення мови новими словами та зворотами, зумовлене розвитком техніки.

#### Побутові наслідки

- Поява нових засобів зв'язку — телеграфу й телефону.
- Поширення фотографії.
- Зміни в моді, інтер'єрі, оформленні вітрин тощо.

#### 4. Спроби осмислення нової дійсності. Консерватизм, лібералізм, націоналізм, соціалізм

Чотирма «великими» *ідеологіями* «довгого» XIX ст. були консерватизм, лібералізм, націоналізм і соціалізм. Ці ідеології виникли, з одного боку, у процесі поступового розмивання традиційного політичного світогляду минулого, а з іншого — унаслідок формування нового світогляду під впливом англійської, північноамериканської та французької революцій. Консерватизм, лібералізм, націоналізм і соціалізм — це різні способи осмислення нової дійсності, пошуку можливостей для вдосконалення людини та суспільства. Як політичні ідеології, вони описують бажане майбутнє й шляхи його досягнення.

##### Ознаки *консерватизму*:

- непорушність сформованого стану речей; засад державного й суспільного життя; природної ієрархії та привілеїв певних верств населення; моральних принципів, на яких ґрунтуються сім'я, релігія; права власності;
- єдині для всіх моральні норми порядку, які підтримувала релігія;

#### Словник

- **Суфражізм** — рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав, що зародився в Англії наприкінці XIX — на початку XX ст.
- **Ідеологія** — сукупність політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, що відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного.
- **Консерватизм** — політична ідеологія, що орієнтується на збереження й підтримання історично сформованих засад державного й суспільного життя.

- переконаність у тому, що люди від народження не є рівними;
- неможливість зробити людей рівними за допомогою закону;
- головна роль у досягненні особистої свободи й захисті соціального порядку належить приватній власності;
- прогрес непослідовний і ненадійний; основною рушійною силою розвитку є дотримання традицій;
- людський розум обмежений, тому важливо дотримуватися традицій, перевірених життям.

Визначними представниками консерватизму були: англійський філософ *Томас Гоббс* (1588–1679); французький філософ, письменник і політик *Жозеф де Местр* (1753–1821); австрійський державний діяч *Клемент Меттерніх* (1773–1859).

### Ознаки *лібералізму*:

- непорушність природних прав і свобод особистості, зокрема права на життя, свободу й приватну власність; їхні переваги над інтересами суспільства й держави;
- індивідуальна свобода; невтручання держави в приватне життя громадян;
- абсолютна цінність людської особистості й рівність усіх людей;
- в економічній сфері — вільний ринок, необмежена конкуренція; свобода приватної власності й підприємництва;
- правова рівність громадян;
- договірна система утворення держави (відокремлення держави від громадянського суспільства);
- поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову; вільні вибори всіх органів влади.

Визначні представники лібералізму: англійський філософ і правознавець *Джеремі (Ієремія) Бентам* (1748–1832); французько-швейцарський письменник і публіцист *Бенжамен-Анрі Констан* (1767–1830); французький філософ-просвітитель і письменник *Жан-Жак Руссо* (1712–1778); американський політик, державний діяч, учений і письменник *Бенджамін Франклін* (1706–1790); президент США, політик і філософ *Томас Джефферсон* (1743–1826).

### Ознаки *націоналізму*:

- людство сформувалося природним шляхом у самодостатні групи — *нації*;
- кожна нація має право на самовизначення;
- націю об'єднують спільні мова та культура;
- нація є найвищою цінністю;
- важливою цінністю є національна держава;
- нація повинна брати участь у політичних процесах у державі;
- представники однієї нації мають бути солідарними й підтримувати одне одного;
- освіта має бути доступною для всіх націй.

## Словник

- **Лібералізм** — політична ідеологія, що обстоює принцип обмеженого втручання держави в суспільні відносини та приватне життя людей.
- **Націоналізм** — політична ідеологія, яка ґрунтується на уявленні, що основою державності, господарського й культурного устрою є нація.
- **Нація** — історична спільність людей, об'єднаних мовою, територією, певними ознаками культури й рисами характеру.

Визначні представники націоналізму: італійський революціонер і письменник *Джузеппе Мадзіні* (1805–1872); національний герой Венесуели генерал *Симон Болівар* (1783–1830).

#### Ознаки **соціалізму**:

- повалення революційним шляхом несправедливого суспільного ладу, заснованого на приватній власності;
- ліквідація приватної власності як основної причини соціальної нерівності;
- усупільнення трудящими засобів виробництва;
- ліквідація експлуатації людини людиною;
- відмирання класів; побудова безкласового комуністичного суспільства;
- соціальна опора: наймані працівники, пролетаріат, радикально налаштована молодь, частина інтелігенції та інших верств населення.

Визначні представники соціалізму: французький філософ *Клод-Анрі Сен-Сімон* (1760–1825); британський філософ *Роберт Оуен* (1771–1858); німецькі філософи й політики *Карл Маркс* (1818–1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820–1895); французький економіст і політик *П'єр-Жозеф Прудон* (1809–1865); німецький економіст і політик *Фердинанд Лассаль* (1825–1864); політик, засновник французького соціалізму *Луї-Огюст Бланкі* (1805–1881).



## Основні події

**1740–1780-і роки** — початок індустріальної революції.



## Заняття та завдання

**1.** Ознайомтеся зі спогадами одного з видатних винахідників часів індустріальної революції. Кому зі згаданих у § 3 винахідників можуть належати ці слова? Яку роль відіграв його винахід у ході індустріальної революції?

*«Суботній день (1765 р.) був чудовий, і я вирушив на прогулянку. Подумки я намагався вирішити проблему, якою переймався. Я проходив повз хату пастуха, і раптом у мене саянула думка: оскільки пара є еластичним тілом, її втягне у вакуум. Якщо між циліндром і вихлопним пристроєм існуватиме з'єднання, туди потрапить пара та її можна буде конденсувати, не охолоджуючи циліндр. ...У мене виникло повне бачення того, що треба зробити».*

**2.** У чому полягає новизна класового поділу суспільства, яке змінювалося під впливом індустріальної революції? Які класи почали відігравати головну роль? Чому?

**3.** Охарактеризуйте основні ознаки й наслідки індустріальної революції.

**4.** Висловте власне судження щодо основних ідеологічних концепцій. Яка з них здається Вам найпереконливішою?

**5.** Визначте основні відмінності між консерватизмом, лібералізмом, націоналізмом і соціалізмом.

## Словник

**Соціалізм** — ідеологія, заснована на уявленні, що максимальне збільшення багатства й створення рівних можливостей для всіх людей можливі лише через державну власність і контроль держави за виробництвом і розподілом матеріальних благ.

6. Назвіть видатних представників цих основних ідеологічних концепцій.
7. Поясніть зміст історичних понять «індустріальна революція», «суфражизм», «ідеологія», «консерватизм», «лібералізм», «націоналізм», «соціалізм».

## **Матеріал до практичного заняття 2**

### **Наслідки індустріальної революції**

#### **I. Суспільні наслідки індустріальної революції**

- Прочитайте твердження 1–7. Визначте, які явища характеризують доіндустріальні часи, а які — період індустріальної революції.

1. Пару, яку в середині XIX ст. широко використовували в індустрії та транспорті, витісняють електрика й двигуни внутрішнього згоряння.

2. Вищий коефіцієнт корисної дії електричних і дизельних двигунів сприяв підвищенню ефективності промислового виробництва.

3. У виробництві й побуті мільйонів людей з'явилися водогін, парове опалення, каналізація, електричне освітлення, газопостачання, телефон, автомобіль, різні електроприлади.

4. Відбулося масштабне будівництво залізниць і парового флоту; зводилися великі споруди — мости, тунелі.

5. Посилилися міграція та еміграція; завдяки поліпшенню матеріальних умов, удосконаленню транспорту, імпорту продовольства, досягненням у медицині зростає народжуваність і збільшилася тривалість життя.

6. У містах з'явилися широкі проспекти, якими їздили автомобілі; електротранспорт та електричне освітлення; багатоповерхові будинки з усіма вигодами.

7. Активізувалася зовнішня торгівля, завдяки чому істотно зросли прибутки підприємців.

#### **II. Зміни в житті й побуті різних верств населення**

Наслідком індустріальної революції були не тільки економічні й соціальні зміни, вона також позначилася на повсякденному житті людей, їхньому побуті, звичках і навіть моралі.

- Ознайомтеся з переліком винаходів і вдосконалень, які подарувало нам «довге» XIX ст. Якими з них Ви, Ваші батьки, друзі й знайомі користуєтеся часто, якими — рідко, а без яких Ви можете обійтися?

#### **Винаходи й удосконалення в період «довгого» XIX ст.**

Винаходи загального призначення. Міське господарство	Літак, пасажирські авіап перевезення, авіапошта, трактор, комбайн, доїльна машина, зварювальний апарат, бетономішалка, асфальтовані й бетоновані вулиці, електрична лампочка, ліфт у будинках, ескалатор, сміттевий бак, бензинова газонокосарка, фотостудія, кінотеатр, кіностудія, касовий апарат, автомат з продажу товарів, продаж товарів поштою, закритий міський басейн, радіо, класна дошка чорного кольору
Транспорт	Автобус (омнібус), електричний трамвай і тролейбус, мотоцикл, легковий і вантажний автомобілі, станція технічного обслуговування машин, водійське посвідчення, пневматичні шини, таксі, метро, сталевий корабель, моторний човен, залізниця, автострада

Продовження табл.

Побут. Повсякденне життя	Кіно, фотографія, холодильник, водогін, газове опалення, електричне освітлення будинків і вулиць, ванна кімната та вбиральня в помешканні, центральне опалення, газова плита, пральна й посудомийна машини, домашня швацька машина, пилосос, електропраска, електровентилятор, електричний фен для волосся, електричний дзвінок, самокат, велосипед (зокрема, жіночий), фотоапарат, радіоприймач, телефон і автовідповідач, електричний гучномовець, друкарська машинка, безпечні сірники, жіночі штани, замок «блискавка», джинси, кросівки, блокнот, пластилін, канцелярські скріпки
Харчування	Молочний шоколад, вершкове морозиво, какао, цукор-рафінад, консерви, маргарин, гамбургер, хот-дог, картопляні чіпси, кава без кофеїну, жувальна гумка, «трубочки» для напоїв, пляшка для молока, піцерія
Гігієна	Хімчистка, безпечне лезо для гоління, платний громадський туалет, туалетний папір, рідке мило, перукарня для собак
Здоров'я	Ліки в пігулках, слуховий апарат, медичний термометр, дитяча лікарня, електрокардіограма, снодійне, рентгенівський знімок, знеболювання при проведенні хірургічних операцій, операція на серці, зубна паста в тубиках, сонцезахисні окуляри
Військова сфера	Сталевий корабель і підводний човен, військова уніформа кольору хакі, динаміт, морська міна, колючий дріт

### III. Вплив індустріальної революції на суспільну мораль і життя людей

У період індустріальної революції більшого значення набували економічні блага, зокрема масове виробництво предметів загального вжитку, прагнення людей до комфорту. Дедалі більше ручну працю замінювала техніка, що своєю чергою змінювало умови проживання як для знаті й великих підприємців, так і для пересічних людей.

Розвиток побутової техніки був нерозривно пов'язаний з появою електрики й винаходом першої електричної лампочки. До будинків почали підводити електроенергію, виникла ідея електрифікувати важку ручну працю людини. Першими побутовими електроприладами стали: плита, праска, чайник, щипці для завивання волосся, яйцеварка. Водночас із появою побутових електроприладів почала розвиватися така галузь, як ремонт побутової техніки.

Уже в 1896 р. на всесвітній промисловій виставці було представлено понад 80 електричних побутових і кухонних приладів. Для наступного кроку в розвитку побутової техніки знадобився трифазний електричний двигун, завдяки якому було винайдено фен, удосконалено громіздкі пилососи, пральні машини, холодильники, посудомийні машини й іншу побутову техніку.

- *Ознайомтеся з висловлюванням англійського історика. Чи нагадує Вам описане сьогоднішня?*

«Вугілля та сталь принесли процвітання всій Європі й переродили європейську цивілізацію... Паспорти зникли скрізь, крім Росії та Туреччини. Якщо людина, яка перебувала в Лондоні, о 9-й годині ранку вирішувала поїхати до Рима або Відня, то о 10-й вона могла вже виїхати без паспорта й туристського чека, з одним лише гаманцем у кишені».

*А. Дж. Тейлор (Борьба за господство в Европе. 1848–1918. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. — С. 278–279)*

IV. Зміни в житті пересічних людей завдяки досягненням індустріальної революції

- Визначте, які з цих предметів, пристроїв і засобів характеризують: а) часи, що передували індустріальній революції; б) індустріальне суспільство.



1



2



3



4



5



6

- Розгляньте ілюстрації, на яких зображені вулиці Лондона в XVII й на початку XX ст. Що нового з'явилося в житті міста завдяки індустріальній революції? Який висновок Ви можете зробити, порівнюючи ці два зображення?



XVII ст.



Початок XX ст.

- Які етапи переходу від традиційного до індустріального суспільства засвідчує вдосконалення трамвая?



Нью-Йорк. 1850-і роки



Лондон. 1887 р.



Львів. 1894 р.

- Які характерні ознаки мотоциклів різних епох свідчать про технічний прогрес?



Мотоцикл Даймлера. 1885 р.



Мотоцикл NSU. 1901 р.



Сучасний мотоцикл.  
XXI ст.

- Про які зміни в побуті свідчать картина XVIII ст. та фото початку XX ст.? Завдяки яким винаходам відбулися ці зміни? Чому, на Вашу думку, на обох ілюстраціях зображено жінок? Чи погоджуєтеся Ви з поділом занять на «чоловічі» і «жіночі»?



Дж. Баттиста. Прання. 1730-і роки



Електрична пральна машина.  
Початок XX ст.

## РОЗДІЛ II. Європа й Америка в добу революцій...



Д. Індуно. Лист

- Визначте, до якого часу належать подані зображення. Які зміни в побуті людей вони демонструють? Чому Ви дійшли такого висновку?



Фото

- Порівняйте ілюстрації. Чим відрізняється зображене на них прасування білизни? Яка з ілюстрацій, на Вашу думку, зроблена раніше? Чому Ви дійшли такого висновку? Чому на цих і попередніх чотирьох ілюстраціях художники й фотографи зобразили жінок? Чи вважаєте Ви такий розподіл обов'язків справедливим? Чи існує він донині?



- Які, на Ваш погляд, зміни в суспільному житті внаслідок індустріальної революції відображені на цих малюнках? Охарактеризуйте зміни, що відбуваються в сучасній моді внаслідок наукового й технічного прогресу.

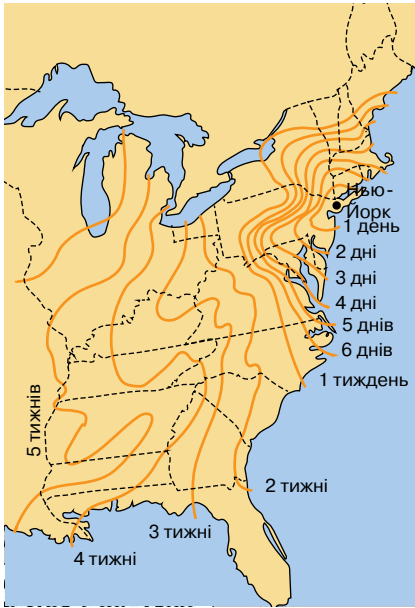


Сукня кринолін.  
Середина XIX ст.

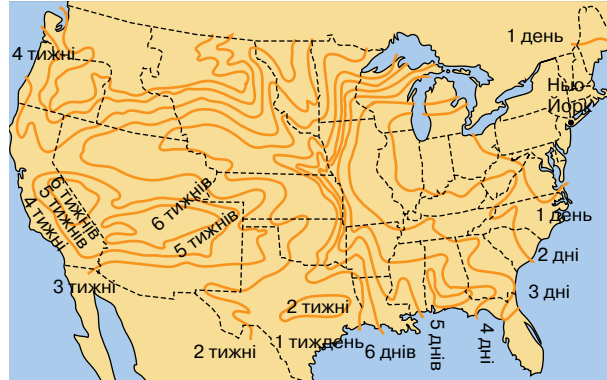


Костюми для їзди на велосипеді.  
Фото. Кінець XIX ст.





1800 р.



1860 р.

- Проаналізуйте схеми тривалості подорожей із Нью-Йорка до інших міст США в 1800 і 1860 рр. Які зміни Ви помітили й чим Ви можете їх пояснити?

### • Висновок

Кожна з технологічних революцій спричинює ті чи інші соціальні зміни. Аграрна революція сприяла зміцненню соціальних відносин у племенах, виникненню торговельних відносин між поселеннями, поділу праці: хлібороби обробляли землю, скотарі вирощували худобу, ремісники виготовляли знаряддя праці тощо.

Унаслідок індустріальної революції виникли міста, з'явився попит на технічних фахівців для обслуговування машин. Поступово сформувався середній клас. Покращилася якість освіти, відбулося зближення науки й техніки, прискорення технічного прогресу. Також ознаками індустріальної революції стали масове залучення до виробництва й участі в житті суспільства жінок, початок боротьби жінок за рівні з чоловіками права. Підвищився загальний рівень життя, у побуті з'явилися технічні пристрої, що полегшили хатню роботу; відбулося здешевлення багатьох товарів. Зріс рівень освіченості населення, розпочався процес взаємопроникнення культур.

## § 4. Велика Британія



### Пригадайте

- Якими були основні пріоритети політичного й суспільного життя Великої Британії в ранній Новий час?

#### 1. Парламентські реформи 1832 і 1867 рр.

Політичний устрій Великої Британії базувався на конституційному «Біллі про права», прийнятому ще наприкінці XVII ст. За цим актом тільки парламент був наділений правом ухвалювати або скасовувати закони, установлювати нові податки та розподіляти державний бюджет.



Дж. Гейтер. Засідання палати громад. (Фрагмент). 1833 р.

Парламент, до повноважень якого належало формування уряду, складався з двох палат. До верхньої палати — *палати лордів* — входили представники найбільш знатних родин країни. Титул лорда, який успадковувався, могли присвоїти лише король чи королева. Нижню палату — *палату громад* — обирали шляхом голосування.

Суспільне життя у Великій Британії, як і в інших європейських державах у XIX ст., перебувало під впливом Французької революції. Виборча система країни вже не відповідала ні демократичним принципам, ні загальноєвропейським віянням, ні потребам країни. Суспільство поступово усвідомлювало необхідність проведення парламентської реформи.

Вади виборчої системи були очевидними: британські вибори не були ні представницькими, ні справедливими. Право голосу людини залежало від статі (жінки не брали участі у виборах), місця проживання, доходу, суми сплачених податків тощо. Промислових робітників також не допускали до виборів. Наприклад, великі промислові міста Бірмінгем і Манчестер не мали своїх депутатів у парламенті, натомість маловідоме містечко, у якому було 2–3 будинки й до 10 виборців, мало в парламенті двох депутатів. Були й «кишенькові» містечка, які належали великим землевласникам і також обирали депутата до парламенту. Оскільки таємного голосування британська виборча система на той час не передбачала, то заможний «покровитель» (фактично — власник) такого містечка міг легко підкупити або залякати виборців і відрядити до парламенту потрібного йому депутата.

Торі й вігі — дві партії країни, що конкурували ще з часу їх утворення наприкінці XVII ст., мали різні підходи до системи обрання депутатів до парламенту. Уряд *торі* (партії, що перебувала тоді при владі) ситуація влаштувала, і він виступав проти парламентської реформи. Проте партійці підтримували ідею внесення певних змін до виборчого законодавства в інтересах середнього класу.

Наприкінці 1830 р. уряд був відправлений у відставку, і до влади прийшли *вігі* — прихильники реформи. У країні проводилися громадянські акції на підтримку нового виборчого закону. З третьої спроби вігі домоглися позитивного голосування за реформу в парламенті, і в **1832 р.** король підписав закон про **парламентську реформу**, або **закон про велику реформу**. Це була перша ви-

## Словник

**Парламентська реформа** — парламентський акт, яким було внесено зміни до виборчої системи Великої Британії.

борча реформа в країні. Вона полягала в перерозподілі місць у палаті громад парламенту й збільшенні числа виборців.

### Прогресивні нововведення і половинчастість парламентської реформи 1832 р.

Прогресивні нововведення	Ознаки половинчастості
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Позбавлено представництва понад 50 містечок, які мали по два депутати, і більше 30 «кишенькових» містечок;</li> <li>• понад 40 міст отримали право обирати депутатів парламенту;</li> <li>• створено понад 20 нових виборчих округів (переважно в індустріальних районах);</li> <li>• надано виборче право фермерам та орендарям, які сплачували орендну плату в розмірі 10 фунтів стерлінгів на рік.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Виборче право не отримали жінки;</li> <li>• деякі малонаселені містечка й селища зберегли привілей обирати своїх депутатів;</li> <li>• зберігався високий майновий ценз, що унеможливило обрання представників середнього класу й робітників до парламенту та позбавляло їх можливості впливати на політику;</li> <li>• більшість депутатів і надалі обирали від сільських округів (хоча більше половини населення проживало в містах).</li> </ul>

Парламентська реформа, незважаючи на її половинчастість, мала велике значення. Вона засвідчила, що під тиском громадської думки можливі політичні зміни в країні. Кількість виборців зросла з 366 до 650 тис. (майже 18 % усього дорослого чоловічого населення в Англії й Уельсі). Також унаслідок реформи значно посилювався вплив палати громад, адже відтепер уряд формувалася з представників парламентської більшості. Реформа започаткувала поділ у партійному середовищі на *лібералів* (реформістів) і *консерваторів*, що згодом привело до створення двопартійної системи, яка тривалий час визначала політику Великої Британії.

Другу парламентську реформу було проведено в **1867 р.** Її прийняття відбувалося в значно спокійнішій суспільній атмосфері. Друга парламентська реформа надала право голосу дрібним власникам і кваліфікованим робітникам, зберігши при цьому майновий ценз — власне помешкання. У результаті реформи кількість виборців чоловічої статі досягнула 50 %, однак жінки й надалі залишалися дискримінованими. Обмеження, що зберігалися, були доказом того, що в країні був реалізований принцип загального виборчого права.

## 2. Чартизм (чартистський рух)

Перша парламентська реформа не лише не зменшила хвилю політичної активності, а навіть збільшила кількість людей, які виступали за подальше реформування політичного устрою країни. В умовах тяжкої праці, низької зарплати й високих цін особливо активізувався масовий політичний робітничий рух — *чартизм*, який виник у 1836 р. і був найактивнішим у період 1838–1848 рр.

### Словник

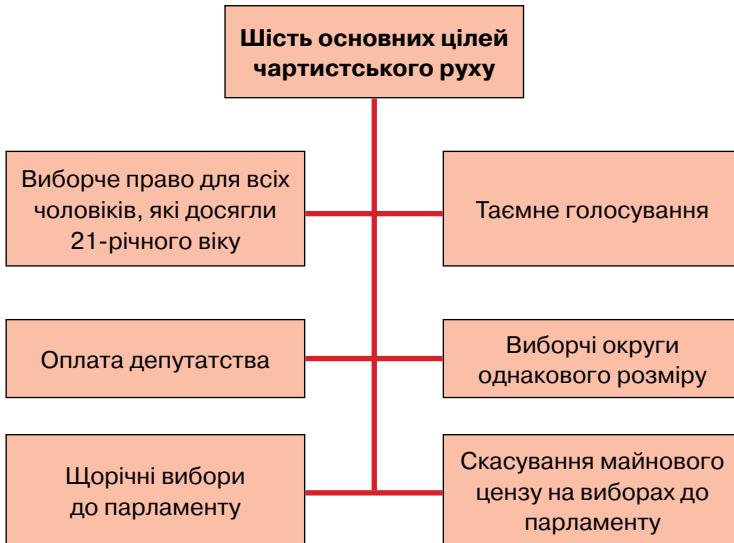
**Чартизм** (від англ. *charter* — хартія, петиція) — перший політично оформлений робітничий рух в Англії. Назва походить від петиції до парламенту, так званої «Народної хартії» (1838), у якій було викладено політичні вимоги чартистів.



Дж. Ф. Воттс. Голод в Ірландії.  
1850 р.

Підтримка чартизму досягла піку за часів економічного спаду й голоду. У великих містах відбувалися масові заворушення й страйки через безробіття, проти скорочення заробітної плати.

У 1845–1849 рр. в Ірландії стався великий картопляний голод, спричинений фітофторозом. Оскільки картопля була основним продуктом харчування населення, то в результаті голоду чверть жителів Ірландії (понад 2 млн осіб) або померла від голоду, або змушена була емігрувати до сусідніх країн. Ірландці, які прибували до Англії, розповідали про трагічну долю своїх співвітчизників, що також посилювало соціальне напруження в британському суспільстві. Чартисти неодноразово заявляли, що вони не схвалюють насильницьких форм протесту, проте деякі противники руху побоювалися, що це тільки відмовка, а насправді чартисти прагнуть революційних змін у суспільстві.



Чартисти подали до парламенту три *хартії* — у 1839 р. (1,25 млн підписів), 1842 р. (понад 3 млн підписів) і 1848 р. (майже 6 млн підписів), але всі вони були відхилені. Щоразу, коли парламент відмовлявся задовольнити викладені в хартіях вимоги, відбувалися заворушення, які уряд або вгамовував обіцянками, або придушував силою. Велику чартистську петицію 1848 р. планували подати в парламент після масового мирного мітингу в Лондоні. Уряд відправив декілька тисяч солдатів, але холодного дощового дня на мітинг зібралось лише 20 тис. чартистів. Відхилення парламентом і цієї (як виявилось, останньої) хартії ста-

## Словник



**Хартія** — назва деяких документів публічно-правового характеру, у яких відображені політичні вимоги соціальних груп і класів.

ло початком згорання чартистського руху. Проте чартисти відіграли важливу історичну роль: на початку ХХ ст. п'ять із шести (за винятком щорічного проведення парламентських виборів) вимог чартистів були законодавчо врегульовані.

### 3. Перехід до політики вільної торгівлі. Англія — «майстерня світу»

Протягом XIV–XVI ст. у Європі сформувалися великі монархічні держави (зокрема, Велика Британія), які потребували значних коштів на утримання апарату чиновників та армії. Пошуки джерел доходів стали причиною появи *протекціонізму*, тобто політики захисту власних виробників від іноземних конкурентів.

На межі XVI–XVII ст. ситуація змінилася. Відтепер протекціонізм був більшою мірою пов'язаний з промисловим виробництвом і світовою торгівлею. Оскільки індустріальна революція почалася саме в Англії й найважливіші винаходи були зроблені англійцями, то Англія отримала значні переваги порівняно з іншими країнами Європи. У XVIII ст. вона досягла піку своєї могутності, перетворившись на світову імперію. За таких умов протекціонізм, що панував у Європі, тільки перешкоджав збуту англійських товарів.

Упродовж XIX ст. в Англії точилася запекла боротьба між прихильниками й противниками протекціонізму. Яскравим проявом протекціонізму були так звані «хлібні закони», ухвалені в перші роки XIX ст. Землевласники, які чисельно переважали в парламенті, прагнули захистити свої прибутки шляхом запровадження мита на ввезення хліба з-за кордону. Під час наполеонівських воєн, коли імпорту хліба до Британії припинився, це сприяло розширенню британського землеробства й установленню високих цін на хліб. Фермери, які побоювалися, що відновлення імпорту хліба після завершення війни призведе до зниження цін, намагалися добре заробити, поки була можливість.

Справді, ціна на хліб суттєво впала. Британські землевласники тиснули на членів палати громад, щоб ті прийняли закони для захисту прибутків фермерів, які регулювали б увезення та вивезення зерна й інших сільгосппродуктів. Голосами депутатів від сільських районів парламент ухвалив закон, що дозволяв безмитне ввезення до країни іноземної пшениці тільки тоді, коли суттєво зростала внутрішня ціна на збіжжя. Захищаючи великих землевласників (лендлордів) і певною мірою фермерів, парламент не переймався долею тих, хто купував продукти за завищеними цінами, насамперед робітників, інших мешканців промислових міст. Обурення суспільства було настільки великим, що під час проходження законопроекту в парламенті його будівля була оточена військовими, щоб захистити депутатів від розлюченого натовпу.

«Хлібні закони» дещо пожвавили фермерське господарство, але виграли від них переважно лендлорди. Усі доходи фермерів від підвищення цін на продукти «з'їдалися» збільшеними цінами на ренту, тому фермери несли тягар «хлібних законів». Представники середнього класу (промисловці, фінансисти, власники магазинів, торговці, люди незалежних професій) були переконані, що парламент діє в інтересах лише великих землевласників.

Після завершення наполеонівських воєн Англію в 1816 р. спіткав неврожай, що призвело до голодних бунтів і стрімкого зростання цін на хліб. У містах серед робітників розпочалися заворушення; люди вимагали підвищення заробітної плати щоразу, як зростали ціни на продовольство. По всій Англії поширювалася агітаційна кампанія проти «хлібних законів». Було навіть засновано Лігу проти «хлібних законів», яка домоглася зниження цін та ухвалення парламентом у 1846 р. рішення про призупинення дії цих законів на три роки. Остаточоно вони були скасовані наприкінці 1860-х років. До того ж

їх скасування було першим кроком на шляху до вільної торгівлі, або **фритредерства**. Перехід до фритредерства став перемогою промислової буржуазії над лендлордами.

У 1820 р. купці найбільших британських торгових міст — Лондона, Манчестера й Глазго — подали до палати громад клопотання про скасування всіх мит, тобто про перехід до вільної торгівлі.

Майже через три десятиліття парламентом був скасований Навігаційний акт — закон середини XVII ст., що перешкоджав світовій морській торгівлі. Утвердження вільної торгівлі дало Англії право вимагати аналогічних дій від інших країн, розширюючи ринки збуту своїх товарів. Британські ж товари, зроблені на найсучаснішому обладнанні, були якіснішими й дешевшими за іноземні, тому й користувалися величезним попитом як у Англії, так і за її межами. Отже, політика фритредерства допомогла зберегти панівні позиції Великої Британії на світовому ринку.

У середині XIX ст. спостерігалось значне піднесення британської економіки, що забезпечило Англії право на неформальний статус «майстерні світу». Країна посідала чільне місце за обсягами торгівлі, їй належало до 40 % усього торговельного флоту, а зарубіжні капіталовкладення перевищили показники Франції й Німеччини разом. Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою, а Лондон — головним торговельним і фінансовим центром світу. Символом досягнень Британії стала велика виставка промислових товарів усіх народів, що відбулася 1851 р. в Лондоні, яку з огляду на велику кількість країн-учасниць згодом назвали *всесвітньою*. На ній були представлені промислові товари, ремісничі вироби, машини, прогресивне виробниче обладнання. Виставка викликала небачений інтерес — її відвідали майже 6 млн осіб.

#### 4. Зовнішня й колоніальна політика

Після завершення наполеонівських воєн Велика Британія пильнувала в Європі за тим, щоб ні Франція, ні Пруссія, ні Австрія, ні Росія не зміцнили настільки, щоб якась із них могла порушити рівновагу сил на континенті. Уникаючи

- Розгляньте ілюстрації й поміркуйте, за що агітували автори та розповсюджені цих листівок — за протекціонізм чи вільну торгівлю. Які деталі на малюнках допомогли Вам дійти висновку?



### Словник

- **Фритредерство** (від англ. *free trade* — вільна торгівля) — відкрита зовнішньоторговельна політика, що передбачає вільний рух товарів і послуг між країнами без торгових бар'єрів, а також невтручання держави в справи приватного бізнесу у власній країні.

підписання ризикованих для себе міжнародних угод і союзів, які могли обмежити свободу її дій чи навіть втягнути у війну, Велика Британія почувалася безпечно.

У середині XIX ст. продовжилося формування Британської **колоніальної імперії**. Загалом Велика Британія закріпила контроль над Індією, Канадою, Австралією та Новою Зеландією. Також розпочалося активне проникнення британців до Південної Африки, Китаю та Японії.



### Погляд сучасника

- Чи варто, на Вашу думку, сприймати наведене висловлювання лорда Солсбері як істину? Чиї інтереси відображала ця заява?

«Там, де з'являються влада англійців і англійський вплив, відновлюється мир і порядок, панує процвітання й багатство, і тому перспективу встановлення британського правління підтримують представники кожної раси й кожної віри».

*Солсбері, англійський лорд (Uzoigwe Y. N. Britain and the Conquest of Africa 1862–1902. — Ann Arbor : University of Michigan press, 1974. — P. 56)*

У 1839–1842 рр. відбулася перша англо-китайська «опіумна» війна, спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який англійці нелегально ввозили до Китаю. Велика Британія захопила в ході війни о. Сянган (Гонконг) і здобула перемогу. Згідно з мирним договором, Китай був змушений відкрити для торгівлі з іноземцями декілька своїх портів.

Прибутки від експлуатації колоній і наявність потужного торговельного флоту забезпечували Великій Британії можливість активного вивезення «вільних» грошей за кордон.



### Основні події

**1832 р.** — перша парламентська реформа у Великій Британії.

**1836–1848 рр.** — чартистський рух.

**1867 р.** — друга парламентська реформа.



### Закриття та завдання

**1.** Дайте визначення поняття «парламентська реформа». Наскільки нагальним, на Вашу думку, було реформування виборчої системи у Великій Британії? Які соціальні верстви не задовольняли існуюча система виборів до парламенту? Чи вважаєте Ви їхні претензії обґрунтованими? Аргументуйте Вашу точку зору.

**2.** Коли в 1834 р. в будівлі англійського парламенту сталася пожежа, принцеса Аделаїда зауважила, що це, мовляв, кара Божа за прийняття закону про велику реформу. Що, на Вашу думку, могло не задовольняти представницю королівської

### Словник

**Колоніальна імперія** — імперія, заснована на експлуатації захоплених нею територій — колоній.

династії в парламентській реформі 1832 р.? Чи мав король повноваження забронити реформу?

3. Охарактеризуйте переваги й недоліки першої та другої парламентських реформ у Великій Британії.

4. Поясніть поняття «чартизм» і «хартія». Як Ви оцінюєте роль чартистського руху в становленні парламентської демократії в Британії?

5. Поясніть поняття «фритредерство». Наскільки, на Вашу думку, закономірним був перехід від протекціонізму до політики вільної торгівлі? У чому полягали переваги політики вільної торгівлі для Великої Британії?

6. «Англія — «майстерня світу»» — це, на Вашу думку, вишукана фраза чи влучна характеристика місця й ролі Великої Британії у світі в середині XIX ст.? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої точки зору.

7. Якими були основні напрями зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії в середині XIX ст.?

## § 5. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії



### Згадайте

- Якими були причини й наслідки політичних і соціально-економічних змін у Франції в 1789–1815 рр.?

#### 1. Франція в період Реставрації

У 1815 р. переможена, принижена й тимчасово окупована ворогом, утомлена від революцій і воєн, Франція найбільше жаждала миру й спокою. Такою побачили свою батьківщину представники династії Бурбонів, які поверталися з еміграції після бурхливих років Французької революції та епохи Наполеона I.

Історики виокремлюють *першу* (від зречення Наполеона Бонапарта й до початку Ста днів) і *другу* (від остаточної поразки Наполеона під Ватерлоо й до липня 1830 р., коли у Франції відбулася революція) **Реставрацію**.

Після першого зречення імператора Наполеона I на трон було запрошено **Людовіка XVIII** з династії Бурбонів, брата страченого Людовіка XVI.

Сенат запропонував королю проект нової конституції — суспільного договору між французькою нацією та монархом. Однак Людовік XVIII не погодився з ним і влітку 1814 р. оприлюднив власний варіант конституції — королівську хартію, що встановлювала у Франції конституційну монархію. Усіх громадян було проголошено рівними перед законом; визнано свободу віросповідання, при цьому католицизм отримував статус державної релігії; допускалися свобода слова й друку. Король став особою священною й недоторканою. Монарх був главою держави й очолював виконавчу владу, він також уособлював правосуддя й був верховним головнокомандувачем; королю нарівні з

### Словник

**Реставрація** (від латин. *restauratio* — відновлення) — період в історії Франції, що тривав від 1814 до 1830 р., коли на королівський трон повернулися представники династії Бурбонів.



двопалатним парламентом (палата перів, що формувалася королем, і палата депутатів, обрана громадянами, які мали право голосу) належала законодавча влада, він мав виняткове право на законодавчу ініціативу.

Після Ста днів Наполеона I Людовік XVIII улітку 1815 р. посів трон за підтримки союзних держав — переможниць Наполеона. Те, що король повертався до влади в обози іноземних армій, справило на французів гнітюче враження. Спочатку за бажанням країн-переможниць Людовік XVIII призначив прем'єр-міністром відомого дипломата *Шарля Моріса Талейрана*, але за декілька місяців замінив його герцогом *Арманом Рішельє*. До речі, з 1803 до 1814 р. герцог Рішельє жив в Одесі. Був, зокрема, її градоначальником, керував спорудженням Одеського морського порту.

Разом із Бурбонами до країни повернулися з еміграції тисячі дворян, які вимагали розправи над політичними діячами часів революції та Наполеона Бонапарта, відновлення своїх феодальних прав і привілеїв.

У країні, особливо на півдні, почався терор проти тих, кого вважали якобінцями й лібералами. Однак повне повернення до минулого було вже неможливе. Режим Реставрації визнав зміни в розподілі землі, що відбулися, починаючи з часів революції 1789 р. Поверталися титули, зокрема й отримані за правління Наполеона I.

Засновані Наполеоном установи продовжували діяти й у період Реставрації. На своїх місцях залишалися керівники провінцій, зберігалися міністерства, поліція, основи оподаткування, Кодекс Наполеона, суди й навіть орден Почесного легіону. Також залишилася «наполеонівська» система організації армії, шкільної та університетської освіти, конкордат з Папою Римським і багато іншого.

Загалом період Реставрації Бурбонів був досить суперечливим. У ці роки відбулися позитивні зрушення в економіці, відновлено престиж Франції за кордоном, також було створено чимало романтичних творів у французькій літературі й мистецтві. Однак спроби Бурбонів поєднати відновлену монархічну форму правління з революційними надбаннями французів зазнали цілковитої невдачі. На поступливого й поміркованого короля Людовіка XVIII тиснули прихильники відновлення необмеженої монархії на чолі з молодшим братом короля, графом Д'Артуа. Їхні плани виявилися нереальними, адже революційний досвід нації й зміни, що відбулися в країні внаслідок революції 1789 р., епохи Наполеона I та подальших подій, унеможлилювали нав'язування французам влади, яка б ігнорувала їхні **громадянські права**.

Восени 1824 р. помер Людовік XVIII, і трон посів його брат, 76-річний граф Д'Артуа, під іменем *Карл X*.



Карикатура на повернення Бурбонів до Франції. 1815 р.



Ф. Жерар. Карл X. 1825 р.

## Словник

**Громадянські права** — права та свободи, які забезпечують можливість участі в громадському й політичному житті суспільства.

Він був одіозною постаттю як за своїми людськими якостями, так і за політичними поглядами й діями.

Новий король виявився справжнім політичним лихом для країни. Не надто розумний, але наділений великою силою волі, він свого часу спільно з Марією-Антуанеттою плів інтриги проти революції, а після втечі з Франції очолював емігрантів з числа дворян і духовенства. Після повернення з еміграції граф Д'Артуа разом із найзатятішими прихильниками відновлення абсолютної монархії вимагав помсти й відплати учасникам революції та соратникам Наполеона.

Навесні 1825 р. був опублікований королівський закон, який установлював майже необмежене панування церкви в царині освіти й культури. Почалося вилучення й спалення «шкідливих» книжок. Хвилю обурення в буржуазних колах викликав «закон про мільярдну винагороду емігрантам», за яким усі колишні землевласники отримували грошову винагороду, що у 20 разів перевищувала дохід від конфіскованих у них у 1790 р. земель. Також був виданий закон, який передбачав жорстку цензуру й судове переслідування преси. Політичні репресії супроводжувалися економічною кризою 1827 р. Невдоволення Бурбонами охопило широкі верстви населення й навіть нижню палату парламенту. Уряд розпустив «бунтівну» нижню палату, але нові вибори дали ще більшу перевагу опозиції до Карла X. Король вирішив тимчасово відступити й відправив у відставку уряд, призначивши на початку 1828 р. новий кабінет на чолі з поміркованим монархістом Мартиньяком. Новий уряд обмежив вплив церкви в царині освіти й послабив цензуру. У результаті ним були незадоволені як ліберальна опозиція (через половинчастість реформ), так і ультрароялісти (через «підрив основ» суспільства). Карл X відправив уряд у відставку й сформував новий на чолі з ультрамонархістом Полиньяком. Буржуазія, а також конституціоналісти-роялісти гучно висловлювали обурення з приводу реакційного складу уряду Полиньяка. Наляканий король довго не наважувався скликати парламент. Лише на початку 1830 р. була відкрита чергова сесія парламенту. У своїй промові Карл X кинув виклик опозиції, висловив погрози критикам уряду. Ліберальна опозиція, обурена промовою короля, зажадала від нього відставки уряду.

Розгніваний король негайно видав указ, що переривав сесію. Карл X вирішив розпустити палату, у якій опозиція поводитися занадто сміливо, і призначити нові вибори. У травні був оприлюднений указ про розпуск палати, призначення виборів і скликання нового складу палати на серпневу сесію.

Цей указ викликав обурення в широких колах буржуазії. У результаті виборів ліберальна опозиція знову опинилася в більшості.

## **2. Революція 1830 р.**

Після поразки на виборах уряд зважився на відкрите порушення конституційної хартії, згідно з якою законодавча влада здійснювалася королем спільно з палатою перів і палатою депутатів. 26 липня 1830 р. з'явилися королівські укази, які були актом одноосібної волі Карла X. У королівських указах оголошувалися недійсними щойно проведені вибори, установлювалася жорстка цензура в пресі та вводився новий виборчий закон, що передбачав надання виборчого права тільки великим землевласникам і позбавлення його промисловців і торговців (кількість виборців зменшувалась утричі); палата депутатів позбавлялася законодавчої влади й мала лише дорадчий голос. Ліберальна опозиція сприйняла рішення короля як мала лише переворот з метою узурпації ним влади й відродження дореволюційних феодальних порядків.

Карл X та його оточення були переконані, що масового соціального вибуху не відбудеться, а з поодинокими акціями протесту уряд легко впорається. Самовпевненість уряду Реставрації посилювалась успіхами в колоніальній війні Франції проти Алжиру.

- Розгляньте ілюстрацію. Який висновок Ви можете зробити щодо реакції на королівські укази представників різних верств парижан?



*І. Беланже. Читання опублікованих 26 липня в газетах указів короля. Літографія 1831 р.*

Тільки-но парижани дізналися про укази Карла X, місто збурилося. Вулиці столиці, де майже не було військ, заповнили люди, готові до активних протестів.

**27 липня 1830 р.** в Парижі розпочалося стихійне збройне повстання, що стало початком **Липневої революції**. На вулицях з'явилися триколірні прапори республіки та барикади. Війська, які протистояли майже беззбройним і неорганізованим повстанцям, зуміли до вечора того ж дня їх розсіяти. Уряд був упевнений, що повстання придушено.

Наступного дня боротьба поновилася. До повстанців приєдналася національна гвардія. Після запеклих боїв повстанці захопили висоти Монмартра й підняли там триколірний прапор. Захопивши ратушу, вони почали наступ на королівський палац. Жінки не відставали від чоловіків: вони влаштовували перев'язочні пункти, витягали поранених, билися на барикадах. До повстанців почали приєднуватися ветерани республіки й імперії, студенти, адвокати, журналісти; подекуди на їхній бік переходили солдати. Майже кожен десятий житель Парижа брав участь у боях.

29 липня повстанці атакували Лувр, який захищали швейцарські найманці, і здобули палац. Париж був у руках повстанців. Того ж дня Карл X скасував свої попередні укази, однак було вже запізно: повстанці захопили останній оплот монархії — палац Тюільрі.

Колишні депутати й члени ліберальної опозиції обрали муніципальну комісію, яка виконувала роль тимчасового уряду. Найкращою кандидатурою на трон ліберали вважали Луї Філіппа — герцога Орлеанського, найближчого родича Бурбонів.

2 серпня Карл X зрікся престолу й вплив до Англії. Влада перейшла до тимчасового уряду, створеного депутатами ліберальної опозиції, який очолили вожді лібералів — банкір Жак Лафіт і генерал Лафайет. Хоча більшість учасників революції боролася за республіку, результатом революції стала конституційна монархія. Луї Філіпп Орлеанський спочатку був проголошений намісником, а 7 серпня 1830 р. на об'єднаному засіданні палати депутатів і палати перів парламенту — королем **Луї Філіппом I**.

### 3. Липнева монархія

*Три славні дні*, як образно назвали революцію французи, поставили крапку в історичному змаганні між дворянством і буржуазією. Дворянство (у минулому — перший стан) поступилося місцем на політичному олімпі буржу-



*Ф. К. Вінтергальтер. Луї Філіпп I. 1841 р.*

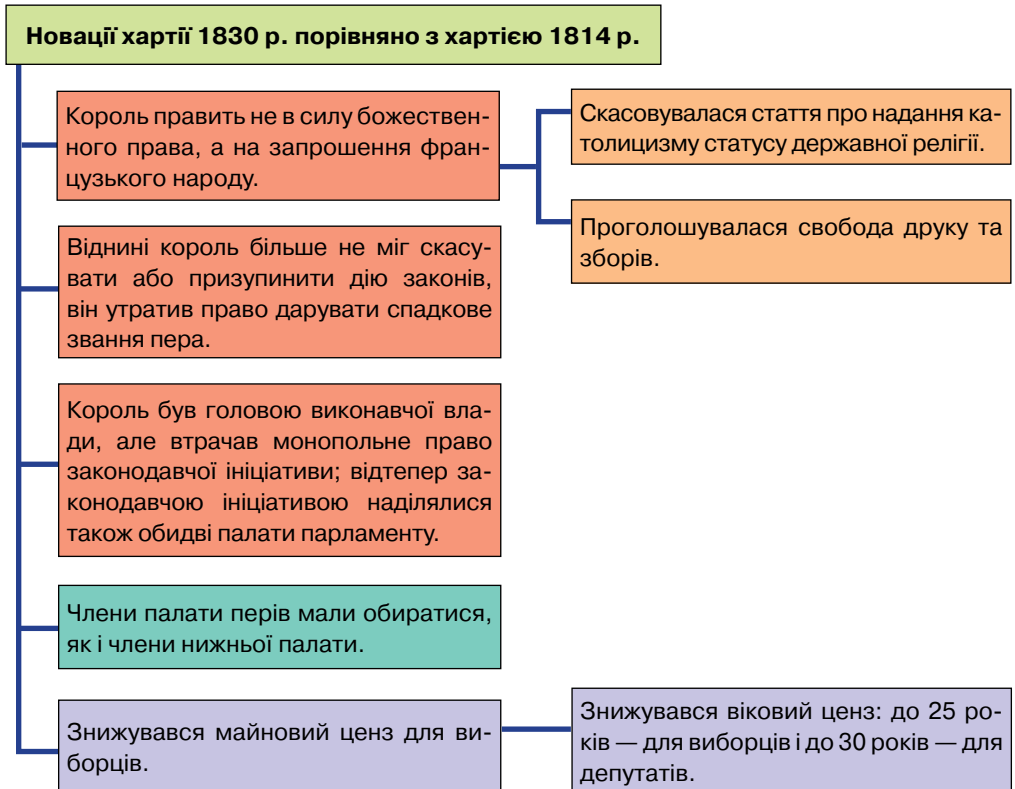
азії. Утіленням нової ситуації був сам Луї Філіпп I — великий фінансист і лісопромисловець, «король-буржуа».

На відміну від конституційної хартії 1814 р., «дарованої» французам королем, хартія 1830 р. була визнана невід’ємним надбанням французької нації.

За Луї Філіппа I фінансова аристократія здобула високі посади в апараті держави, отримувала державні субсидії, різні пільги й привілеї, які надавалися залізничним і комерційним компаніям. Усе це було тяжким тягарем для бюджету, у якому за Липневої монархії дуже бракувало грошей, унаслідок чого неухильно зростав державний борг. Державні позики, на які зголошувався уряд для «залатування дірок» у бюджеті, давалися під великі відсотки й були джерелом збагачення для одних і ризиком банкрутства й розорення для інших. Збільшення державного боргу посилювало політичний вплив фінансової аристократії на уряд і робило його залежним.

Серйозним випробуванням для влади стали Ліонські повстання 1831 і 1834 рр. Причиною повстання робітників і дрібних ремісників, зайнятих у шовкоткацькому виробництві м. Ліона в 1831 р., стала відмова власників мануфактур прийняти нові, вищі розцінки ткацьких робіт, підготовлені змішаною комісією з підприємців і ткачів. Повсталі робітники на декілька днів вибили урядові війська з міста, але зрештою повстання було придушено. Натомість повстання 1834 р. висувало більшою мірою політичні вимоги: демократичні свободи, установлення республіки, право на створення робітничих асоціацій тощо. Цей виступ, так само, як заворушення в Сент-Етьєні, Греноблі, Парижі та деяких інших містах, був придушений урядовими військами.

- Проаналізуйте схему. Наскільки, на Вашу думку, були важливими новації, запроваджені конституційною хартією 1830 р., порівняно з хартією 1814 р.?



У зовнішній політиці Липнева монархія відновила розпочате ще за Карла X завоювання Алжиру. Алжирці виявилися завзятими воїнами, але перевага французької армії в сучасному озброєнні призвела до того, що в 1847 р. Алжир був завойований і став однією з найбільших колоній Франції.

У другій половині 40-х років XIX ст. у Франції, як і в інших промислових країнах світу, розпочалася економічна криза, яка супроводжувалася різким скороченням виробництва, розхитуванням грошової системи та гострою фінансовою кризою. Державна скарбниця була не здатна забезпечити видатки уряду; країною прокотилася хвиля банкрутств.

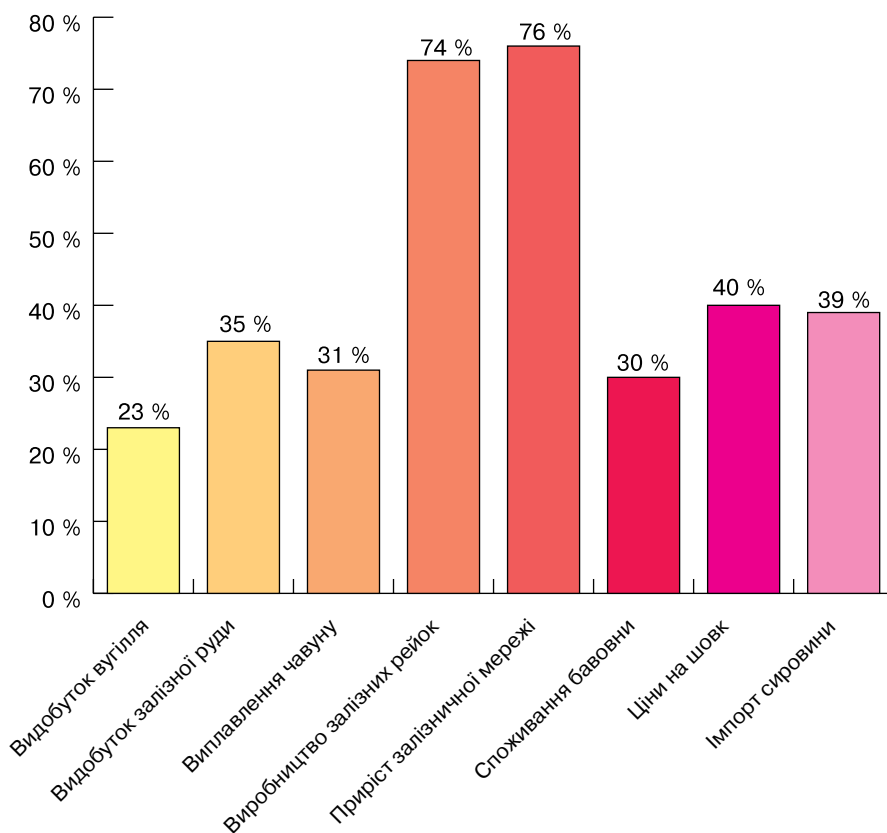
В опозиції до режиму Липневої монархії опинилися ліберальна інтелігенція, робітники, фермери, значна частина підприємців.

Опозиція, що гуртувалася довкола впливових ліберальних газет, улітку 1847 р. розпочала широку кампанію публічних політичних бенкетів. Замість тостів на бенкетах виголошували промови з вимогою політичних і соціальних реформ.

Бенкетна кампанія охопила всю країну: у вересні–жовтні 1847 р. відбулося майже 70 бенкетів, у яких узяли участь 17 тис. французів. Бенкетна кампанія стимулювала боротьбу за виборчу реформу в різних регіонах Франції. У 1848 р. країна опинилася на порозі третьої революції (починаючи з кінця XVIII ст.).

- Проаналізуйте наведені в діаграмі статистичні показники. Наскільки, на Вашу думку, серйозною постає з цих показників криза? Які верстви населення зазвичай зазнають найбільш дошкульного удару в результаті економічної кризи?

#### Статистичні показники проявів економічної кризи в середині XIX ст. у Франції (на скільки відбулося скорочення, %)





### Погляд сучасника

- Порівняйте оцінки режиму Липневої монархії та особисто короля Луї Філіппа I, представлені сучасниками тих подій. Чи є ці оцінки подібними? Від чого, як Ви вважаєте, могло залежати ставлення історика й художника до подій у країні?

«Я ніколи не розглядав революцію 1830 р. як перемогу одного класу нації над іншими класами, але бачив у ній завоювання безпеки для всіх шляхом збереження й розвитку конституційного режиму. ...Я нічого не розумів у тій шаленій опозиції, яку дуже розумні й патріотично налаштовані люди протиставляли найбільш розумному й найбільш патріотичному з усіх королів, яких будь-коли мала Франція».

*Огюстен Тьєррі, французький державний діяч та історик (Далин В. М. Історики Франції XIX–XX вв. — М. : Наука, 1981. — С. 31–32)*



Карикатура на Луї Філіппа I, зображеного в образі обжерливого Гаргантюа, героя сатиричного роману Ф. Рабле. 1831 р.



### Основні події

**1814–1830 рр.** — період Реставрації Бурбонів.

**Липень 1830 р.** — Липнева революція у Франції.

**1830–1848 рр.** — Липнева монархія.



### Закитання та завдання

1. Поясніть історичне поняття «Реставрація Бурбонів» і назвіть часові рамки цього періоду в історії Франції.
2. Які політичні сили домінували у Франції в період Реставрації Бурбонів?
3. Якими були причини революції 1830 р.? Що спільного й що відмінного, на Вашу думку, між причинами Французької революції XVIII ст. та Липневої революції 1830 р.?
4. Французький історик і художник, сучасник Липневої революції, Леон Коньє символічно зобразив три славні дні революції 1830 р. Чому, на Вашу думку, змінювався вигляд прапора? Які події революції символізує перший прапор, які — другий, а які — третій?
5. Які Ви можете назвати досягнення та втрати, що випали на долю Франції в період Липневої монархії?

*Л. Коньє. Три славні дні революції 1830 р. XIX ст.*



## § 6. «Весна народів»



### Зригадайте

- Якими були пріоритети політичного й суспільно-економічного життя країн Європи на початку XIX ст.?

### 1. Передумови революцій 1848–1849 рр. у Європі

1848 р. став знаковим за багатьма подіями. По всій Європі прокотилась епідемія холери, спричинена забрудненням питної води. Хвороба забрала життя дорослих і дітей, чие здоров'я було підірване чи ослаблене двома попередніми неврожайними роками. Це також був рік, коли кріпацтво й інші прояви феодалізму призвели до загострення ситуації в країнах Центральної та Східної Європи. Але найбільше 1848 р. відомий як рік революцій, з масовими заворушеннями на вулицях і майданах, спорудженням барикад у Франції, Німеччині, Італії, Австрії, Угорщині та більшості країн Центральної та Східної Європи.

Упродовж попередніх тридцяти років у різних частинах Європи посилювалася політична агітація, відбувалися народні заворушення й повстання. Військові перевороти й громадянські війни відбувалися в Португалії, Неаполі й Іспанії, проти османських правителів повстали греки. Османська імперія була змушена визнати самоврядування в Сербії та дунайських князівствах. Революція 1830 р. у Франції спричинила демонстрації в Брюсселі, і Бельгія заявила про свою незалежність. У Польщі народне повстання було придушене російськими військами.

Революційні події мали як соціально-політичні, так і національні передумови. У *соціально-політичному сенсі* революційний рух був спрямований проти залишків феодалізму в селі, адже селяни залежали від землевласників; індустриальні робітники й ремісники вимагали підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці; фінансова й промислова буржуазія виявляла рішучість і бажання усунути від політичної влади дворянство й впливати на політику.

У *національному сенсі* народи висували гасла національного об'єднання (Німеччина, Італія) або виходу зі складу існуючих імперій (Угорщина).



### Погляд сучасника

- *Що, на Вашу думку, мав на увазі один із найжорсткіших європейських політиків свого часу, кажучи в жовтні 1847 р. про «смертельну хворобу?»*

«Я старий лікар; я можу відрізнити попутну хворобу від смертельної... Ми переживаємо нині муки смертельної хвороби».

*Клеменс Меттерніх, канцлер Австрійської імперії (1821–1848). (Crossroads of European Histories: Multiple Outlooks on Five Key Moments in the History of Europe // R. A. Stradling. Council of Europe. — 2006. — P. 11)*

Менше ніж за півроку виникло відчуття, що Європа стоїть на порозі великих потрясінь. У 1848–1849 рр. у багатьох європейських країнах (Франція, деякі ні-

мецькі й італійські держави, Австрійська імперія) спалахнули революції — розпочався період, названий «*весною народів*».

### 2. Революції 1848–1849 рр. у країнах Західної Європи

**Революція у Франції.** В умовах економічної кризи й бенкетної кампанії в бурхливій обстановці відкрилася сесія парламенту. Внутрішню й зовнішню політику гостро критикували лідери опозиції. Однак їхні вимоги були відхилені, а черговий бенкет прихильників виборчої реформи, що мав відбутися 22 лютого 1848 р., був заборонений.

Проте парижани з цим не погодилися, і в призначений день тисячі містян вийшли на вулиці й площі міста на демонстрацію. Уряд заборонив проведення демонстрації, проте парижани проігнорували урядову заборону. Почалися сутички з поліцією, і через два дні на вулицях Парижа були зведені барикади, усі важливі стратегічні об'єкти опинилися в руках повстанців. Луї Філіпп I зрікся престолу на користь малолітнього онука, графа Паризького, і втік до Англії. Палац Тюільрі був захоплений повстанцями, королівський трон витягли на площу Бастилії й спалили.

Монархісти й частина ліберальної опозиції намагалися зберегти монархію, установивши регентство герцогині Орлеанської, матері графа Паризького. Цю пропозицію підтримала палата депутатів, проте до зали засідань з вигуками: «Ні — регентству, ні — королю!», «Хай живе республіка!» — увірвалися повстанці, які примусили депутатів дати згоду на створення Тимчасового уряду. Фактичним головою коаліційного Тимчасового уряду став поміркований ліберал, відомий французький поет-романтик Альфонс де Ламартін, міністрами — робітник Олександр Альбер і популярний соціаліст Луї Блан.

25 лютого 1848 р. Тимчасовий уряд удруге проголосив Францію республікою. У травні почали працювати Установчі збори, які відмовили у створенні міністерства праці, чого домагалися робітники; були заарештовані лідери робітничої опозиції. Це спричинило повстання в Парижі. Військовий міністр генерал Кавеньяк отримав повноваження диктатора й за декілька днів придушив повстання. Тисячі його учасників були відправлені на заслання.

У листопаді 1848 р. було ухвалено конституцію Другої республіки. Вища виконавча влада належала президенту, якого обирали загальним голосуванням на три роки, а законодавча — Законодавчим зборам, що обиралися на чотири роки. На президентських виборах у грудні 1848 р., фаворитом був Кавеньяк, неочікувано переконливу перемогу здобув *Луї Бонапарт*, небіж імператора Наполеона I Бонапарта.

**Революція в Німеччині.** Масове безробіття, голод і злидні охопили землі Німеччини. Через декілька неврожайних років у середині 1840-х років спалахнули голодні бунти у великих містах Німеччини й Австрії. Картоплю, що була на той час однією з основних страв народного раціону, знищив фітофтороз. Це спричинило «картопляне повстання» в Берліні. У складному становищі перебували робітники, чия зарплата зменшилася майже вдвічі, а також дрібні підприємці в Сілезії, які володіли застарілими текстильними підприємствами й не могли конкурувати з англійськими товарами. Усе це призвело до повстання,

## Словник



«*Весна народів*» — загальна назва демократичних, національно-визвольних революцій, відкритих повстань, які відбулись у 1848–1849 рр. у країнах Західної Європи; проголошення незалежності й утворення нових держав у середині XIX ст.



Барикади на вулицях Берліна  
в березні 1848 р. *Гравюра.*  
1850-і роки



у ході якого були зруйновані фабрики й контори, спалені боргові книги. Пруська армія перейшла на бік повсталих. Ліберально налаштовані діячі мистецтва, зокрема Г. Гейне, також прихильно поставилися до учасників повстання, вони вважали, що влада не залишила повстанцям вибору.

Революційні події охопили всю країну. Навесні 1848 р. бундестаг — німецький парламент — визнав триколірний прапор державним. У багатьох німецьких державах до влади прийшли ліберальні уряди.

У березні 1848 р. в прусській столиці Берліні відбулися масові демонстрації. У відповідь на наказ влади стріляти в людей на вулицях були зведені барикади. Багатотисячна армія не змогла зламати опір повстанців, і прусський король Фрідріх-Вільгельм IV звернувся до берлінців з відозвою про припинення боротьби. Він призначив новий уряд і оголосив вибори до Національних зборів, які навесні розпочали роботу. Отримавши бажаний перепочинок, король восени того ж року розпустив Національні збори.

До весни 1849 р. парламент, що складався з представників німецьких держав і засідав у Франкфурті, розробив проект конституції для всієї Німеччини, який передбачав перетворення країни на республіку. Однак король, спираючись на підтримку урядів великих німецьких держав та Австрії, відмовився її визнати. Повстання на підтримку конституції в Саксонії та Рейнській області були придушені пруськими військами, і це означало завершення революції.

**Революція в Італії.** На Апеннінському півострові революція почалася з народного повстання в Палермо на початку 1848 р. У ході *першого етапу* революції влада швидко перейшла до Тимчасового уряду. У березні звістка про початок революції у Відні досягла Італії, і в Мілані спалахнуло повстання під гаслом «Геть Австрію!», яке швидко поширилося на інші провінційні міста. Після п'ятиденних боїв австрійська армія залишила Ломбардію. Австрійські війська також відступили з Парми й Модени.

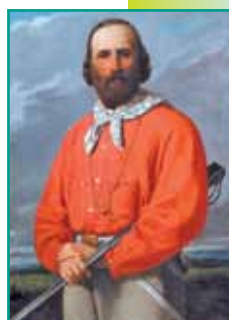
Важливою подією в ході революції став перехід на її бік короля П'ємонт Карла Альберта — «короля вагань» і «Гамлета італійської революції», як його нерідко називають. Він оголосив війну Австрії, і п'ємонтські війська, до яких приєдналися війська короля Сицилії й герцога Тоскани, рушили до Ломбардії. Австрійський імператор в умовах революції у Відні не мав сил для придушення революційного руху італійців. У Римі та Флоренції були проголошені республіки, а Ломбардія, Венеція, Моденське й Пармське герцогства, за результатами референдуму, приєдналися до П'ємонту. Отже, уся північна частина Італії опинилася під владою Карла Альберта. Після серйозної поразки від австрійців король Карл Альберт уклав з ними перемир'я, що повернуло Ломбардію та Венецію під владу австрійських Габсбургів. На Апеннінському півострові залишилися всього чотири держави: Об'єднані провінції Північної Італії (П'ємонт), Республіка Флоренція, Римська республіка й Королівство обох Сицилій. Після підписання влітку 1848 р. угоди про створення Італійської держави її королем став *Карл Альберт*.

Восени того ж року розпочався другий етап революції, лідерами якого були **Джузеппе Мадзіні** та **Джузеппе Гарібальді**, які виступали за демократичні перетворення в об'єднаній «знизу» Італії.

### Особистості



**Джузеппе Мадзіні** (1805–1872) — італійський революціонер і письменник. У 20 років став членом таємного товариства. У 1830 р. заарештований урядом П'ємонту, за кілька місяців звільнений і висланий із країни. Більшу частину життя провів у вигнанні. У 1831 р. заснував у Франції таємну організацію «Молода Італія», мета якої — об'єднання Італії, перетворення її на незалежну й вільну країну з республіканським устроєм. Активний учасник революції 1848 р. в Мілані та Римі.



**Джузеппе Гарібальді** (1807–1882) — італійський революціонер. Служив моряком на торговельних суднах, був капітаном корабля. У 1833 р. в Марселі познайомився з Дж. Мадзіні й перейнявся його ідеями. Член «Молодої Італії» та учасник повстання в П'ємонті, після придушення якого емігрував. Був засуджений до смертної кари. Багато років провів у Південній Америці. Повернувшись у 1848 р. до Італії, боровся проти Австрії за Міланську республіку. Організатор оборони Римської республіки в 1849 р. Після поразки спочатку втік на північ Італії, а після арешту був висланий із країни.

У планах Дж. Мадзіні та Дж. Гарібальді було звільнення з-під влади Австрії збройним шляхом, скликання загальноіталійських установчих зборів для вирішення питання про майбутній державний устрій об'єднаної Італії. Унаслідок повстання в Римі утворився світський уряд, а на початку 1849 р. була проголошена Римська республіка на чолі з тріумвіратом, у якому провідну роль відігравав Дж. Мадзіні.



### Могляд сучасника

- Які цілі (соціальні, політичні чи національні) Дж. Мадзіні вважав для себе та своїх прихильників найголовнішими в революції?

«Знамено республіки, підняте в Римі, не означає торжества однієї частини громадян над іншою. ...Ми не можемо бути республіканцями, не ставши кращими, ніж влада, скинута навіки. Ми повинні подати приклад Європі, повинні показати, що ми живемо, керуємось республіканськими принципами, як єдина сім'я людей доброї волі. ...Не боротьба класів, не замах, необачний і несправедливий, не право власності, а постійне прагнення до поліпшення матеріального становища людей, до яких найменш прихильна доля, — ось основа нашої програми».

*Джузеппе Мадзіні, квітень 1849 р. (К. Кирова. Жизнь Джузеппе Мадзини. — М. : Наука, 1981. — С. 96–97)*

Проголошені республікою важливі соціальні й політичні зміни не були втілені в життя через короткий період її існування. У березні 1849 р. з поновленням війни проти Австрії розпочався *третій*, завершальний, етап революції. Армія

Карла Альберта була розбита австрійцями, і вже в травні 1849 р. австрійська армія захопила Флоренцію та о. Сицилію. Упродовж літа під ударами об'єднаних військ Франції, Австрії, Іспанії та Королівства обох Сицилій Римська республіка й Венеція капітулювали.

### 3. Революції 1848–1849 рр. у країнах Центральної Європи

**Австрійська імперія доби К. Меттерніха.** Упродовж першої половини XIX ст., коли на чолі Австрійської імперії стояв Франц I (1792–1835), політично вагомою фігурою не лише в Австрії, а й у всій Європі був канцлер **Клеменс Меттерніх**. Після Французької революції, втрат і заворушень, унаслідок наполеонівських воєн канцлер імперії понад усе прагнув не допустити революції. Відстала, порівняно з країнами, де вже відбулася індустріальна революція, абсолютистська, «клаптикова» (утворена різними народами) Австрійська імперія прагнула зберегти панування над неавстрійськими народами, для яких революційна епоха була періодом пробудження національної самосвідомості, посилення національно-визвольного руху. Розуміючи значення національного чинника для упередження революційних потрясінь і забезпечення суспільного спокою, Меттерніх неодноразово радив імператору створити парламент з представників різних народів Австрії та надати провінційним парламентам певні владні повноваження. Проте Франц I, який переважно визначав внутрішню політику в імперії, не врахував пропозицій свого канцлера.



### Особистості



**Клеменс Меттерніх** (1773–1859) — австрійський державний діяч, міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду в 1809–1821 рр.; канцлер — у 1821–1848 рр. Прихильник абсолютизму й запеклий противник будь-яких революцій і революційного руху. Один з «хрещених батьків» Священного союзу, за допомогою якого підтримував у Європі систему абсолютизму. Силою зброї придушив революційний рух в Італії та Іспанії. Упродовж понад 30 років був одним із найвпливовіших політиків Європи. Жорстко придушував будь-які спроби політичного й національного звільнення. У 1848 р. під час революції подав у відставку й емігрував. У 1852 р. повернувся до Відня.

Тогочасна Австрійська імперія була зразковою бюрократичною державою: чиновники жорстко контролювали сферу освіти, видаючи накази про те, що можна читати й вивчати, а що — ні. До переліку заборонених творів цензура включала літературні твори, що містили критику абсолютизму, імператора чи релігії. Навіть звичайне вживання в пресі слова *конституція* було заборонено. Ліберальніші порядки існували в царині релігії. Загалом в імперії панувала освічена віротерпимість; без дозволу імператора жодна людина не могла бути відлучена від римо-католицької церкви. Також були пом'якшені деякі (але не всі) обмеження для іудеїв, у Відні були побудовані синагоги.

Утім, у березні 1848 р. під впливом економічної кризи 1847 р. та революційних виступів у Франції й деяких державах Німецького союзу в Австрії розпочалася *демократична революція*. Її основними завданнями були: знищення абсолютної монархії й феодальних пережитків, вирішення національного питання, ліквідація багатонаціональної імперії й утворення окремих національних держав.



Пожежа в будівлі на площі Йозефплац. Літографія 1848 р.

Повстання, що розпочалось у Відні, було жорстко придушене військами й поліцією. Ця розправа викликала нову хвилю повстань: жителі Відня руйнували арсенали, урядові установи, підприємства, будували барикади. На вулиці багатьох австрійських міст вийшли студенти, які вимагали свободи друку, громадянської рівності й загального народного представництва. Такий розвиток подій змусив імператора *Фердинанда I* (1835–1848) пообіцяти народам імперії конституцію, а також прийняти відставку К. Меттерніха.

Під тиском повстанців австрійська влада пішла на значні поступки революційному руху: було створено новий уряд, який започаткував ліберальні реформи, оголошено політичну амністію, звільнено з посад реакційних міністрів і радників *Франца-Йосифа I* (1848–1916). У ході революції було опубліковано проект конституції: Австрію проголосили конституційною монархією (без Угорщини й володінь в Італії), визнали свободу совісті, друку, зборів, петицій, спілок, рівність громадян. Створювався двопалатний парламент — *рейхстаг* (нижню палату обирав народ, верхню — частково призначав імператор з принців Габсбурзького дому, частково обирала аристократія), законодавча влада залишалася за імператором і рейхстагом. Щоправда, менше ніж через рік конституцію було скасовано, а ще через два роки відновлено необмежену владу імператора.

**Революція в Угорщині.** Повстання у Відні підтримали в Угорщині, а також у Хорватії. У столиці Угорщини Будапешті люди вийшли на вулиці, вимагаючи свободи й возз'єднання з Трансільванією. У середині березня 1848 р. демонстранти, очолювані поетом *Шандором Петефі*, захопили частину столиці — Пешт — і рушили через Дунайський міст в іншу частину міста — Буду.

Австрійський гарнізон не мав достатньо сил, щоб придушити повстання. Повстанці звільнили політичних в'язнів і захопили весь Будапешт. Лідер та ідеолог угорських націоналістів *Лайош Кошут* зажадав негайного здійснення реформ, ухвалення конституції та формування нового уряду. Ситуація в Австрії була сприятливою для революціонерів, й імператор погодився на створення в Угорщині уряду, відповідального перед парламентом.

Король Угорщини Фердинанд V<sup>1</sup> пішов на поступки й призначив прем'єр-міністром заможного аристократа *Лайоша Баттяні*. Державні збори Угорщини ліквідували панщину, поміщицький суд, церковну десятину й інші феодалські пережитки. Кріпацтво було скасоване, а землю передали у власність селянам. Однак уже у вересні 1848 р. 50-тисячна австрійсько-хорватська армія рушила з території Хорватії



Пам'ятник Шандору Петефі. м. Київ

<sup>1</sup> Австрійський імператор Фердинанд I був водночас королем Угорщини та Богемії під іменем Фердинанд V.



Я. Торма. Повстань,  
угорський народ!  
1930-і роки

в гліб Угорщини. Л. Кошут, який змінив Л. Баттяні на чолі уряду, закликав угорців до спротиву. Восени 1848 р. угорська революційна армія відбила вторгнення, проте наприкінці року австро-хорватські війська поновили наступ і на початку 1849 р. захопили Будапешт. Угорський уряд і парламент переїхали до м. Дебрецена.

Утративши надію порозумітися з австрійським імператором, у середині квітня 1849 р. Л. Кошут проголосив незалежність Угорської республіки, а себе — її правителем-президентом. Успішна Угорська революція могла в будь-який момент подолати національні кордони й дати поштовх новому революційному піднесенню в Європі. Франц-Йосиф I звернувся по допомогу до російського імператора Миколи I, який також побоювався, що полум'я європейських революцій поширяться в Російській імперії.

Республіка Л. Кошута протрималася чотири місяці — у травні 1849 р. австрійські війська знову захопили Будапешт, а в серпні до Угорщини ввійшла 140-тисячна російська армія. Водночас з Нижнього Дунаю, через Молдову й Валахію (нині територія Румунії) у Трансильванію ввійшла інша група російських військ. Сили були нерівними, й угорська революційна армія була розгромлена інтервентами. В одному з боїв загинув Ш. Петефі, а Л. Кошут виїхав за кордон.

**Революційні події в дунайських князівствах.** Формально незалежні дунайські князівства Валахія та Молдова в XIX ст. звільнилися від впливу Туреччини й потрапили під владу Росії. В обох князівствах, усупереч російському впливу, формувалося національне самоусвідомлення, відбувалося політичне й культурне піднесення. Проте економічна криза в Європі та розгортання революційних процесів на континенті не оминули дунайські князівства. У 1847 р. в Молдові сталася посуха й поширилося нашестя сарани, що посилювало напруження в суспільстві. Навесні 1848 р. революціонери прийняли конституцію й оголосили про створення Об'єданого князівства Валахії та Молдови, на основі якого згодом виникла незалежна Румунія.

\* \* \*

Хоча більшість європейських революцій 1848–1849 рр. виявилися половинчастими, вони справили значний вплив на Європу. Уперше з часів наполеонівських воєн у багатьох європейських державах під тиском революційних подій були прийняті ліберальні конституції та закони, які суттєво розширили політичні права громадян. Було скасовано кріпосне право в країнах, де воно ще існувало. Національний рух як важлива складова «весни народів» прискорив процес формування раніше розділених націй (німців, італійців, румунів); інші нації боролися за свою незалежність (угорці, чехи, словаки, хорвати).



## Основні події

1848–1849 рр. — «весна народів».



### Запитання та завдання

1. Що означає історичне поняття «весна народів»?
2. Ознайомтеся з висловлюванням К. Меттерніха в праці «Про умови в Європі та про обов'язки урядів». Як це висловлювання віддзеркалює порядки, що існували в Австрійській імперії в період канцлерства К. Меттерніха?

*«Світ потребує для управління фактів і правосуддя, а не базікання й самих теорій; головна потреба суспільства — знайти підтримку в силі влади, а будь-яка влада без реальної сили не гідна своєї назви та не в змозі управляти сама собою».*

3. Якими, на Вашу думку, були основні причини й передумови революцій 1848–1849 рр.?
4. Визначте причини формування національно-визвольного руху в країнах Європи.
5. На прикладі 2–3 країн визначте спільні ознаки й відмінності революцій, що відбувалися в Європі наприкінці 1840-х років.
6. За матеріалами параграфа складіть у зошиті й заповніть таблицю за наведеною формою.

Революції в Європі 1848–1849 рр.					
	Франція	Німеччина	Австрія	Італія	Угорщина
Здобутки					
Підсумки					

## § 7. Об'єднання Німеччини

### 1. Політична роздробленість і можливі шляхи об'єднання Німеччини

Поразка революції 1848 р. повернула об'єднання Німеччини до часів Віденського конгресу 1815 р. Проте інтереси індустріального розвитку потребували запровадження в усіх німецьких землях свободи пересування, єдиної системи мір і ваг, скасування залишків цехових привілеїв тощо. Суперництво між двома найбільшими німецькими державами — Австрією та Пруссією — спричинило умовний поділ німецьких земель на Велику Німеччину, яка перебувала під впливом Австрії, і Малу Німеччину — під впливом Пруссії. Однак упродовж багатьох років німці плекали мрію про об'єднання Німеччини.

На той час теоретично існувало три шляхи втілення цієї мрії. *Перший шлях*, коли глави всіх, майже чотирьох десятків, німецьких держав відмовилися б від своєї незалежності й об'єдналися, щоб сформувати єдину націю та єдину державу. Але це навряд чи було можливо, бо жодна з цих держав не бажала взяти на себе таку ініціативу. Століттями головною державою в Центральній Європі була Австрія, і малі держави, а надто на півдні Німеччини, уважали її лідером. Австрія була переконана, що право на лідерство належить їй цілком справедливо; королівська родина — давній монарший дім Габсбургів — була готова стати провідною силою об'єднаної Німеччини.

Проте було малоімовірно, що саме Австрія стане «магнітом», який притягне до себе інші німецькі держави. *По-перше*, австрійські провінції населяли не тільки німці, а й українці, поляки, угорці, італійці, хорвати, чехи. Насправді в Австрійській імперії проживало значно більше підданих інших національностей, ніж німецьких підданих австрійського імператора. Недаремно імперію образно називали «*клаттиковою*». Отже, національний чинник робив роль Австрії як об'єднувачки всієї Німеччини вкрай проблематичною. *По-друге*, перешкодою до реалізації сценарію об'єднання Німеччини під зверхністю Австрії було відверте небажання північнонімецького Пруського королівства визнати австрійське лідерство.

*Другий шлях*, який міг привести до об'єднання Німеччини, — ліберальний. Шкільні вчителі й університетські викладачі, письменники, інтелектуали, обізнані з британською й французькою формами самоврядування, сподівалися, що законодавство, яке обслуговувало інтереси князів і верхівки в німецьких князівствах, можна замінити на демократичне, аби всі люди мали право голосу. Проте історія переконує, що вчені рідко стають ефективними політиками, до того ж багато німців не хотіло брати на себе відповідальність, очікуючи вказівок, що потрібно робити, від старої аристократії.

*Третій шлях* виявився тим, який, урешті-решт, успішно завершив справу. Цей шлях «залізом і кров'ю» пройшла людина, яка з майстерністю вмілого лоцмана провела німецький корабель між небезпечними рифами й дісталася остаточного пункту призначення — створення єдиної Німецької імперії. Цією людиною був **Отто фон Бісмарк**.



## Особистості



**Отто фон Бісмарк** (1815–1898) — прусський і німецький державний діяч, перший рейхсканцлер Німецької імперії (1871–1890). У молоді роки вивчав право. У 1847–1848 рр. — депутат парламенту Пруссії. Був противником революції 1848 р. і виступав за збройне придушення повстань. Один з організаторів пруської партії консерваторів. У вересні 1862 р. король Вільгельм I запросив О. фон Бісмарка на посаду пруського міністра-президента. Після утворення в 1867 р. Північнонімецького союзу О. фон Бісмарк став канцлером.



## Погляд дослідника

- Як Ви вважаєте, чому перспектива появи об'єднаної Німеччини не надихала інші німецькі держави (окрім Пруссії) і провідні країни Європи?

«На той момент, коли О. фон Бісмарк став канцлером Пруссії, Німеччини як держави не існувало й німецькі землі перебували в складі Священної Римської імперії — аморфного утворення, у якому за лідерство змагалися Пруссія та Австрія. Ідея німецької єдності була центральною темою в німецькій політичній еліті, проте жоден з правлячих домів не хотів поступитися владними повноваженнями, а сформовані центри сили в Європі, зокрема Англія, Франція та Росія, навряд чи зраділи б появі нового потужного конкурента».

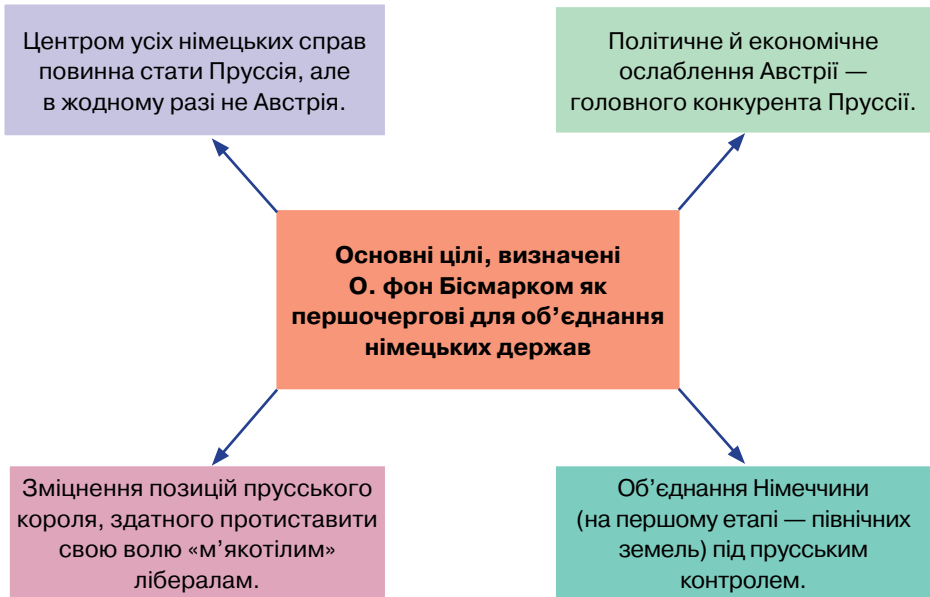
Галина Івасюк, український історик (*Роль особистості в становленні зовнішньої політики Німеччини // Наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2012. — Вип. 9. — С. 103*).

## 2. Посилення Пруссії

Подолання конкуренції Австрії та зміцнення становища Пруссії в Європі стали головним завданням О. фон Бісмарка. Найбільш швидким і успішним, на його думку, був військовий шлях. Реальне об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії стало можливим у результаті трьох послідовних воєн, ініційованих О. фон Бісмарком: з Данією, Австрією та Францією (*див. карту* на с. 74).

Здобувши легку перемогу над Данією у війні 1864 р., Пруссія отримала значну частину колишнього герцогства Шлезвіг-Гольштейн.

Війна 1866 р. з Австрією та коаліцією більшості південних німецьких держав (Баварії, Саксонії, Бадена та ін.) завершилася неочікувано швидкою перемогою Пруссії та розпадом Німецького союзу. Замість нього Пруссія створила, по суті, федеративну державу — **Північнонімецький союз**, який визнав її верховенство. Управління Північнонімецьким союзом здійснювали пруський король як президент союзу, канцлер в особі пруського першого міністра та парламент. Згідно з мирним договором, підписаним у серпні 1866 р. в Празі, Ганновер і Франкфурт, як дві ще дрібніші держави, були приєднані до Пруссії. Австрія усувалася від участі у вирішенні німецьких питань, і відтепер Пруссія стала незаперечним лідером національного об'єднання Німеччини.



### Погляд сучасника

- Чи вважаєте Ви підхід О. фон Бісмарка щодо відносин з Австрією правильним з огляду на тогочасну ситуацію? Аргументуйте Вашу позицію.

«Ми мали уникнути нищівної поразки Австрії; ми не мушили викликати в неї непотрібне відчуття гіркоти або бажання помсти; ми повинні були залишити можливість знову стати друзями з нашим нинішнім супротивником... Якщо Австрія зазнає важких утрат, вона стане союзником Франції чи будь-якого іншого нашого супротивника; вона навіть принесе в жертву свої антиросійські інтереси заради помсти Пруссії».

Отто фон Бісмарк (<https://history.hanover.edu/courses/excerts/IIIbis.html>)



- *Висловлювання О. фон Бісмарка характеризує його як політика, який намагався передбачити подальший розвиток подій. Висловте припущення, чому, не допустивши приниження переможеної Австрії, Пруссія принизила французів, коли її війська пройшли «маршем переможців» вулицями Парижа.*



Тріумфальний в'їзд німців у Париж.  
Гравюра. 1870-і роки

Після того як Австрія була остаточно ослаблена, поза союзом залишалися тільки великі й впливові південні німецькі держави (Вюртемберг, Баварія та ін.). Тепер О. фон Бісмарк звернув увагу на Францію, яка з тривогою спостерігала за зростанням впливу Пруссії. У 1870 р. Пруссія отримала нагоду спровокувати війну з Францією (якої бажав і Наполеон III). Конфлікт виник через вакантний іспанський престол. Франція вимагала від Пруссії відмови від іспанських планів. Пруський король зайняв примирливу позицію, однак О. фон Бісмарк за допомогою дипломатичних хитрощів і фальсифікації спровокував Наполеона III на оголошення війни Пруссії. *(Детальніше події франко-пруської війни розглядатимуться в § 13)*. Канцлер також зробив усе, щоб ізолювати Францію на міжнародній арені: Росія, яка офіційно була союзником Франції, не стала на її сторону у франко-пруській війні, Італія також зберігала нейтралітет.

Пруська армія була краще за французьку вишколена й озброєна. У серпні 1870 р. німецькі війська розпочали загальний наступ і розбили французів. Наприкінці жовтня 180-тисячна французька армія капітулювала у фортеці Мец. Німецькі війська рушили на Париж.

Наприкінці січня 1871 р. було підписано перемир'я на важких для Франції умовах, а в травні — ще більш обтяжливий для Франції мирний договір. Крім виплати Пруссії значної контрибуції, Франція поступалася Ельзасом і північно-східною частиною Лотарингії.

### 3. Завершення об'єднання Німеччини

Розгромивши Францію, Пруссія фактично позбавила південні німецькі держави свободи вибору. Хотіли цього їхні монархи чи ні, але вони змушені були заявити про свою згоду ввійти до складу єдиної Німецької імперії.

**18 січня 1871 р.**, ще до офіційного завершення війни проти Франції, у Дзеркальній залі Версальського палацу зібралися правителі німецьких земель для того, щоб офіційно заявити про створення **Німецької імперії** та проголосити прусського короля Вільгельма I імператором нової імперії. У ній проживало понад 40 млн осіб, а територія перевищувала півмільйона квадратних кілометрів.

У квітні була ухвалена конституція: до складу Німецької імперії ввійшли 22 монархії та декілька вільних міст. Згідно з конституцією, усі вони залишалися відносно незалежними й рівноправними, але насправді такої рівності не було.

Главою імперії був король Пруссії — найбільшої з-поміж усіх німецьких держав (60 % населення, понад половина всієї території). Йому присвоювався титул імператора; він був головнокомандувачем збройних сил імперії, призначав усіх імперських чиновників, уключаючи голову уряду — імперського канцлера.

Об'єднання Німеччини



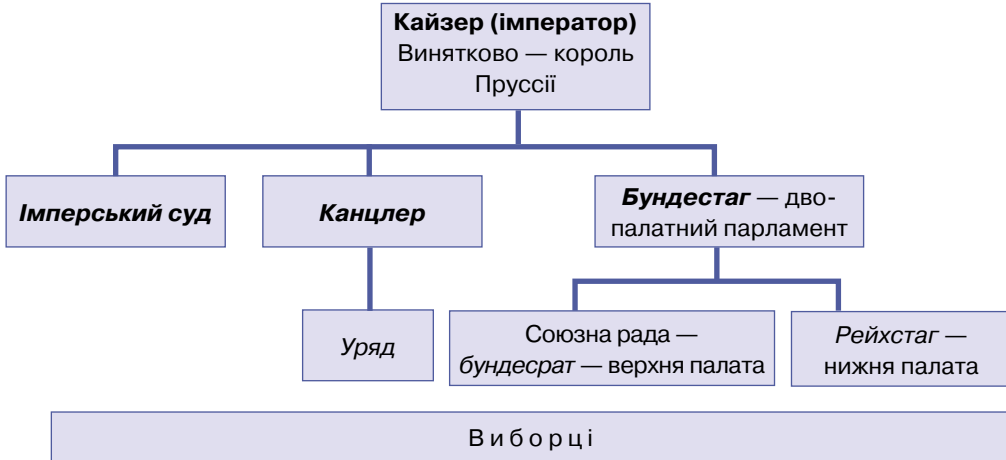
Імператор також призначав делегатів до верхньої палати парламенту й мав поновження здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Конституція надавала бундстагу (парламенту) законодавчу та значною мірою виконавчу владу. Верхньою палатою парламенту імперії була союзна рада — *бундесрат*. Норми представництва земель у бундесраті були такими, що майже третина депутатів представляла Пруссію. Головою бундесрату був канцлер імперії — пруський міністр. Будь-яке рішення бундесрату могло бути заблоковане Пруссією, яка мала для того достатню кількість голосів депутатів.

*Рейхстаг* — нижня палата німецького парламенту — не мав вирішального значення в загальній системі органів державної влади імперії, оскільки його законодавча ініціатива була обмеженою й нижня палата не мала контролю над урядом.

Ухваленням конституції 1871 р. завершилося політичне об'єднання Німеччини. Однак для створення цілісної держави цього було недостатньо, бо не існувало єдиної фінансової системи та грошової одиниці; залишалися сильними позиції автономістів і католицької церкви; не існувало загальнодержавної власності; не були сформульовані загальнодержавні цілі на міжнародній арені. Ці й інші питання належало вирішити в майбутньому.

## Вищі органи державної влади Німеччини за конституцією 1871 р.



## Основні події

**1871 р.** — завершення об'єднання Німеччини. Проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції.



## Закритання та завдання

1. Назвіть можливі шляхи об'єднання Німеччини. Чому, на Вашу думку, це об'єднання відбулося за найжорсткішим сценарієм?
2. Яку роль у справі об'єднання німецьких держав в єдину імперію відіграв О. фон Бісмарк?
3. Як Ви вважаєте, чи було неминучим протистояння Австрії й Пруссії в процесі об'єднання Німеччини? Чому зрештою перемогла Пруссія?
4. Назвіть і стисло охарактеризуйте основні етапи завершення об'єднання Німеччини. Які події після революції 1848–1849 рр. були знаковими на цьому шляху?
5. Складіть «портрет» Німецької імперії за конституцією 1871 р.

## § 8. Об'єднання Італії

## 1. Італія після революції 1848 р.

Головною подією в історії Італії XIX ст. стало політичне об'єднання країни. Упродовж декількох століть на території Італії вирували загарбницькі війни європейських держав, у результаті яких на Апеннінському півострові панувала Австрія. Через збереження феодальних порядків та іноземне панування на початку XIX ст. Італія була поділена на декілька держав. Власне, територія, яку ми нині називаємо Італією, ще в середині XIX ст. була більшою мірою географічним поняттям, закутком Європи.

На відміну від Німеччини, на території якої існувала велика європейська держава — Пруссія, що змогла стати центром об'єднання країни, в Італії такого об'єднувачого центру не було. Сардинське королівство, хоч і вирізнялося з-поміж інших, усе ж не могло претендувати на статус великої держави. За принципом



Папа Римський  
Пій IX

«ворог мого ворога — мій друг» ситуативним союзником італійських націоналістів в їхній боротьбі за об'єднання була Франція, адже обидві держави мали спільного ворога — Австрію. Для Франції підтримка Італії була проявом не благородства, а винятково тверезого розрахунку й бажання мати природного союзника по той бік Альп.

До революції 1848 р. чимало політиків і простих людей мали надії на те, що лідером **Рисорджименто**, по-статтю, довкола якої можуть згуртуватися прихильники об'єднання, буде Папа Римський.

Однак у ході революції, а надто після неї, ці очікування зійшли нанівець. Пій IX, який на початку свого правління виголосив багато ліберальних обіцянок, усе більше відходив від них, засуджував нові явища не тільки в житті, а й у філософії та інших науках. Папа навіть проголосив, незважаючи на незгоду багатьох єпископів, догмат про непогрішність Папи Римського щодо віри й моралі.

Отже, об'єднання Італії могло відбутися або під керівництвом Савойської династії в особі короля Сардинського королівства Віктора Еммануїла II, або під прапором республіки. За республіканське об'єднання Італії виступали Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді, однак серед їхніх прибічників уже не було одностайності. Частина з них почала схилитися до думки, що об'єднання країни під силу тільки Сардинському королівству (інша назва — П'ємонт). Повстанська тактика Дж. Мадзіні зазнала поразки. На противагу йому та його прибічникам частина демократів, зокрема Дж. Гарібальді, дійшла висновку про необхідність союзу демократичних сил з лібералами й Савойською монархією.

Об'єднання Італії було б значно складнішим і тривалішим, якби не позиція Віктора Еммануїла II. Усвідомлюючи, що Італії потрібен єдиний сильний правитель, він змусив народ (особливо дрібну буржуазію) повірити, що саме він і повинен ним стати.

## 2. Сардинське королівство за уряду К. Кавура

На початку 1850-х років король Віктор Еммануїл II призначив першим міністром **Камілло Кавура**, здібного й енергійного політика.



### Особистості



**Камілло Кавур** (1810–1861) — італійський політичний діяч. Походив з однієї з найбагатших і найвпливовіших родин П'ємонту; його хрещеною матір'ю була сестра Наполеона Бонапарта. Закінчив військову академію, служив у війську. Лідер ліберальної течії італійського національно-визвольного руху. Виступав за ліквідацію роздробленості Італії, проти австрійського панування та за створення єдиної національної італійської держави. Під час революції 1848–1849 рр. був депутатом сардинського парламенту; обіймав пости міністра землеробства й торгівлі, міністра фінансів. Упродовж 1852–1861 рр. — прем'єр-міністр Сардинського королівства.

### Словник



**Рисорджименто** (від італ. *risorgere* — відроджуватися, воскресати, підніматися знову) — рух за об'єднання Італії.

Авторитету К. Кавура й Віктора Еммануїла II сприяли успішні внутрішні реформи першого міністра. К. Кавур ліквідував у Сардинському королівстві феодальні пережитки, перебудував його економіку, активно залучаючи до державного управління освічених людей. У своїй економічній політиці К. Кавур дотримувався принципу невтручання держави в економіку й провів низку успішних реформ.

### Напрями й ефективність економічної політики К. Кавура

- Для підвищення ділової активності в країні в 1852 р. було модернізовано систему зв'язку; за рахунок урядових субсидій побудовано телеграфну лінію Турин–Генуя й розгорнулося телеграфне будівництво по всьому королівству.
- Завдяки здешевленню поштових марок державна пошта після тимчасового спаду почала давати прибуток.
- Розпочалося будівництво мережі залізниць, що стало потужним поштовхом для всієї економіки. За роки перебування К. Кавура при владі їх протяжність у королівстві зросла майже вдесятеро.
- Знижено митні тарифи, що поживило торгівлю.
- Скорочено частину податків для підприємців, землевласників та інших великих власників.
- Сардинське королівство вийшло на перше місце в Італії за рівнем економічного розвитку.

Природжений дипломат, К. Кавур прагнув об'єднати Італію навколо Сардинського королівства (під егідою Савойської династії) шляхом династичних і дипломатичних угод. Заради того, щоб зробити Францію союзницею П'ємонту, К. Кавур запросив французького імператора Наполеона III на таємні переговори, і вони уклали військовий союз проти Австрії. Щоб належно підготуватися до неминучої визвольної війни з Австрією, уряд К. Кавура став активно шукати потенційних союзників у Європі та збільшив видатки на підготовку боєздатної армії.

К. Кавур уважав, що поразка революції 1848 р. не була випадковою, її зумовили низький рівень освіченості й відсутність організаційної єдності серед авторитетних політиків. Більшість італійців не поділяла республіканських ідей. Чутливо реагуючи на суспільні настрої, він був переконаний, що об'єднати країну й звільнитися від іноземного панування можна лише «згори».

У політиці К. Кавур не поділяв поглядів з Дж. Мадзіні, котрий, перебуваючи за кордоном, продовжував беззастережно вірити в можливість соціальної революції в Італії. Що ж до іншого популярного серед італійців патріота — Дж. Гарібальді, то К. Кавур цілком з ним порозумівся та зробив своїм союзником. Він навіть організував історичну зустріч Дж. Гарібальді з Віктором Еммануїлом II, щоб налагодити між двома політичними вождями особистий контакт.



### Погляд дослідника

- Ознайомтеся з оцінкою діяльності італійської «трійці» відомого українського дослідника О. Бочковського. На яких якостях і рисах Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді й К. Кавура, важливих для об'єднання Італії, він наголошує?

«Італія дала Європі в цей час не тільки видатного ідеолога національної боротьби... Дж. Мадзіні... Одночасно Італія дала зразкові приклади діячів на двох інших головних напрямках національної боротьби. Дж. Гарібальді — це ідеал вояка в національній революції; ідеал шляхетної справи національного визволення, відда-

ний революціонер... А К. Кавур — рідкісний приклад надзвичайно талановитого дипломата на початку політичної кар'єри народу, що зриває пута чужої неволі. Згадана італійська "трійця" — це справді майже винятковий приклад щасливої гармонії головних чинників визвольної боротьби. В історії він майже не повторюється».

*Ольгерд Бочковський, український і чеський дослідник (Вступ до націоналогії. — Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. — С. 24)*

### 3. Військовий шлях об'єднання Італії «згори». Походи Дж. Гарібальді

Завдяки успішній внутрішній політиці К. Кавур здобув прихильність лібералів в інших частинах Італії, а участю в Східній (Кримській) війні в антиросійській коаліції привернув на сторону Сардинії правителя Франції Наполеона III. К. Кавур навіть уклав з ним таємну угоду, пообіцявши поступитися Франції Савойєю та Ніццою як винагородою за об'єднання Північної Італії.

#### Об'єднання Італії



- Райони, охоплені рухом за об'єднання Італії
- Італійське королівство (1870)
- Кордони Італійського королівства (1861)
- Місця й роки битв
- Похід Дж. Гарібальді на Неаполь (1860)
- 1859

Після цього К. Кавур, ігноруючи вимоги австрійського імператора Франца-Йосифа I припинити озброєння армії, більше не вважав за потрібне приховувати підготовку до війни з Австрією.

Навесні 1859 р. після оголошення антиавстрійською коаліцією війни Австрії об'єднання Італії вступило у вирішальну фазу. Несподівано для самого К. Кавура в боротьбу проти австрійського панування включився не тільки П'ємонт, а й майже вся Італія. Війна з Австрією викликала патріотичне піднесення в усіх італійських державах. Населення виганяло своїх правителів і оголошувало, що визнає королем Віктора Еммануїла II.

Коли ж австрійські війська рушили на П'ємонт, то на допомогу Віктору Еммануїлу II прийшла французька армія під командуванням Наполеона III. У ході війни австрійці зазнали дві серйозні поразки й змушені були відступити. У результаті кордони Італії на географічній карті набули майже сучасного вигляду.

Здавалося, ще одне незначне зусилля — й Австрія буде остаточно переможена. Проте Наполеон III, побоюючись, що у війну проти Франції може вступити Пруссія, поквапився підписати з Францом-Йосифом I мирний договір. Згідно з договором, Австрія мусила поступитися Наполеону III Ломбардією, яку він передав Віктору Еммануїлу II. Проте в іншій частині Італії все залишалося, як і було, — Австрія й надалі панувала на Апеннінському півострові.

Дж. Гарібальді, який після провалу спроби революції втік із Сицилії до Сардинського королівства, активно включився у визвольну боротьбу. Зі своїми «альпійськими стрільцями» він здобув улітку 1859 р. кілька незначних перемог над австрійцями. Після укладення мирного договору Дж. Гарібальді, незадоволений результатами війни, почав діяти на власний розсуд.

У квітні 1860 р. повстала Сицилія. Дж. Гарібальді сподівався поширити повстання на інші території з метою здобуття Папської області й Неаполя та подальшого об'єднання Італії. Однак політична ситуація була несприятлива, і п'ємонтський уряд не дав йому дозволу на такі дії. На знак протесту Дж. Гарібальді, який був депутатом туринського парламенту, демонстративно відмовився від свого депутатства.

У травні 1860 р., незважаючи на те, що Дж. Гарібальді пильнував неаполітанський флот, він разом із добровольцями («тисяча Гарібальді») висадився на Сицилії, де його радо вітало населення. Загін «червоносорочечників», як називали гарібальдійців за колір їхніх сорочок, швидко збільшився за рахунок нових добровольців.

Сицилійська експедиція Дж. Гарібальді стала вагомим внеском в об'єднання Італії. У найкоротший термін він звільнив острів від неаполітанських військ, створив новий уряд і видав низку указів з метою військового й адміністративного впорядкування ситуації.

Із Сицилії Дж. Гарібальді зі своїм загоном перебрався до Південної Італії. Тут він також мав вражаючий успіх і у вересні 1860 р. вступив у Неаполь. Звідти з 20-тисячним військом Дж. Гарібальді перейшов у наступ проти залишків військ неаполітанського короля. Привертаючи на свій бік дедалі більше людей, Дж. Гарібальді неочікувано для багатьох звільнив більшу частину Італії від влади австрійців і відразу став національним героєм.

Щойно з'явилися повідомлення про похід Дж. Гарібальді, першим бажанням Віктора Еммануїла II було заборонити йому подальше продовження розпочатої справи. Він побоювався, що дії Дж. Гарібальді



*Д. Уголіні.* Віктор Еммануїл II. XIX ст.

приведуть до утворення на півдні Італії окремої республіки або й до громадянської війни. Проте згодом король змінив свою думку й вирішив скористатися перемогами народного улюбленця для приєднання до Сардинії Неаполя та Сицилії. Із цією метою Віктор Еммануїл II послав своє військо до неаполітанських володінь. Із Сардинії на допомогу гарібальдійцям регулярно відправляли транспорт зі зброєю й вояками.

Дж. Гарібальді привітав Віктора Еммануїла II як загальноіталійського короля, а на початку листопада 1860 р. вступив разом з ним у Неаполь. Більша частина Італії була об'єднана. За декілька днів, відмовившись від будь-якої вищого міста, Дж. Гарібальді залишив місто.

#### **4. Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії**

Питання про приєднання до Сардинії вирішувалось у Центральній Італії всенародним голосуванням (як і питання про приєднання Савойї та Ніцци до Франції). У такий же спосіб вирішувалося питання статусу Сицилії в Південній Італії, де влада фактично належала Дж. Гарібальді, який прийняв титул диктатора. Більшість сицилійців висловилися за приєднання до Сардинії, і Дж. Гарібальді склав із себе повноваження диктатора й передав владу над Південною Італією Віктору Еммануїлу II. Отже, у **1860 р.** було утворено **Італійське королівство**.

На початку 1861 р. зібрався перший загальноіталійський (крім Папської та Венеціанської областей) парламент, який у березні проголосив Віктора Еммануїла II «Божою милістю й волею народу королем Італії». Об'єднання Італії фактично визнали Пруссія, Велика Британія, Франція (за декілька днів до цієї події раптово помер К. Кавур), Швейцарія, США, Швеція, Данія, Норвегія, латиноамериканські країни й навіть Австрія.

Після цього Дж. Гарібальді в 1860-х роках здійснив дві спроби завоювати Рим і Папську область. Першого разу його добровольців зупинили війська Віктора Еммануїла II, а наступного разу він зазнав поразки від французів.

Віктор Еммануїл II розумів, що час для завоювання Рима ще не настав, тому вирішив спочатку приєднати Венецію. У 1866 р. Італія взяла участь в австро-пруській війні на стороні Пруссії. Для Віктора Еммануїла II війна виявилася невдалою, але при укладенні миру Австрія поступилася Наполеону III Венецією, яку він передав Італії.

Оскільки розрахунок на Наполеона III виявився резонним лише наполовину, багато що залежало від приєднання до Італії Папської області. Однак Франція, побоюючись, що спроба Сардинського королівства приєднати Папську область силою зброї спричинить новий європейський конфлікт, заявила, що Рим може належати тільки Папі Римському.

Віктор Еммануїл II, не маючи сил протидіяти сильнішій Франції, спочатку погодився з цією умовою й зупинив Дж. Гарібальді, який намагався повести людей на Папську область. Проте з початком франко-пруської війни він радо змінив своє рішення. Ослаблена Франція виводила гарнізони звідусіль, аби якимось протистояти пруським військам О. фон Бісмарка. Віктор Еммануїл II блискучим чином скористався — тільки-но французи залишили Рим, він негайно ввів до Вічного міста військо й був у Римі вдруге коронований уже як король Італійського королівства. Папська область була включена до складу єдиного Італійського королівства. З літа 1871 р. Рим став столицею держави, як про це мріяв К. Кавур. Отже, у **1870 р. об'єднання Італії було завершено**.

Запорукою успішного завершення процесу об'єднання Італії стало те, що цього прагнула абсолютна більшість італійців. І простолюдини, й аристократи згадували славні часи Римської імперії й мріяли про початок нової історії незалежної Італії. Незважаючи на відмінності в поглядах і способі життя між жителями різ-



них регіонів, залагоджуючи локальні конфлікти, вони долучилися до боротьби за єдину державу. Немало з них заплатили за це кров'ю й життям.



## Основні події

**1860 р.** — створення Італійського королівства.

**1870 р.** — завершення об'єднання Італії.



## Закриття та завдання

**1.** Якою була ситуація в країні після Італійської революції 1848 р.?

**2.** Назвіть лідерів і політичні сили, які відігравали головну роль у політичному житті країни.

**3.** Розгляньте карикатуру на «фермера» К. Кавура. Яким, на Вашу думку, було ставлення автора малюнка до К. Кавура: позитивним чи негативним? Які економічні реформи провів «фермер» К. Кавур та як вони вплинули на авторитет Сардинського королівства як об'єднувачого центру?

**4.** Розгляньте політичну карикатуру «Добра пропозиція», на якій Дж. Гарібальді закликає Папу Римського Пія IX дати свободу Італії (*Liberty* означає «свобода»). Чому Папу доводилося вмовляти взяти участь в об'єднанні Італії, не кажучи вже про те, щоб очолити цей рух?

**5.** Як Ви оцінюєте загальний внесок в об'єднання Італії Дж. Гарібальді, К. Кавура та Віктора Еммануїла II? Які сильні риси мав кожен із цих політиків? Що зробило цих людей природними союзниками?

**6.** Яку роль відіграли військові походи Дж. Гарібальді, зокрема похід «тисячі» на Сицилію, у створенні Італійського королівства й завершенні об'єднання Італії?

**7.** Проведіть історичну паралель між об'єднанням Німеччини й об'єднанням Італії. Що було спільного, а що відмінного в цих двох історичних подіях?



## § 9. Російська імперія в першій половині XIX ст.



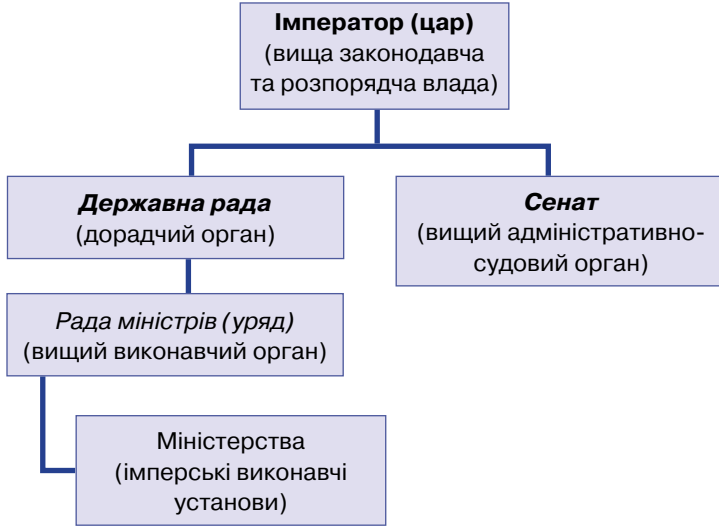
### Пригадайте

- У чому полягали особливості «освіченого» правління Катерини II?
- Які чинники гальмували розвиток мануфактурного виробництва?

#### 1. Росія в першій чверті XIX ст.

У той час коли політичний устрій західноєвропейських держав змінювався в напрямі становлення парламентських форм правління та виборності, Російська імперія продовжувала залишатись останнім оплотом абсолютизму, а влада царя не обмежувалася жодними виборними органами.

Схема державного управління в Росії в першій чверті XIX ст.



В управлінні країною російський цар спирався на централізований і впорядкований бюрократичний апарат, створений ще в XVII ст.: міністрів, призначених царем радників, вищу знать і бюрократію. У країні звичним явищем була часта зміна складу уряду. Державна рада була дорадчим законодавчим органом, її члени призначалися пожиттєво. Виконавчий орган — Рада міністрів — мав дорадчі функції. Сенат, створений ще за Петра I, виконував функції Верховного суду, а сенатори, призначені пожиттєво царем, мали ознайомлювати громадськість з новими законами, тлумачити їх і контролювати виконання.

Цар *Олександр I* (1801–1825) на початку свого правління намагався справити враження реформатора: надав право купівлі землі представникам купецтва, міщанам, вільним селянам; узаконив право відпускати селян на волю за обопільною згодою поміщика й селянина; обмежив кріпосне право в Балтії; скасував право засилати селян у Сибір; розширив мережу шкіл з безкоштовною початковою освітою.

Великим випробуванням для Росії стала війна 1812 р. з Наполеоном, який на той час завоював майже всю Європу. У червні 1812 р. 600-тисячна багатонаціональна армія французького імператора вступила на територію Росії. Три російські армії перебували на значній відстані одна від одної (армія, розміщена на території України, узагалі не могла брати участь у війні, бо Наполеон не пішов в Україну). Дві російські армії, уникаючи вирішального бою з французами, почали відступати в глиб Росії й на початку серпня з'єдналися під Смоленськом. Тут російські війська зазнали поразки й мусили продовжити відступ.

Наприкінці серпня під селищем Бородіном, поблизу Москви, нарешті відбулася генеральна битва, унаслідок якої росіяни здали свою столицю французам, підпаливши її. Не дочекавшись від Олександра I пропозиції про укладення мирного договору, у жовтні Наполеон залишив Москву й переслідуваний російською армією почав відступати до західного російського кордону. Французи потерпали від лютих морозів, голоду й нападів російських партизанів. У грудні 1812 р. Олександр I видав маніфест про перемогу Росії. 1814 р. Наполеон був остаточно розбитий військами антифранцузької коаліції й зрікся французького трону.

Після війни 1812 р. в Росії настав період реакції. Було поновлено право поміщиків засилати селян у Сибір, заборонялася діяльність таємних організацій, почався



А. Адам. Наполеон  
у палаючій Москві.  
1841 р.

контроль за друком (чимало видавництв було закрито), переслідували вільнодумство й ліберально налаштовану професуру в університетах.

## 2. Суспільні рухи

Після закінчення війни стала очевидною величезна прірва в рівнях розвитку Росії та Європи. У другій половині свого царювання Олександр I фактично правив країною опосередковано, через свого помічника — реакційного генерала О. Аракчеєва. З метою зменшення витрат скарбниці на утримання армії він створив поселення, у яких, крім військової муштри й суворої дисципліни, селяни змушені були займатися господарством для свого утримання. Це була найгірша форма кріпацтва.

Війна 1812 р., її підсумки, закордонні походи зумовили патріотичне піднесення в армії. Тривале перебування в Європі ознайомило частину російського офіцерства з європейськими ідейними течіями. Філософія Просвітництва й Французька революція на тлі російської кріпосницької дійсності сприяли зародженню ідеології *декабристського руху*. Повернувшись після походу в Європу в пригнічену кріпацтвом і аракеєвщиною Росію, група офіцерів утворила «Союз порятунку». Організація з 30–50 осіб мала на меті знищення кріпацтва й ухвалення конституції.

У 1818 р. «Союз порятунку» був перейменований на «Союз благоденства», що проіснував три роки. Замість нього утворилися два таємні союзи: *Північне товариство* в Петербурзі й *Південне товариство* в Україні. Інша організація — Товариство об'єднаних слов'ян, що мало на меті створення федеративної республіки всіх слов'янських народів, об'єдналося з Південним товариством.

У листопаді 1825 р. раптово помер Олександр I. Ця подія стала сигналом для членів Північного товариства до повстання. **14 грудня 1825 р.**, у день прийняття присяги новому імператору *Миколі I* (1825–1855), у Петербурзі повстали окремі військові частини, у яких діяли члени Північного товариства. Його метою було не допустити до влади нового царя й домогтися скасування самодержавства. Вишикувавшись на Сенатській площі, майже 3 тис. заколотників, оточені урядовими військами, очікували наказу про подальші дії. Відсутність чіткого плану, зрада окремих керівників повстання й нерішучість повсталих призвели до краху. У результаті заколоту загинули понад 1000 осіб; керівників повстання стратили на шибениці; багатьох інших учасників повстання було ув'язнено, заслано в Сибір чи на Кавказ (там вони брали участь у Кавказькій війні).

Уже після того як повстання в Петербурзі зазнало поразки, **на початку січня 1826 р. в с. Трилісах**, неподалік Фастова на Київщині, повстала одна з рот Чернігівського піхотного полку, а потім і весь полк. Повстання очолив член Південного товариства *Сергій Муравйов-Апостол*. Повсталі зайняли м. Васильків, але не дочекалися підтримки інших військових частин. Через тиждень



К. Кольман. Повстання  
14 грудня 1825 р.  
на Сенатській площі.  
1830-і роки

поблизу Білої Церкви повстанців оточили урядові війська й розстріляли з гармат. Керівників повстання згодом стратили чи відправили на заслання.

Після розправи над декабристами (від рос. назви місяця — *декабрь*) усе громадське життя Росії було поставлене під жорсткий контроль державою.



### Могляд сучасника

- Наскільки, на Вашу думку, може бути дієвою система державного управління, що ґрунтується не на правдивій інформації, а тільки на приємній для керівника?

«Що б я сказав на це імператорові?! Але ж я не дурень! Якби я почав говорити йому правду, він би мене викинув за двері, а більше нічого б із цього не вийшло».

*З діалогу двох придворних аристократів щодо інформування Миколи I (История дипломатии. — М. : Политиздат, 1959. — Т. 1. — С. 645)*

Проте й у цих складних умовах існували політичні рухи. У 1830–1840-х роках виокремилися три ідейно-політичні напрями: реакційно-охоронний, ліберальний і революційно-демократичний.

Принципи *реакційно-охоронного напрямку* озвучив міністр освіти С. Уваров: самодержавство, кріпацтво й православ'я — найважливіші засади й гарантія від «потрясінь» і «смут» у Росії.

*Ліберально-опозиційний рух* був представлений громадськими течіями **західників** і **слов'янофілів**. Центральна ідея слов'янофілів — «особливий» шлях розвитку Росії. Вони закликали повернутися до допетровської патріархальності й «істинно православної віри».

Західництво виникло в 1830–1840-х роках у середовищі дворянства й інтелігенції. Основна ідея — спільність історичного розвитку Європи та Росії. Ліберальні західники виступали за конституційну монархію з гарантуванням свободи слова та друку, гласного суду й демократії. «Батьком» російського со-

### Словник



**Західники та слов'янофіли** — представники двох основних напрямів російської громадської думки в 1840–1850-х роках. *Західники* виступали за розвиток Росії за західноєвропейським зразком, а *слов'янофіли* наполягали на особливому, відмінному від західноєвропейського шляху історичного розвитку Росії. Вони вбачали її самобутність у відсутності боротьби соціальних груп, у селянській громаді, православ'ї.

ціалізму був *Олександр Герцен*, який уважав осередком майбутнього суспільства селянську громаду.

### 3. Росія — «жандарм Європи»

Після перемоги антифранцузької коаліції над Наполеоном уряди Європи (насамперед Росії, Австрії та Пруссії), згуртувавшись у Священний союз, активно боролися з революційними ідеями й національними рухами. Росія, за якою закріпилася назва «жандарм Європи», у першій половині XIX ст. продовжувала реакційну політику щодо багатьох європейських народів, зокрема й українського. На початку століття Україну було поділено на дев'ять губерній, що входили до трьох генерал-губернаторств на чолі з військовими генерал-губернаторами з необмеженими повноваженнями. Були зроблені спроби придушити будь-які прояви національної самосвідомості українців; політико-географічне поняття «Україна» було заборонено, а мову зневажали.



#### Погляд дослідника

- Визначте, які ще, крім названих вище, антиукраїнські заходи вживалися російською владою та якою була їх мета.

«Поступово звужувалася сфера дії традиційного українського судочинства й права, аж поки в 1831–1835 рр. скасовано магдебурзьке право в Києві, а в 1842 р. — судочинство за Литовським статутом і запроваджено в усіх сферах систему російських законів і судів».

*Іван Дзюба, український літературний критик і громадський діяч (Нагітання мороку: від чорносотенців початку XX ст. до українофобів початку XXI ст. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 411)*

Було ліквідовано греко-католицьку церкву на Правобережжі, цензура заборонила друкувати українською мовою проповіді. Також русифікувалися культура й освіта.



#### Погляд сучасника

- Як, на Вашу думку, висловлювання російського імператора характеризує тогочасну політику щодо України?

«Це моє творіння [Київський університет], але я перший покладаю на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню й добрим планам уряду. А призначення університету — поширювати російську культуру й російську народність у спольщеній Західній Росії».

*Микола I, російський імператор (Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів : Світ, 1990. — С. 253–254)*

На випадок повстання в Україні було розміщено російську армію, а також створено майже два десятки військових поселень.

Липнева революція 1830 р. у Франції, що покінчила з монархією Бурбонів, налякала Миколу I. Він мав намір відправити в Західну Європу російську армію, але повстання в Польщі 1830 р. перекреслило ці плани. Польська армія мала 50–60 тис. вояків, а Микола I зосередив проти неї майже 120 тис. солдатів. У лютому 1831 р. польська армія зазнала поразки й відступила. На початку вересня російські війська після дводенного штурму взяли Варшаву. Повстання було придушено. Після розгрому повстання Микола I знищив «даровану»

раніше польську конституцію. У листопаді 1831 р. він створив Тимчасовий уряд Польщі на чолі з генералом І. Паскевичем. Польський сейм (парламент) був знищений, особлива коронація російського царя у Варшаві скасована. У 1832 р. Польщу проголосили частиною Російської імперії.



### Могляд дослідника

- *Визначте спільні ознаки в русифікаторській політиці щодо українців і поляків.*

«Стратегія русифікації вдосконалювалася в боротьбі з польськими революціями. Після придушення повстання 1830–1831 рр. було закрито Варшавський університет, Політехнічний інститут та інші навчальні заклади. Шкільні програми було затверджено відповідно до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу російської історії. Викладанню російської мови приділялося багато уваги, а знання її стало обов'язковим для чиновників, було запроваджено курси для її вивчення».

*Іван Дзюба (Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ ст. до українофобів початку ХХІ ст. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 414)*

Побоюючись виникнення в Європі революційних заворушень, Микола I прагнув зближення з Австрією та Пруссією, з якими підписав договір про взаємодопомогу в разі революції та воєн (крім воєн на Сході). По суті, це знаменувало відновлення Священного союзу. Росія стала об'єктом страху, ненависті й глузувань з боку ліберальної частини європейців, а сам Микола I здобув репутацію жандарма Європи. У 1846 р. Росія допомогла Австрії придушити повстання в Польщі. Але найвиразніше нова роль Росії проявилася в період європейських революцій 1848–1849 рр. Особливе занепокоєння в Миколи I викликали події в Австрійській імперії, де повстала Угорщина. Цар побоювався, що за прикладом Угорщини піде Польща, тому в Угорщину було направлено російські війська. Упродовж літа 1849 р. угорська армія була розбита й влада австрійського імператора відновлена. Росія виділила Австрії значні кошти для боротьби з визвольним рухом в Італії.

Придушення революцій в Європі розв'язало руки урядам європейських країн. Знову між ними загострилися суперечності, зокрема на Балканах і Близькому Сході.

#### 4. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.

Це було наймасштабніше в період між наполеонівськими війнами та Першою світовою війною (1914–1918) збройне зіткнення в Європі за домінування на Близькому Сході та в Середземномор'ї між Росією й Туреччиною та її союзниками: Англією, Францією й Сардинією.

Хоча назва війни безпосередньо пов'язана з українським півостровом, однак бойові дії відбувалися не лише в Криму, а й на Кавказі, на Чорному, Балтійському й Білому морях, навіть на Тихоокеанському узбережжі Росії. Це був глобальний конфлікт одразу на декількох фронтах. Війна розпочалася на Балканах і в Туреччині, а Крим опинився в її епіцентрі лише після висадки у вересні 1854 р. на півострів військ антиросійської коаліції.

Росія в Східній (Кримській) війні діяла переважно силами вояків-українців. Якщо лише взяти до уваги українські прізвища, то майже половину війська імперії становили солдати й офіцери українського походження, а матроси-українці — до 2/3 особового складу Чорноморського флоту.

## Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.



Також це була перша війна, з якої журналісти завдяки телеграфу швидко надсилали до редакцій свої матеріали з описом побаченого на полі бою. Завдяки «Севастопольським оповіданням» став відомим російській письменник Лев Толстой.

Причиною війни було загострення наприкінці 1840-х років на Близькому Сході суперечностей між Англією й Францією, з одного боку, і Росією — з іншого. В умовах ослаблення Османської імперії Росія вирішила більше не зважати на міжнародну заборону на прохід військових кораблів усіх держав у мирний час чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли.

Англія й Франція розраховували ослабити позиції Росії в Чорноморському регіоні. Туреччина плекала надію відновити за рахунок Росії свої зовнішньополітичні позиції на Чорному морі, зокрема на Балканах.

Приводом до війни став конфлікт між католицькою й православною церквами за право володіння «святими місцями» — ключами від Вифлеємського храму та Гробом Господнім у Єрусалимі. У конфлікті на стороні православних виступала Росія, а на стороні католиків — Франція, яку підтримала Велика Британія. У 1852 р. Росія в ультимативній формі зажадала від Туреччини визнати російського імператора покровителем усіх православних Османської імперії й відновити привілеї православної церкви в Палестині.

На першому етапі війни російські війська окупували дунайські князівства Молдавію та Валахію, а в жовтні Росія оголосила війну Туреччині. До квітня 1854 р. бойові дії велися між російськими й турецькими військами на Дунайському та Кавказькому фронтах. У цей період турецький флот зазнав поразки в *Синопській бухті* (листопад 1853 р.), а на Кавказі бойові дії були перенесені на турецьку територію.

Після провалу переговорів про посередництво Англії та Франції в російсько-турецькій війні ці країни разом з Туреччиною й Сардинським королівством утворили коаліцію проти Росії й оголосили їй війну.

Другий етап війни розпочався у вересні 1854 р. висадкою в районі м. Євпаторії 61-тисячного англо-франко-турецького десанту. Після розгрому на р. Альмі 34-тисячної російської армії в жовтні союзники розпочали облогу Севастополя, яка тривала 11 місяців.



В. Сімсон. Британські кораблі в Балаклавській бухті.  
Літографія. 1855 р.

Головною базою французів стала Комишева бухта, а англійського флоту — Балаклавська. Англійці значно осучаснили бухту: вони збудували 13-кілометрову залізничну колію від Балаклави до Севастополя, облаштували набережну й оборонні редути (які збереглися донині). У Балаклаві був розташований головний шпиталь англійців, у якому про поранених активно піклувалась англійська аристократка *Флоренс Найтінгейл* — засновниця комітету Червоного Хреста.

У Севастополі героїчно відзначилися головний хірург оточеного міста *Микола Пирогов* і сестра милосердя, відома як *Даша Севастопольська*.

Контрудари російської армії з метою прориву кільця оточення довкола Севастополя виявилися невдалими, і черговий штурм міста наприкінці серпня 1855 р. завершився падінням фортеці.

Сили як коаліції, так і Росії були виснажені; війна на той час уже забрала життя півмільйона людей. Завершенням війни став Паризький конгрес **1856 р.**, у якому взяли участь Росія, Англія, Сардинія, Туреччина, Франція, а також Австрія й Пруссія — країни, що дотримувалися лояльного до коаліції нейтралітету. У ході конгресу наприкінці березня було підписано *Паризький мирний договір*.

Після поразки в Криму Росія опинилась у складному фінансовому становищі. Для виплати боргів і покриття збитків від війни вона змушена була продати США за декілька мільйонів доларів Аляску. Поразка Росії в Східній (Кримській) війні була поразкою російської зовнішньої політики, орієнтованої на Священний союз, на підтримку європейської реакції. Замість статусу великої



Флоренс Найтінгейл



Даша Севастопольська



європейської держави, на який претендувала Росія, вона отримала ганебну поразку, після якої мусила не тільки шукати нові орієнтири в зовнішній політиці, а і своє місце в Європі.

### Основні положення Паризького мирного договору 1856 р.

- Припинення війни між Росією, з одного боку, й Англією, Францією, Туреччиною та Сардинією — з іншого;
- взаємне звільнення територій, захоплених у ході війни;
- амністія всім, хто був звинувачений у співпраці з окупантами (колабораціонізм);
- обмін військовополоненими;
- визнання незалежності й цілісності Османської імперії;
- Чорне море проголошувалося нейтральним і відкритим для вільної торгівлі;
- Росія й Туреччина мали вивести війська з Чорноморського узбережжя;
- Південна частина Бессарабії й землі в гирлі Дунаю приєднувалися до Молдови;
- Сербії й дунайським князівствам було надано внутрішню автономію.



### Основні події

**Грудень 1825 р. — січень 1826 р.** — повстання декабристів.  
**1853–1855 рр.** — Східна (Кримська) війна.



### Заняття та завдання

1. Скориставшись схемою державного управління в Росії (с. 82) і рубрикою «Погляд сучасника» (с. 84), охарактеризуйте модель державного управління в Росії.
2. Які суспільні течії існували в Росії в першій половині XIX ст.? Поясніть, у чому, на Вашу думку, полягала основна відмінність у світоглядах західників і слов'янофілів.
3. Серед українців є прихильники як загальноєвропейського, так і особливого українського шляху розвитку. Чия точка зору видається Вам правильною? Аргументуйте Вашу позицію з цього питання.
4. Як Ви оцінюєте виступ декабристів: як революцію чи спонтанне повстання? Порівняйте дії декабристів з європейськими революціями XVIII–XIX ст.
5. Що означає термін «жандарм Європи»? Кого в першій половині XIX ст. називали «жандармом Європи»? Які європейські нації, на Ваш погляд, найбільше страждали від «жандарма Європи»? Аргументуйте відповідь.
6. Заповніть у зошиті таблицю за поданою формою.

Східна (Кримська) війна 1853–1855 рр.	
Причини	
Країни-учасниці	
Основні події	
Результати	

## § 10. Сполучені Штати Америки



### Прогодайте

- Якими були політичні й економічні наслідки Війни за незалежність США?

#### 1. Державний устрій та особливості розвитку

Політичне згуртування Сполучених Штатів Америки збіглося із завершенням індустріального становлення країни. США жили за конституцією 1787 р., яка врівноважувала автономію штатів і сильну центральну владу. *Законодавча влада* належала конгресу, який складався з двох палат. Палату представників обирало населення штатів, а членів сенату обирали парламенти штатів. Палата представників і сенат мали рівні права.

Головою *виконавчої влади* був президент, який обирався на чотирирічний термін загальним голосуванням у всіх штатах і міг бути обраний удруге. Він був главою держави й очолював уряд. Також президенту доручалося верховне командування збройними силами країни. У разі обґрунтованого звинувачення в зраді, хабарництві й інших тяжких злочинах президент міг бути усунутий від влади. Це правило поширювалося й на міністрів уряду.

Третьою гілкою влади в США був *суд*. Паралельно із судами штатів діяла федеральна судова система, що складалася з районних та окружних судів. Конгрес надав Верховному суду право скасовувати будь-який закон, що порушував конституцію, а також видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента й міністрів.

Особливістю США в першій половині XIX ст. було співіснування на території однієї країни рабоволодіння на півдні й капіталізму на півночі.

#### Система органів державної влади в США



У північних штатах розвивалися фермерське сільське господарство й промисловість, а в південних штатах панувала рабовласницька система. Наприкінці XVIII ст. американець Е. Вітні запатентував бавовноочищувальну машину, що здійснило революцію у виробництві бавовни за допомогою значного прискорення процесу видалення насіння з бавовняного волокна. Отже, плантатори отримували значно більші прибутки, що спонукало їх розширювати площі посівів бавовни. Відповідно, потрібно було більше рабів для роботи на плантаціях. На відміну від північних штатів, де рабство було скасоване ще на початку XIX ст., на півдні країни в 1860 р. налічувалося 4 млн темношкірих рабів.

Ставлення до рабства в багатьох випадках було вирішальним не тільки для окремих штатів, а й для держави загалом. Так, у першій третині XIX ст. в урядових колах виникла суперечка щодо обмеження рабства в новоствореному штаті Міссурі. Конфлікт почастило залагодити, ухваливши компромісне рішення: штат Міссурі був прийнятий до складу США як рабовласницький, а штат Мен — як вільний. Усі території, розташовані на північ від Міссурі, проголошувалися вільними від рабства. «Міссурійський компроміс» дав змогу зберегти союз, але проблема різного ставлення американців до рабства нікуди не зникла.

Час від часу в країні спалахували повстання темношкірих рабів, які, щоправда, не були масовими. Найвідомішим і найкровопролитнішим було повстання рабів під проводом *Ната Тернера* в штаті Вірджинія в 1831 р. Повстанці, яких налічувалося понад 70 осіб, убили за два дні 60 білих американців. Зрештою війська й місцеве ополчення впродовж двох днів придушили повстання. Н. Тернера й ще 20 його соратників стратили, решту покарали іншим способом.

Наприкінці XVIII ст. на півночі США поширився суспільний рух за скасування рабства — **аболіціонізм**. Його очолили колишній раб *Фредерік Дуглас* і білі американці — видавець *Вільям Гаррісон* і письменниця *Гаррієт Бічер-Стоу* (авторка роману «Хатина дядька Тома»). Аболіціоністи створили «підземну залізницю» — мережу схованок і притулків для рабів-утікачів, яка постійно розширювалася. До початку 1860-х років «підземна залізниця» допомогла звільнити від 40 до 100 тис. рабів.

У 1850-х роках боротьба проти рабства активізувалася. У штаті Канзас була утворена Республіканська партія, яка об'єднала промисловців і фермерів — противників рабства.

Північ і південь США були двома різними цивілізаціями, різними світами в межах однієї держави. Історично вони відрізнялися за соціальним складом населення: на півночі оселялися здебільшого бідняки, які прибували до США в пошуках кращої долі й займалися в колоніях полюванням, рибальством, дрібною торгівлею (наприклад, скуповували в індіанців хутро), а також контрабандою. На півночі виникли дрібні фабрики, майстерні, суднобудівельні верфі. Натомість південь уважався «землею джентльменів»: сюди переселялися нащадки знатних родів, які з різних причин, зокрема рятуючись від революцій чи релігійних переслідувань, залишали Європу. Ці люди з певною зверхністю ставилися до «простолудинів» з півночі. Інтелектуальна еліта, бібліотеки, наукові лабораторії, література, філософія — це також переважно південь.

Між рабовласницькими південними й промисловими північними штатами все виразніше проявлялися взаємна нетерпимість і відчуженість. Конфлікт між ними був справою часу.

## Словник

**Аболіціонізм** (від латин. *abolitio* — скасування) — суспільний рух у США за скасування рабства.

## Збільшення території США в XIX ст.



## 2. Територіальне зростання. «Доктрина Монро»

Війна американців за незалежність 1775–1783 рр., унаслідок якої утворилися суверенні США, величезна територія й колонії по всьому світу змусили англійців змиритися з неможливістю упокорити Америку. До того ж постачання британської армії було вкрай ускладнене, оскільки Америку з двох боків омивають океани. Важливу роль відіграли й успішні дії американської дипломатії, що використовувала суперечності між старими колоніальними державами. «Батьки-засновники» уявляли Америку державою, що має «особливе призначення» у світі. Сприятливі природні умови й географічне положення країни, яка не мала спільних кордонів на суходолі із сильним суперником, допомагали економічному зміцненню й територіальному розширенню США.

Скориставшись тим, що наприкінці XVIII ст. Європу охопили затяжні війни, які надовго відволікли увагу провідних європейських держав, США (де — за допомогою зброї, а де — завдяки грошам) стрімко розширили свою територію. Зокрема, завдяки придбанню у Франції за 15 млн дол. Луїзіани на захід від р. Міссісіпі, територія США збільшилась удвічі. Після цього американці змусили Іспанію поступитися Флоридою; а в 1846 р. приєднали великий за територією Орегон. Під військовим тиском Сполучених Штатів Мексика була змушена передати Нову Мексику, Північну Каліфорнію й Техас, загальна площа яких дорівнювала площі Франції. У 1848 р. в Каліфорнії виявили значні поклади золота, і країну охопила «золота лихоманка»: тисячі американських родин вирушили на «дикий Захід». У 1867 р. за 7 млн дол. США купили в Росії Аляску.

Президент США Дж. Монро для того, щоб закрити Американський континент для європейської колонізації, ще в **1823 р.** проголосив «*доктрину Монро*», автором якої був державний секретар (міністр закордонних справ) Дж. Адамс.



## Могляд сучасника

- Як Ви вважаєте, для кого був вигідніший принцип обопільного невтручання США та країн Європи у внутрішні справи одне одного, проголошений «доктриною Монро»?

«Громадяни Сполучених Штатів мають дружні почуття до своїх побратимів по той бік Атлантичного океану, до їхньої свободи й щастя. Ми ніколи не брали участі у війнах європейських держав, що стосуються них самих, і це відповідає нашій політиці. ...Тому в інтересах збереження ширих і дружніх відносин, що існують між Сполученими Штатами й цими державами, ми зобов'язані оголосити, що розглядатимемо їхню спробу поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як таку, що становить загрозу для нашого світу й безпеки. Ми не втручалися й не втручатимемось у справи вже існуючих колоній або залежних територій будь-якої європейської держави. Що стосується урядів країн, які проголосили й зберігають свою незалежність, і тих, чия незалежність... ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання європейської держави з метою пригнічення цих країн або встановлення будь-якого контролю над ними інакше, як недружній прояв щодо Сполучених Штатів».

*З послання президента Джеймса Монро до Конгресу США 2 грудня 1823 р. (<http://millercenter.org/president/monroe/speeches/speech-3604>)*

Зміцнення військово-морської могутності США стало важливим чинником забезпечення «доктрини Монро», розширення сфери застосування якої на багато років наперед стало основним напрямком американської зовнішньої політики.

### 3. Громадянська війна (1861–1865)

Приводом до громадянської війни між північними й південними штатами стало обрання в 1860 р. президентом США **Авраама Лінкольна**, одного з керівників Республіканської партії та прибічника скасування рабства.



## Особистості



**Авраам Лінкольн** (1809–1865) — президент США (1861–1865). З дитинства працював на фермі батька. Самостійно навчився читати й писати. Перш ніж стати успішним адвокатом, працював на різних роботах. Займався політикою. Виступав проти рабства.

Був обраний президентом США у важкий для країни час. Перший в історії країни президент-республіканець. У 1862 р. оголосив про звільнення рабів. Був обраний президентом на другий термін. Убитий у 1865 р.

Плантатори південних штатів на своєму з'їзді прийняли рішення про вихід зі складу союзу й розпочали підготовку до війни. У 1861 р. 11 рабовласницьких штатів оголосили про вихід зі складу США та створення нової держави —

## Словник

**Громадянська війна** — військова боротьба між громадянами одного суспільства чи країни або, рідше, між двома країнами, створеними на уламках раніше єдиної держави.



Джефферсон Девіс

Конфедеративних Штатів Америки (Конфедерації). Ці 11 штатів ухвалили конституцію й обрали президентом **Джефферсона Девіса**.

Бойові дії між південними штатами (Півднем) і північними штатами (Північчю) почалися з обстрілу конфедератами форту Самтер **12 квітня 1861 р.** У відповідь А. Лінкольн оголосив південні штати в стані заколоту, а також запровадив морську блокаду їхнього узбережжя.

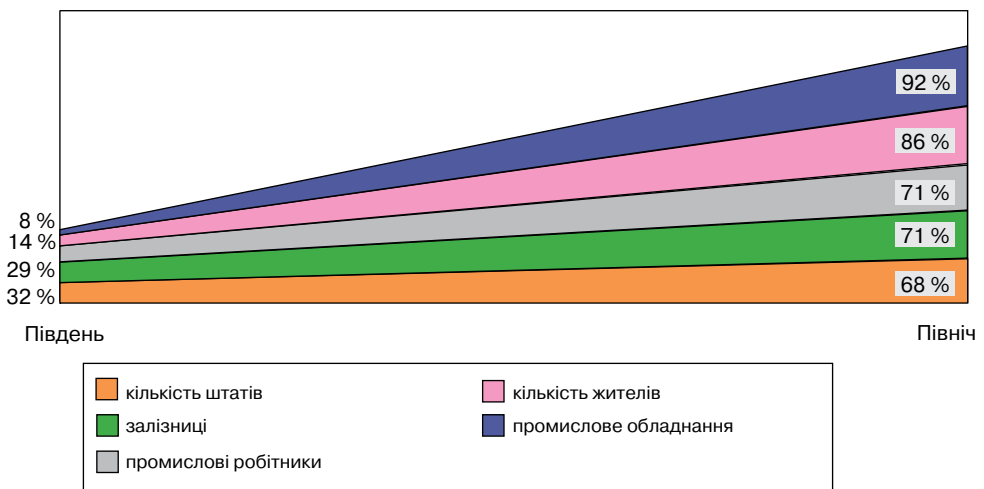
Це була незвична й небачена раніше війна, дискусії про причини, перебіг і наслідки якої тривають серед американців донині. Прибічники різних поглядів визнають, що в 1861 р. склалася ситуація, яку вже неможливо було розв'язати мирним шляхом. Конфедерати називали конфлікт по-різному: війна між штатами, війна непокори, війна за вихід, Війна за незалежність Півдня, проте найпоширенішою є назва **Громадянська війна**.

Справді, сутичка між американцями, які проживали в різних частинах країни, була зумовлена не класовими причинами, а низкою складних політичних, економічних, соціальних і психологічних обставин. Незвичність війни полягала в тому, що її метою було не підкорення, не захоплення території чи трофеїв. Це була боротьба за право жити так, як кожна сторона вважала правильним; війна цінностей.

Війна мала два етапи. Основним завданням на *першому етапі* (квітень 1861 р. — квітень 1863 р.) жителі півночі вважали відновлення союзу всіх штатів і недопущення поширення рабства на нові регіони. Після кількох військових невдач уряд А. Лінкольна оголосив набір добровольців, зокрема й з числа афроамериканців. Багато рабів тікало з півдня й вступало до лав армії північних штатів. Армія поповнювалася тисячами нових бійців, потім була введена військова повинність. Загалом за роки війни до армії Півночі вступили 2,2 млн, до армії Півдня — 1,1 млн осіб.

- Проаналізуйте діаграму. Оцініть потенціал і шанси на перемогу у війні обох сторін з урахуванням їхнього людського й економічного потенціалу.

Співвідношення потенціалу південних і північних штатів перед початком війни



Велике значення для успіху Півночі мав прийнятий в 1862 р. закон про гомстеди (земельні наділи). Згідно з ним, кожен громадянин США, котрий досяг 21 року й не воював проти Півночі, міг отримати наділ до 65 га після сплати 10 дол. митного збору. Після п'яти років проживання ділянка та забудови на ній ставали приватною власністю. У 1862 р. було підписано урядову заяву про звільнення рабів. Десятки тисяч колишніх рабів записувалися добровольцями в армію Півночі.

У 1863 р. указом А. Лінкольна в повсталих штатах було скасовано рабство. Ця подія остаточно схилила шалки терезів на користь Півночі. Заборона рабства була закріплена 13-ю поправкою до конституції США, яка набрала чинності в 1865 р. Багато білих американців вітали скасування рабства, але не бракувало й расистів, які чинили спротив зрівнянню в правах афроамериканців і білих американців.

На *другому етапі* війни (травень 1863 р. — квітень 1865 р.) військова ініціатива перейшла до Півночі. У 1864 р. війська під командуванням *Вільяма Шермана* зайшли в тил армій Півдня. Війська генерала *Улісса Гранта*, який у 1864 р. був призначений головнокомандувачем армії Півночі чисельністю 115 тис. бійців, навесні 1865 р. перейшли в наступ. У командувача армією Конфедерації генерала *Роберта Лі* залишалося трохи більше 50 тис. вояків, тому 2 квітня він відвів війська з м. Річмонда — столиці Конфедерації. Відступаючи з боями, за тиждень залишки армії південних штатів здалися У. Гранту.



Вербувальна листівка для призовників-афроамериканців. 1862 р.

- Проаналізуйте дані таблиці. Дайте загальну оцінку людських втрат американського народу в Громадянській війні. Якою, на Вашу думку, була ціна, що її довелося заплатити американцям за свій вибір?

Сторони, які воювали	Населення в 1861 р., млн	Мобілізовано, млн	Убито й померло від ран, тис.	Поранено, тис.
Сполучені Штати Америки (Північ)	22,3	2,8	360	275
Конфедеративні Штати Америки (Південь)	9,1	1,0	258	137
Разом	31,4	3,8	618	412

Капітуляція армії Конфедерації тривала до кінця травня 1865 р. Після арешту Дж. Девіса та членів його уряду Конфедерація припинила своє існування. Найбільш кровопролитна в історії США війна, у ході якої відбулося майже 2 тис. боїв і битв, закінчилася.

Перемога Півночі забезпечила територіальну єдність країни, скасування рабства, демократичне вирішення земельного питання на заході країни, перемогу фермерського шляху розвитку сільського господарства на більшій частині території США, створення єдиного національного ринку й розширення демократичних прав громадян.

Звісно, війна не вирішила всіх проблем. Деякі з них були розв'язані в ході відбудови (реконструкції) Півдня, інші, зокрема й надання афроамериканцям рівних прав з білими, залишалися невирішеними впродовж наступного століття.

#### 4. Реконструкція Півдня (1865–1877)

Афроамериканці зробили значний внесок у перемогу Півночі. Майже 186 тис. з них воювали в армії союзу, 36 тис. загинули на війні. Наприкінці війни переможений Південь лежав у руїнах. Причому йдеться не тільки про зруйновані будівлі, дороги, знищене майно, а й про зміну усталеного способу життя, заснованого на рабстві.

Федеральний уряд ухвалив політику надання орних земель колишнім рабам. На останніх етапах війни вони звільнялися від рабства в міру просування федеральних військ територіями, які раніше контролювалися Конфедерацією. За наказом В. Шермана колишні раби мали отримати по 40 акрів землі й мула. Проте накази генерала не означали, що такою була офіційна політика уряду Сполучених Штатів щодо всіх колишніх рабів. Ендрю Джонсон, який став президентом після вбивства А. Лінкольна, скасував розпорядження В. Шермана й повернув землю, якою встигли наділити вільновідпущеників, її попереднім білим власникам.

Уряд опікувався афроамериканцями південних штатів через «Бюро Фрідмена», яке допомагало колишнім рабам у судових справах, в укладанні трудових договорів з приватними землевласниками, у пошуках рідних, а також продуктів харчування, житлом тощо.

Найбільшими були досягнення бюро у сфері освіти, адже до початку війни в жодному південному штаті не було державної освіти для дітей афроамериканців. Співробітники бюро неодноразово піддавалися нападам через те, що вони нібито «підбурювали негрів проти колишніх господарів». У таких умовах, не маючи підтримки федеральної влади, бюро поступово припинило свою роботу.

Після завершення Громадянської війни федеральні закони формально захищали права афроамериканців Півдня — колишніх рабів, які відтепер стали вільновідпущениками.

Президент А. Лінкольн почав реконструкцію південних штатів ще до того, як закінчилася війна. Бажаючи створити на півдні країни сильну Республіканську партію, а також аби підсолодити гіркоту поразки для населення Півдня, він випустив на початку грудня 1863 р. прокламацію про амністію й реконструкцію для тих областей Конфедерації, у яких перебували війська союзу. А. Лінкольн запропонував амністію (за незначними винятками) конфедератам, які пообіцяли б підтримувати конституцію та союз.

Мета реконструкції полягала в проведенні в південних штатах демократичних перетворень та обмеженні влади колишніх рабовласників. Уся повнота влади тимчасово передавалася федеральним військам. Однак у 1870-х роках демократи поступово повернулися до влади в південних штатах. Заради підтримки



- Розгляньте політичну карикатуру, яка саркастично представляє колишніх рабовласників, котрі стверджували, що кінець рабства — це звільнення білих рабовласників від виконання важкого обов'язку «догляду» за своїми рабами. Що, на Вашу думку, хотів сказати цим малюнком автор?

Політична карикатура з американської газети. Плантатор промовляє до колишнього раба: «Раніше ми піклувалися про вас, а тепер ви мусите працювати!» 1865 р.



на президентських виборах уряд у 1877 р. вивів з південних штатів федеральні війська, після чого білі демократи відновили свою політичну владу в усіх без винятку південних штатах. Виведення федеральних військ означало завершення реконструкції Півдня. Невдовзі в південних штатах були ухвалені расистські закони, які проголошували роздільне проживання білих і афроамериканців (*сегрегація*). Політичне переважання білих ознаменувалося створенням расистських організацій, на кшталт Ку-клус-клана, члени яких тероризували колишніх рабів і прихильників аболіціонізму.

Загалом реконструкція мала важливе значення для США. Насамперед були створені умови для розвитку на півдні країни ринкових відносин, завершився процес формування єдиного національного ринку. Найважливішим же досягненням було згуртування «розділеного» напередодні й у ході Громадянської війни суспільства в єдину політичну американську націю.



### Основні події

**1861–1865 рр.** — Громадянська війна.

**1865–1877 рр.** — реконструкція Півдня.



### Закитання та завдання

1. Порівняйте державний устрій США (див. схему на с. 90) з тогочасним державним устроєм Великої Британії, Франції, Німеччини чи Росії (на вибір). Наскільки, на Ваш погляд, устрій США був більш демократичним порівняно з іншими державами?
2. У чому полягали відмінності й особливості порядків у південних і північних штатах у першій половині XIX ст.? Якою, на Вашу думку, була причина цих особливостей і відмінностей?
3. Хто такі *аболіціоністи* й чого вони домагалися?
4. Використовуючи історичну карту (с. 92), охарактеризуйте перебіг процесу територіального розширення США в першій половині XIX ст.
5. Пригадайте, що таке «*доктрина Монро*». Коли, за яких обставин та з якою метою вона була проголошена?
6. Охарактеризуйте причини, основні події та результат Громадянської війни в США.
7. Наскільки вагомим був внесок афроамериканців у перемогу США над Конфедерацією? Як позначилося скасування рабства на ході й результатах війни?
8. Охарактеризуйте здобутки й прорахунки в здійсненні реконструкції Півдня.

## § 11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці



### Пригадайте

- Як відбувалася колонізація Латинської Америки європейцями?

#### 1. Народи Латинської Америки на початку XIX ст.

Під назвою *Латинська Америка* мають на увазі сукупність країн, розташованих у Південній, Центральній і частково Північній Америці й на островах

Вест-Індії, — усього понад 30 країн. Історію цих країн, незважаючи на їхню певну регіональну відокремленість, варто розглядати як невід’ємну складову історії західного світу. Ланкою такого єднання є католицизм і перенесена з Європи «габсбурзька модель» державного устрою. І це не випадково, адже першими європейськими країнами, які заснували колонії в Латинській Америці, були Іспанія та Португалія. Відтоді все життя в колоніях підпорядковувалося інтересам і потребам метрополій. Латинська Америка для іспанців і португальців була насамперед постачальником коштовних і кольорових металів, джерелом отримання продукції плантаційного господарства: бавовни, цукру, рису, прянощів тощо.

Країна (сучасна назва)	Колоніальна економічна спеціалізація
Куба	цукрова тростина
Аргентина	м’ясо, вовна, пшениця
Бразилія	кава, каучук
Болівія	олово
Чилі	мідь
Перу	кольорові метали
Мексика	срібло, нафта

У латиноамериканських колоніях швидко розвивалася добувна промисловість, особливо королівські копальні. Натомість обробна промисловість майже не розвивалася, до того ж була заборонена торгівля між самими колоніями.

У політичному плані в колоніях панував деспотизм влади, жорстка ієрархія між колонізаторами, з одного боку, і місцевим населенням — з іншого. Ідеї демократії й лібералізму не пустили глибокі корені у свідомість більшості населення континенту; авторитет сили домінував над авторитетом колективного рішення. Ці особливості витворили в регіоні незвичну й неповторну державну модель, яку умовно можна назвати *латиноамериканізмом*. Латиноамериканський лібералізм не привів до докорінних суспільних змін. Основна маса населення, як і раніше, не брала участі в політичному житті; ліберальна політична традиція перепліталася з консервативною, чим пояснювалася відсутність серйозних соціальних конфліктів.

## 2. Війна за незалежність іспанських колоній (1810–1826)

У процесі становлення іспанських колоній у Латинській Америці (їх ще називали *Іспанською Америкою*) зростала потреба в зовнішній торгівлі. Креоли-поміщики, власники копалень і плантацій, купці пов’язували економічні реформи з відокремленням від Іспанії й готувалися до боротьби за незалежність. Інші верстви населення також домагалися звільнення від колоніальної залежності й проведення соціально-економічних перетворень. До внутрішніх причин додалися сприятливі зовнішньополітичні обставини — ослаблення Іспанії внаслідок вторгнення в країну наполеонівських військ. Поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників призвело до національно-визвольної війни іспанських колоній 1810–1826 рр.

Прикладом для латиноамериканських народів став рух рабів-афроамериканців французької колонії Сан-Домінго на Карибських островах у Північній Америці, що виник ще наприкінці XVIII ст. Очолював повстанців колишній раб *Туссен-Лувертюр*. Як представник революційного уряду Франції, він оголосив про звільнення рабів і розпочав демократичні реформи. Після наполеонівського перевороту Туссен-Лувертюр був заарештований і помер у французькій

Утворення незалежних держав у Латинській Америці



в'язниці. Проте через два роки після його смерті, у 1804 р., була проголошена незалежна республіка Гаїті.

На *першому етапі* війни за незалежність іспанських колоній у великих містах Іспанської Америки креоли створили *хунти* — повстанські організації й захопили владу в багатьох колоніях. У 1810–1815 рр. визвольний рух набрав розмаху в провінціях Ла-Плати. Наприкінці травня 1810 р. тут було створено тимчасовий уряд, який розгорнув збройну визвольну боротьбу. У 1813 р. від Ла-Плати відокремилася республіка *Парагвай*, а в 1816 р. конгрес представників проголосив створення незалежної республіки — *Сполучені провінції Ла-Плати*. Через десять років республіка отримала назву *Аргентина*. У 1815–1817 рр.

армія повстанців під керівництвом Хосе Сан-Мартіна перейшла через Анди й здобула перемогу над військами іспанської метрополії в Чилі.

Із самого початку боротьби за визволення військові дії розгорнулися на півночі Південної Америки, де на чолі учасників визвольного руху став генерал **Симон Болівар**.



### Особистості



**Симон Хосе Антоніо Болівар** (1783–1830) — герой воєн з Іспанією за незалежність країн Південної Америки (Венесуели, Колумбії, Еквадору, Панами, Болівії й Перу), їхній перший президент. Походив з родини багатих басків, яка мала до двох тисяч рабів. Рано залишився сиротою. Від гувернера дізнався про ідеї Руссо й Вольтера. Навчався у військовій академії у венесуельській столиці м. Каракасі, потім певний час жив у Європі. Виступав за об'єднання всіх латиноамериканських держав у конфедерацію.

У 1819 р. іспанців вигнали з *Нової Гранади* (нинішня Колумбія), за кілька років — з *Венесуели* й *Еквадору*. Усі звільнені землі були об'єднані в Колумбійську республіку; головою уряду був проголошений С. Болівар.

Водночас у південній частині Латинської Америки також розвивався визвольний рух. У 1818 р. була проголошена незалежність *Чилі*. Звідси креольська армія під командуванням генерала Сан-Мартіна ввійшла до Ліми й проголосила незалежність республіки *Перу* (1821). Останнім оплотом сил метрополії було Верхнє Перу. Після декількох років боротьби в грудні 1824 р. біля м. Аякучо армія С. Болівара здобула важливу перемогу. Ще за два роки капітулював гарнізон останнього опорного пункту іспанської метрополії в Америці. Майже всі іспанські війська були знищені повстанцями, а ті, кому пощастило вціліти, покинули країну. Верхнє Перу було проголошено незалежною республікою. На честь С. Болівара країну назвали *Болівія*, а національну валюту Венесуели — болівар.



### Погляд сучасника

«Він [С. Болівар] завжди ставився до смерті як до неминучого професійного ризику. У всіх війнах він постійно наражався на небезпеку, але не отримав жодної подряпини й діяв під перехресним вогнем із таким вражаючим спокоєм, що навіть його офіцери зрештою погодилися з простим поясненням: він, певно, невразливий. Він залишився неушкодженим після численних спроб убити його, а кілька разів йому рятувало життя те, що він не ночував у своєму ліжку. Він ходив без охорони, їв і пив без жодної перестороги, що й хто б йому не запропонував. ...Його байдужість — не бездумність чи фаталізм, а сумна впевненість у тому, що він помре у своєму ліжку, голий і осиротілий, ні від кого не чуючи подяки й розради».

*Габріель Гарсія Маркес, колумбійський письменник (Генерал у своєму лабіринті. — [http://royallib.read/markes\\_gabriel/general\\_v\\_svoyom\\_labirinte.html#0](http://royallib.read/markes_gabriel/general_v_svoyom_labirinte.html#0))*

У *Мексичі* визвольний рух тривалий час не міг здобути перемоги, і тільки в 1821 р. країна зрештою відокремилася від Іспанії, а ще за три роки була проголошена республікою.

Війна за незалежність латиноамериканських народів, здобуті ними перемоги й утворення самостійних держав мали прогресивне історичне значення. Хоча в новостворених державах корінне населення — індіанці, а також афроамериканці й надалі перебували в залежному становищі, однак у жодній з них не існувало узаконеної расової дискримінації.

У ході Війни за незалежність були утворені дві федерації країн Латинської Америки, які виявилися недовговічними. Країни, що входили до цих об'єднань, вийшли з них і стали незалежними державами: Венесуела, Еквадор, Колумбія, Гватемала, Коста-Рика, Нікарагуа, Гондурас і Сальвадор.

### 3. Результати та значення визвольної війни

Унаслідок Війни за незалежність 1810–1826 рр. були скасовані податки й трудова повинність, у багатьох країнах заборонили рабство, ліквідували інквізицію, скасували дворянські титули й інші феодальні атрибути. Усі нові держави, утворені на теренах іспанських колоній, стали республіками, у них були прийняті демократичні конституції. Водночас в економічній і соціальній сферах війна не вирішила багатьох важливих проблем: залишилося велике землеволодіння, поміщики-латифундисти й католицька церква повністю зберегли свою власність.

Однак найвагомим результатом визвольної війни в Латинській Америці стала поява на політичній карті світу нових незалежних держав. Було ліквідовано торговельні монополії, які заборонами й обмеженнями стримували економічний розвиток колишніх колоній. Це створювало сприятливіші умови для становлення в Латинській Америці індустріального суспільства та включення континенту в систему світового господарства. Боротьба за незалежність сприяла зростанню національної самосвідомості місцевого населення й прискорила процес формування латиноамериканських націй.

### 4. Країни Латинської Америки в другій половині XIX ст.

Із середини XIX ст. кожна латиноамериканська країна йшла своїм шляхом, час від часу вступаючи в прикордонні конфлікти із сусідами. Іспанія залишила свої колишні колонії погано підготовленими до самоврядування. Нечисленні привілейовані групи європейців і *метисів* (нащадків від шлюбів європейців та індіанців) намагалися утримати владу, але це ставало дедалі складніше. Ці групи, які жили за рахунок примусової праці неписьменних селян, установили олігархію як форму політичної системи. Століття авторитарного правління Іспанії не навчили місцевих олігархів перебирати владу один від одного мирним шляхом. Як наслідок, у регіоні панував політичний хаос, амбіції жорстоких лідерів, яких називали *каудильйо* (від ісп. *caudillo* — ватажок), створили жорстку систему влади. Каудильйо, наділені фактично необмеженими повноваженнями вищого політичного й державного керівництва («каудильйо відповідальний перед Богом та історією»), зазвичай були вихідцями з армії. Вони стали ознакою політичного життя латиноамериканських країн.

Для новоутворених держав Латинської Америки був характерний жорсткий державний контроль над економікою. Держава також виступала в ролі третейського судді в стосунках між роботодавцями й робітниками. Панування католицького лицюспіву сприяло встановленню державного контролю над сім'єю. Цим пояснюється сприйняття населенням диктаторських методів керівництва як цілком природного способу зміцнення держави. Цементуючим чинником держави традиційно вважався сильний лідер — каудильйо.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. до латиноамериканських країн посилювався потік емігрантів з європейських країн. Перші українці — емігранти з Га-

личини — почали прибувати до Аргентини в останнє десятиліття XIX ст. Вони оселялися переважно в північних районах. Уже в перші десятиліття проживання в країні українці, незважаючи на складні умови життя, заснували українські церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. Нині найбільше вихідців з України проживає в Аргентині та Бразилії.

Час від часу на континенті спалахували повстання, відбувалися революційні виступи. Республіканський устрій багатьох країн тяжів до авторитаризму. Нерідко президентів цих країн приходили до влади в результаті кривавих військових переворотів чи змов. Значні привілеї мали великі землевласники (латифундисти) і католицька церква.

В економічному плані країни Латинської Америки залишалися переважно «господарським двором» США. За окремими територіями зберігався статус колоніальних і залежних володінь Великої Британії, Нідерландів, Франції та США. Водночас процеси індустріалізації відбувалися певною мірою й у країнах Південної та Центральної Америки, зокрема в найбільш розвинених з них — Бразилії, Аргентині, Венесуелі, Чилі.

Початок XX ст. вніс суттєві зміни в господарське життя Латинської Америки. Основною ознакою стало економічне, зокрема фінансове, проникнення на континент індустріальних держав. Це явище було неоднозначним. З одного боку, установлювався контроль США та Західної Європи, насамперед Великої Британії, над господарським життям латиноамериканських країн, а уряди держав регіону, не маючи власних вільних коштів для модернізації промисловості, самі були зацікавлені в іноземних інвестиціях.

З іншого боку, проникнення іноземного капіталу мало також і позитивні наслідки: розвивалася приватна ініціатива й розширювався приватний сектор, розвивалися підприємства комунального господарства, сфери обслуговування й туризму, з'являлися нові робочі місця. Іноземні інвестиції стимулювали формування національних підприємницьких кіл.



### Основні події

**1810–1826 рр.** — Війна за незалежність у Латинській Америці.



### Заняття та завдання

1. У чому полягали особливості ситуації в Латинській Америці на початку XIX ст.?
2. Ознайомтеся з висловлюванням лауреата Нобелівської премії Г. Г. Маркеса. Чому, на Вашу думку, він назвав свою нобелівську промову «Самотність Латинської Америки»? Висловіть припущення, у чому полягала самотність Латинської Америки, про яку говорив письменник.

*«Мені здається, що далекоглядні європейці, що борються за справедливе й гуманне правління, допомогли б нам значно більшою мірою, якби поглянули на нас іншими очима. Завдяки лише солідарності з нашими прагненнями, яка не переростає в практичну та юридично обґрунтовану допомогу народів усього світу, які шукають місце під сонцем, ми не уникнемо своєї самотності. ...Нескінченні страждання й насилля, на яких замішана вся наша історія, є наслідком багатовікової несправедливості й накопиченої запеклості...»*

*Габріель Гарсія Маркес (Самотність Латинської Америки (Нобелівська лекція, 1982) — [http://1576.ua/uploads/files/6424/markes\\_Nobellekcia\\_1576ua.txt](http://1576.ua/uploads/files/6424/markes_Nobellekcia_1576ua.txt))*

3. Назвіть основні внутрішні причини та зовнішні обставини, що стимулювали початок Війни за незалежність народів іспанських колоній у Латинській Америці.
4. За допомогою історичної карти (с. 99) охарактеризуйте основні етапи Війни за незалежність у Латинській Америці.
5. Назвіть результати й оцініть значення визвольної війни 1810–1826 рр.
6. Охарактеризуйте особливості розвитку країн Латинської Америки в другій половині XIX ст.
7. Якими були позитивні й негативні наслідки впливу іноземних держав на країни Латинської Америки? Які, на Вашу думку, наслідки переважали: позитивні чи негативні? Аргументуйте Вашу точку зору.

### УЗАГАЛЬНЕННЯ

#### до розділу I «Європа в час Французької революції та наполеонівських воєн» і розділу II «Європа й Америка в добу революцій та національного об'єднання (1815–1870)»

Період з кінця XVIII до 70-х років XIX ст. був періодом видатних відкриттів і змін у всіх сферах суспільного життя. Це був час утвердження індустріального типу цивілізації й досягнення його зрілості. Саме в перші дві третини XIX ст. відбувалося формування ядра держав, які й у наш час посідають передові позиції у світі й багато в чому визначають долю всієї планети. Цей тип цивілізації став наслідком трьох визначних подій: Війни за незалежність північноамериканських колоній, індустріальної революції, що розпочалася в Англії у XVIII ст., і Французької революції.



#### *Погляд дослідника*

«Від початку промислової революції аж до Першої світової війни визначальною психологічною рисою західного середнього класу (на відміну від робітничого класу) — людей як фізичної, так і канцелярської праці — була жаждоба роботи».

*Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — К. : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 306)*

Індустріальна революція також змінила ментальність людей, систему їхніх цінностей. Зокрема, приватну ініціативу окремих людей та їхній успіх схвально оцінювало населення, оскільки зазвичай результати таких ініціатив були на користь суспільства, країни чи навіть людства. Індивідуальний успіх і досягнення однієї особистості ставали успіхом і надбанням усіх.



#### *Погляд дослідника*

«У багатому природному середовищі індивідуальний успіх мав тенденцію бути вигідним для нової громади загалом. Навіть коли на зміну початковій стадії прийшов триумф технологій, винахід однієї людини не лише забезпечував її благополуччя, а й примножував можливості багатьох. У XVIII і XIX ст. вплив панівної релігії, стихійний відбір людей, здатних до самоутвердження, і багате природне середовище приводили до спільного результату й підсилювали одне одного, формуючи та концентруючи до крайнощів систему індивідуальних цінностей».

*Богдан Гаврилишин, український, канадський і швейцарський економіст (До ефективних суспільств. Дорогокази в майбутнє. — К. : Пульсари, 2013. — С. 307)*

Індустріальна революція докорінно змінила соціальну структуру суспільства, спричинила суттєві політичні зміни.

**Ознаки сучасної цивілізації, що сформувалися  
внаслідок індустріальної революції**

У галузі науки й техніки	Упровадження наукових відкриттів і винаходів у промислове виробництво й сільське господарство; використання парової машини; створення двигунів (водяна й парова турбіни, двигун внутрішнього згоряння); розвиток мережі залізниць; розвиток океанського пароплавства; винахід радіо, телеграфу, телефону; створення автомобіля й літака, розвиток електроенергетики.
У військовій сфері	Удосконалення військової техніки: вогнепальна зброя, бездимний порох, далекобійна артилерія, створення парових і дизельних броньованих кораблів.
У соціальній сфері	Демократичні революції в ряді країн Європи й Америки; формування нових основних класів індустріального суспільства: буржуазії, середнього класу, найманих робітників, їхня співпраця й протистояння; поява інтелігенції.
У духовній сфері	Ослаблення впливу традиційних релігій, зростання нетрадиційних ідеологій, формування політичних партій.
У формах державного правління	Утворення республік і конституційних монархій.
У міжнародних відносинах	Боротьба за переділ колоній; збройне суперництво держав, що супроводжувалося війнами з великими руйнуваннями й людськими втратами.

Внутрішня міграція й зростання чисельності міського населення стали в XIX ст. масовим явищем. Зокрема, з 1800 по 1850 р. населення Парижа майже подвоїлося, а населення Манчестера з 1790 по 1900 р. зросло в 10 разів.

Подією світового масштабу стала Французька революція 1789–1794 рр.



*Могляд дослідника*

«Легко підпадаючи під сторонні впливи, Людовік XVI не зміг виконати покладені на нього часом функції реформатора... Усе це підірвало в очах підданих ще сильну в 1770-і роки віру в спроможність королівської влади реформувати суспільство “згори” і не дозволило монархічному режиму уникнути наступної катастрофи... Королівська влада не змогла скористатися наданим Франції шансом еволюційних змін і нейтралізувати таким чином соціальний вибух, революцію. Отже, Французька революція не створила нового суспільства на базі старого й обмеженого. Вона щонайбільше стала переломним моментом, продовженням процесу перетворень, блокованого політичною нездатністю французької монархії керувати вже розпочатими реформами».

*Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко, французький історик, Вадим Адауров, український історик (Французька історіографія XX ст. — Львів : Класика, 2001. — С. 78)*

У XIX ст. відбувалося становлення парламентаризму, розпад та остаточна ліквідація необмежених монархій. Іншим важливим явищем у житті Європи



стало посилення національних рухів, прагнення до об'єднання народів та їхнє звільнення з-під гніту іноземних держав.

У 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля революцій. Важливою ознакою «весни народів» була одночасність революцій одразу в декількох європейських країнах.

У другій половині XIX ст. постали нові національні держави. У цей період сталися важливі події: утворилося Італійське королівство (1860), відбулися війна на Пруссії з Австрією за першість у Німеччині (1866), франко-прусська війна й утворення єдиної Німецької імперії (1870–1871), Громадянська війна в США (1861–1865).

У XIX ст. поширився політичний лібералізм. Держава, на думку лібералів, покликана утверджувати принципи демократії, народного суверенітету, свободи особистості, її політичні й громадянські права.

Ліберальним поглядам протистояли революційні течії, зокрема утопічний соціалізм та анархізм. Різко критикуючи тогочасні суспільно-економічні порядки, утопічні соціалісти (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен) закликали до побудови соціалістичного суспільства, заснованого на плановому суспільному виробництві й справедливому розподілі продуктів праці, а також до припинення воєн.

У 1840-х роках виник марксизм, який здобув чимало прихильників. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, засновники цієї течії, уважали, що утвердження суспільної власності забезпечить безмежний розвиток виробництва, установить соціальну справедливість і гарантуватиме загальний достаток. Держава, виконавши свої функції, перетвориться на асоціацію самоврядних громад — лад, який вони називали «комунізмом».



### Погляд дослідника

«Щоб справедливо судити про Маркса, треба визнати його щирість... Він мав палке бажання допомогти пригніченим і цілком усвідомлював потребу проявитися не лише на словах, а й у дії. Головним серед його талантів був талант теоретика... Навіщо ж у такому разі критикувати Маркса? Попри його чесноти, я вважаю Маркса лжепророком. Він був пророком, котрий указував основний напрям розвитку історії, однак пророцтва його не справдилися; утім, це не головне з моїх звинувачень. Набагато більше важить те, що він увів в оману велику кількість... людей».

*Карл Поппер, австрійський і британський філософ і соціолог  
(Відкрите суспільство та його вороги. — К. : Основи, 1994. — Т. 2. — С. 92–93)*

Починаючи з 1870-х років у світі почали проявлятися нові тенденції.

Важливою ознакою став стрімкий технічний прогрес. Винаходи, утілені в нових технологіях і товарах, давали людям нові можливості й нову якість життя. Відбувалося зростання виробництва й матеріального добробуту населення. Слово «прогрес» ставало одним з найбільш уживаних.

Через економічні, політичні, національні й релігійні причини посилилася міграція (переміщення) населення як між континентами (здебільшого з Європи до США й Канади, країн Латинської Америки, Австралії та Нової Зеландії), так і всередині континентів.

Це період домінування Європи у світі. З одного боку, саме європейські країни поділили майже всю планету на колонії та сфери своїх життєвих інтересів, з іншого — усі незалежні держави світу, за винятком США та Японії, були розташовані саме в Європі. Європейська цивілізація, на думку європейців, була єдино можливою для всього людства формою цивілізації. Будь-які інші, відмінні

від європейської форми облаштування суспільного й політичного ладу, розцінювалися європейцями як нецивілізовані та відсталі.

У політичному житті найбільш успішних країн Європи та в США утвердились ліберальні порядки, засновані на повазі до громадянських прав людини, до приватної власності на засадах ринкової економіки. При цьому залишалася дискримінація в політичному житті жінок, а також афроамериканців — у США.

Селянство в Західній Європі перетворилося на клас вільних дрібних власників, які активно включилися в ринкове господарство. Разом з дрібними міськими власниками вони стали опорою ліберального устрою.

Наймані робітники фактично стали впливовим п'ятим станом. Робітничий рух не був згуртованим; соціалістичні партії й тред-юніони (професійні спілки) однаковою мірою претендували на роль вождів робітництва. Проблема для політиків, які заявляли, що представляють інтереси робітників, полягала у вирішенні питання: чи можливо поліпшити становище робітників у рамках тогочасного ліберального устрою, чи для цього потрібно зламати його й замінити іншим — соціалістичним. Життєздатними виявилися обидві точки зору, бо насправді чимало кваліфікованих робітників жило на рівні середнього класу, однак на іншому полюсі суспільства були робітники, які ледь животіли.

Загострилося національне питання. Теоретично право народів на самовизначення визнавалося за всіма націями, зокрема за українцями, поляками, чехами, словаками, однак на практиці жодна з імперій не бажала відмовлятися від своїх володінь.



### Погляд дослідника

«Під час поділів Польщі, що відбулися між 1772 і 1795 роками, Україна також була розділена: більша її частина відійшла до Росії, а Галичина дісталась Австрії. ...Жоден народ не боровся так тяжко, як українці, за свою незалежність; українська земля просякнута кров'ю. Через багатства, чудовий клімат та унікальне розташування на перехресті світових шляхів Україна постійно ставала жертвою загарбників і гнобителів, її постійно ділили. Укладаючи союз то з однією державою, то з іншою, сподіваючись у такий спосіб урятуватися від загибелі, Україна незмінно була зраджена.

У 1812 р. українською проблемою цікавився Наполеон; Талейран радив йому створити українську державу, яка б була названа на честь Наполеона, Перший український національний рух Нового часу (1846) переслідував скромні федералістські цілі, однак був безжалюбно придушений царською поліцією, його провідників заарештували й відправили на заслання. Від самого початку не припинялися brutальні спроби викоринити національний дух із свідомості народу. Українська література... і сама українська мова були обмежені, заборонялося дотримуватись елементарних народних звичаїв».

*Ланселот Лоутон, один із засновників та активних членів створеного в 1935 р. у Великій Британії Англо-українського комітету (Lawton Lancelot. The Ukrainian Question and its importance to Great Britain. — London: The Serjeants Press, LTD., 1935. — P. 11–13)*

Збільшувалося суперництво між провідними державами за створення колоніальних імперій. Назривала сутичка за переділ колоніальних володінь.

Слабкістю колоніальних імперій було, з одного боку, показове бажання метрополій поширювати ідеї «європейської цивілізації», пошук союзників серед корінних народів, а з іншого — застосування жорстоких методів, аби втримати корінне населення від участі в масовому національному русі за визволення з-під колоніального гніту.

## РОЗДІЛ III

# МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ в останній третині XIX – на початку XX ст. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

На засадах компетентнісного підходу Ви будете:



*знати* час парламентських реформ у Великій Британії, «великих реформ» у Росії, доби Мейдзі, Молодотурецької та Синьхайської революцій; дати утворення дуалістичної Австро-Угорщини, першої російської революції, столичинських реформ;

*розуміти* вплив результатів франко-пруської війни на суспільний розвиток Франції та Німеччини; поняття «монополія», «картель», «синдикат», «трест», «домініон», «мілітаризація», «гомруль», «експансіонізм», «антимонопольне законодавство», «фемінізм», «дуалістична монархія», «сегрегація», «дискримінація», «пробудження Азії»;

*уміти* показувати на історичній карті напрямки експансії та колоніальні володіння Великої Британії, Франції й Німеччини, території незалежних держав на Балканах, Японію, Китай, Османську імперію; характеризувати тенденції суспільно-політичного й економічного розвитку країн Європи та Північної Америки, визначати причини й наслідки індустріалізації, монополізації провідних галузей економіки; пояснювати причини відмінностей у темпах розвитку країн Європи й Америки; пояснювати сутність революції Мейдзі, Молодотурецької та Синьхайської революцій; характеризувати парламентські реформи у Великій Британії, «великі реформи» у Росії, особливості розвитку Італії й Австро-Угорщини; визначати причини й наслідки переходу Німеччини до «світової політики», запровадження антитрестовського законодавства в США, революції в Росії 1905–1907 рр., столичинських реформ, національних рухів слов'янських народів; висловлювати судження щодо діяльності королеви Вікторії, Олександра II, Отто фон Бісмарка, Франца-Йосифа I, Теодора Рузвельта, Девіда Ллойда Джорджа, Жоржа Клемансо, Сунь Ятсена.



## §12. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку світу в останній третині XIX — на початку XX ст.



### Прогадайте

- Якими були основні пріоритети політичного й суспільного життя країн Європи в другій половині XVII–XVIII ст.?

#### 1. Прискорення економічного, технічного й інтелектуального прогресу

В останній третині XIX ст. темпи змін суттєво пришвидшилися, активно впроваджувались у виробництво відкриття в галузі науки й техніки, оскільки машинна індустрія потребувала безперервного технологічного оновлення.

Досягнення науки й техніки в цей період були грандіозними, вони означали перехід до нового, другого, етапу науково-технічного прогресу (XIX — середина XX ст.), етапу, що заклав підвалини індустріальної цивілізації (*див. табл.*).

Період	Домінуючі технології	Досягнення науки	Нові (оновлені) шляхи сполучення	Нові галузі економіки	Соціальні зміни
Індустріальна революція	Технології на основі водяного двигуна	Класична механіка й гідравліка (І. Ньютон і Б. Паскаль)	Канали й водні шляхи; магістралі; гідравлічна енергія (удосконалений водяний млин)	Механізована бавовняна промисловість; коване залізо; машини	Зростання кількості найманих робітників на селі; збільшення обсягу та якості їжі; зміни в моді; нові явища в культурі
Механізація (з 1830-х років)	Технології на основі парового двигуна	Термодинаміка (Дж. Джоуль)	Залізничці на основі парових машин; паровози; великі морські порти; склади й парусні судна по всьому світу	Парові двигуни й обладнання; залізо й видобуток вугілля; залізничці; виробництво залізничного рухомого складу; використання енергії пари в різних галузях промисловості	Удосконалення транспорту зробило можливим пасажирські перевезення на великі відстані; заселення раніше малозаселених територій
Електрифікація (із середини 1870-х років)	Технології на основі використання електроенергії	Електромагнетизм (М. Фарадей, Дж. Максвелл, Г. Герц, Н. Тесла, Т. Едісон)	Електричні мережі (для промисловості й освітлення населених пунктів і помешкань)	Електричні технології в промисловості; використання мідних кабелів у зв'язку; поява побутових електроприладів	Полегшення умов праці; зміна графіка роботи працівників; зміни в приватному житті; полегшення домашньої роботи
Моторизація (з початку XX ст.)	Технології на основі використання двигуна внутрішнього згорання	Машинобудування (Н. Отто, Г. Даймлер, К. Бенц, брати Райт)	Розгалужені мережі залізниць, автомобільних доріг, портів і аеропортів; трубопровідні мережі	Автомобілі, автобуси, трактори, літаки, танки; паливо на основі нафти й нафтопродуктів; нафтохімія (синтетичні матеріали)	Удосконалення транспорту пришвидшило й збільшило обсяг вантажних і пасажирських перевезень на значні відстані

У текстильній промисловості наприкінці XIX ст. з'явився автоматичний ткацький верстат. У сфері пошиття одягу та взуття, поліграфії відбувалася автоматизація виробництва. У консервному й сірниковому виробництвах впроваджено потокову систему. Важливу роль у розвитку машинобудування відіграло винайдення конвеєра, завдяки якому стрімко зросли темпи складання автомобілів, що здешевило виробництво й зробило їх доступнішими. Загалом потокове виробництво змінило характер заводського обладнання: відтоді деталі в машинобудуванні (гвинти, шайби, болти) виготовляють за допомогою спеціалізованих верстатів.

Наукові відкриття й технічні досягнення зумовили появу нових галузей виробництва — хімічної, електротехнічної та ін. Створювалася обчислювальна техніка, з'явилося виробництво синтетичних матеріалів. Ці досягнення стали основою виробництва в наступному XX ст. Унаслідок індустріальної революції у виробництві почали більше використовувати природні й нові хімічні ресурси, зокрема легкі метали, нові сплави й синтетичні матеріали (наприклад, пластмаси), а також нові джерела енергії. Водночас з'явилися розробки нового обладнання та інструментів, що сприяло появі автоматизованих фабрик.

Зазнало змін і право власності на засоби виробництва. Олігархічна власність, характерна для промисловості в першій половині XIX ст., поступилася місцем ширшому розподілу власності шляхом придбання окремими людьми, страховими компаніями й іншими установами акцій заводів і фабрик, залізниць тощо.

## 2. Монополізація економіки

Швидкими темпами відбулася *концентрація капіталу й виробництва*, створювалися **монополії** різного типу. Індустріальні методи виробництва сприяли зосередженню капіталу й розширенню підприємств. Заводи й фабрики об'єднувалися у великі промислові групи, між якими виникала конкуренція, що зумовлювало подальший розвиток засобів виробництва й підвищення продуктивності праці.

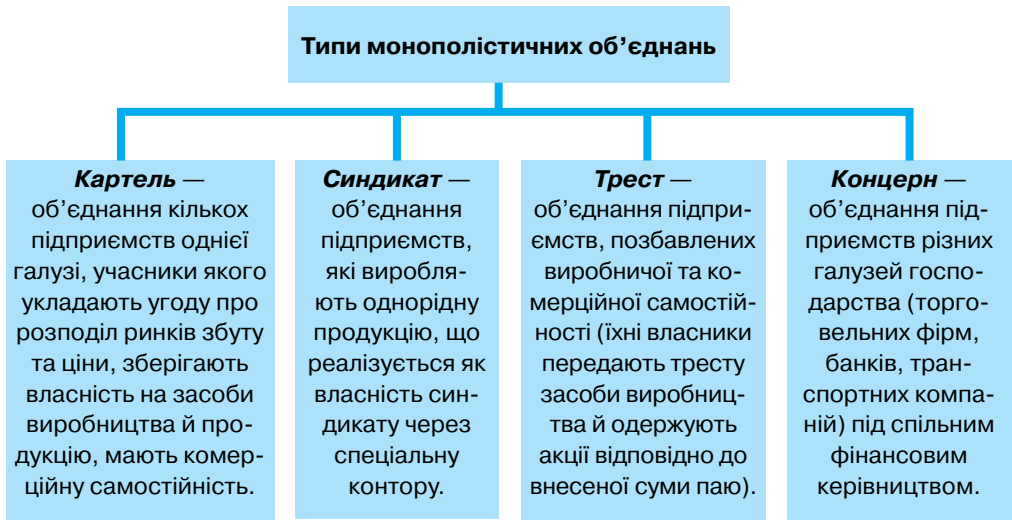
На початковому етапі створювалися великі компанії — фірми й корпорації, з яких потім організовували картелі й синдикати, трести та концерни. Поява таких об'єднань у 70–80-х роках XIX ст. сприяла збільшенню пропозицій на товари й послуги. Почав формуватися монопольний ринок: картелі й синдикати отримали більшу частину ринку збуту, а трести й концерни — значну частину виробництва. Завдяки зовнішній торгівлі трести й концерни встановлювали монопольні ціни на товари. Водночас монополії нещадно критикували за їхні прагнення до надмірної наживи.

Першими великими трестами були американські «Форд мотор компанії» і сталевий гігант «Юнайтед Стейтс стіл корпорейшн». В Україні на початку XX ст. також виникли монополістичні об'єднання: синдикат цукрозаводчиків, «Продвагон», «Трубопродаж», «Продвугілля» та ін. Станом на 1914 р. таких об'єднань в Україні було майже три сотні.

Характерною ознакою індустріального суспільства стала поява *міжнародних монополій* і *транснаціональних корпорацій*, які в гострій конкурентній боротьбі ділили між собою виробництво товарів і світові ринки збуту.

## Словник

**Монополія** — підприємство, об'єднання чи господарське товариство, що займає панівне становище на ринку.



Інша характерна ознака другої половини XIX — початку XX ст. — бурхливий розвиток *міжнародної торгівлі*. Наприкінці XIX ст. активізувалася торгівля з континентальними державами й колоніями, які відставали від метрополій за рівнем розвитку. Наприклад, поки Англія монополізувала на світовому ринку збут певних важливих товарів, колоніальне питання не дуже її непокоїло. Коли ж після 1870 р. з'явилися країни-конкуренти (Німеччина, США та Бельгія), які швидко розвивалися й навіть почали завойовувати внутрішній ринок Англії, проблема ринків збуту загострилася. Необхідно було шукати нові ринки в неосвоєних країнах (переважно в тропіках), населення яких потребувало англійських товарів і було готове їх придбати.

У той час, коли конкуренти захоплювали території, щоб вивозити звідти сировину й збувати туди товари, перед Великою Британією постала загроза втрати цих територій для своєї торгівлі. За допомогою дипломатії та зброї вона змушувала власників нових ринків вести справи з англійцями.

Обсяги міжнародної торгівлі з 1891 до 1910 р. зросли в півтора раза. Зміцнення й розширення міжнародних економічних зв'язків сприяло формуванню світового господарства. Важливою ланкою цієї системи були біржі великих міст світу, які щорічно реєстрували зміни світових цін, зумовлені коливанням світового попиту й пропозиції. Активізувався світовий рух не тільки товарів (міжнародна торгівля), а й робочої сили та капіталу.

Концентрація (тобто зосередження, збільшення) виробництва — основа створення монополій у виробництві, а централізація капіталів — монополії банків. Початок XX ст. — це період активного об'єднання банківського й промислового капіталів. Концентрація виробництва потребувала *централізації капіталу*. З одного боку, без вільного обігу капіталу й додаткових капіталовкладень неможлива розбудова нових галузей, а з іншого — дрібні власники капіталів були неспроможні фінансувати великі проекти. Централізація капіталу сприяла реформуванню банківської справи, появі великих фінансових груп, що згодом зумовило утворення фінансового капіталу, який інвестували у нові й оновлювані галузі промисловості. Наступним кроком стало злиття фінансового й промислового капіталів, поява позичкового капіталу.

Банки, які раніше були скромними посередниками, на початку XX ст. перетворилися на монополістів, що розпоряджалися майже всім грошовим капіталом, а також значною частиною засобів виробництва й джерел сировини у своїй країні та за кордоном. Контроль за господарським життям країни опинився в

Американська карикатура, що зображує монополії як «убивць США». 1899 р.



руках фінансової олігархії; основні матеріальні цінності зосередилися в руках невеликої групи — власників великого капіталу.

Поступово роль банків в економіці змінилася — з пасивного посередника в здійсненні платежів банк перетворився на активного учасника виробництва й торгівлі. Частина грошей банки вкладали в промисловість та інші галузі економіки. Особливо інтенсивно цей процес проходив у США, де банки, фінансуючи компанії, установлювали над ними контроль завдяки скуповуванню акцій, уключали своїх представників у правління трестів, а подеколи й утворювали нові трести. Спостерігався і зворотний процес — промисловці часто ставали банкірами. У процесі посилення фінансового капіталу з найвпливовіших банкірів і підприємців сформувалася фінансова олігархія.

У XIX ст. зросла кількість міст (процес урбанізації), змінився характер їх забудови. Якщо в 1750 р. в Англії існувало тільки два міста з населенням понад 50 тис. осіб, то в 1831 р. їх було вже вісім. До кінця XIX ст. міське населення становило дві третини всього населення країни. У Франції з 1780 до 1870 р. міське населення зросло в півтора рази й становило третину населення країни. У США урбанізація активізувалася в період індустріального піднесення в 1860–1870-х роках. Загалом на початку XIX ст. міське населення становило 3 %, а до кінця століття — понад 13 % населення планети.

### 3. Зростання ролі держави в суспільному житті

У другій третині XIX — на початку XX ст. зазнали змін політичні теорії: замість панівної в період індустріальної революції ідеї про невтручання держави в справи індустрії й бізнесу поширилася думка про необхідність такого втручання з метою недопущення криз, банкрутств тощо. Важливими завданнями держави в цей період були: забезпечення чесної конкуренції, утримання пошти, портів, транспортних засобів. Держава також почала втручатися в питання тривалості робочого дня, розміру заробітної плати робітників. Зросла роль держави і як підприємця, продавця, покупця, кредитора, організатора економіки. Розпочалося будівництво державних підприємств, створення спільних з приватним капіталом компаній, фінансування освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Держава перестала бути пасивним «нічним сторожем» і перебрала на себе значну частину повноважень і відповідальності.

### 4. Зміни в соціальній структурі суспільства

Крім технічних та економічних, індустріальна революція також мала глибокі соціальні й політичні наслідки. Збільшилася кількість найманих працівників, причому не лише на виробництві, а й у будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері послуг. Зросла продуктивність праці (у 1900–1913 рр. у промисловості на 40 %); частка промислового виробництва перевищила частку виробництва сільськогосподарської продукції.

Клас найманих працівників змінився не тільки кількісно, а і якісно. Зросла частка фабрично-заводських робітників. Якщо в 70–80-х роках XIX ст. найчисленнішим загоном промислових робітників були працівники текстильної промисловості, то на початку XX ст. ситуація змінилася: найчисленнішим загоном робітничого класу стали машинобудівники, металурги й залізничники.

Становище індустріальних робітників у той час було важким. Тривалість робочого дня сягала 14–16 годин, умови праці й побуту були тяжкими, а заробітна плата низькою, широко використовувалися жіноча й дитяча праця. У першій половині XIX ст. в Англії понад половину зайнятих у промисловості становили жінки й діти. Особливо тяжко жилося в період економічних криз, які зазвичай охоплювали всю промисловість і сільське господарство та впливали на економіку багатьох країн. Кризи призводили до закриття підприємств, зростання безробіття, падіння заробітної плати й життєвого рівня населення.

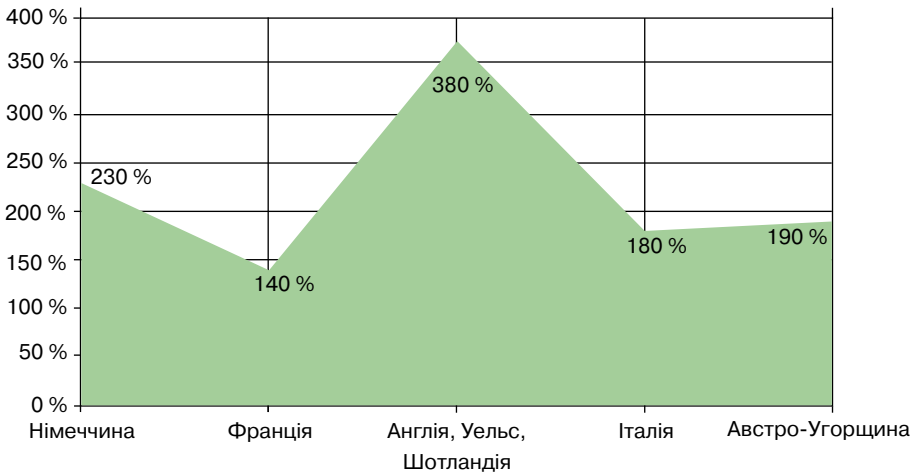
Усе ж загальний рівень життя всіх верств населення поволі підвищувався. Підприємці змушені були збільшувати заробітну плату й скорочувати тривалість робочого дня. Разом з появою масових робітничих професій в індустріально розвинених центрах зросла кількість інтелігенції та, що особливо важливо, дрібних і середніх власників — основи суспільства.

### **5. Зростання чисельності населення, підвищення його культурного рівня. Міграційні процеси**

Населення планети зростало швидкими темпами. У середині XVIII ст. воно становило майже 800 млн, а на початок XIX ст. сягнуло 1 млрд осіб. Поліпшення гігієни й санітарії знизило рівень захворюваності, а розширення торгівлі продуктами харчування зробило раціон людей поживнішим. Скорочувалася смертність, а тривалість життя зростала. У XIX ст. збільшення населення відбулося переважно в розвинених країнах Європи й Північної Америки, у Японії, Австралії та Новій Зеландії. Так, у Європі між 1800 і 1900 рр. населення зросло більше ніж удвічі, а чисельність населення в Північній Америці (насамперед завдяки міграції з Європи й Африки) — у 12 разів!

З початку XIX ст. майже в усіх країнах Європи регулярно проводилися переписи населення, що засвідчили його зростання: у Європі зі 175 млн жителів у 1800 р. до 450 млн у 1914 р. Чисельність населення збільшилась у всіх країнах

**Зростання населення з 1800 по 1900 р.**





(за винятком Ірландії, де внаслідок голоду, спричиненого втратою врожаю картоплі, померло 1 млн людей).

Європейське населення збільшувалося також завдяки досягненням природничих і медичних наук, запровадженню в побут санітарно-гігієнічних норм і правил, що допомагало протистояти епідеміям та інфекційним захворюванням. Збереженню здоров'я сприяли й заходи, спрямовані на поліпшення умов життя. Зокрема, у 60-х роках XIX ст. в Парижі зруйнували цілі квартали старої забудови й спорудили на цьому місці нові проспекти й сучасні будівлі.

Якщо на початку XIX ст. чверть населення розвинених країн світу проживала в Європі, Японії та Північній Америці, то на початку XX ст. — лише третина. Населення менш розвинених країн Африки, Азії (за винятком Японії), Латинської Америки й країн Карибського басейну зростало повільніше, однак воно й так становило більшу частину людства. В Азії чисельно переважав Китай, населення якого на початку XIX ст. сягало 62 % світового населення, в Африці проживало 11 %, у країнах Латинської Америки та Карибського басейну — 2 % населення планети.

На зручних для землеробства територіях (чверть суходолу) проживало до 9/10 населення світу, яке займалося переважно сільським господарством. Міські ж жителі на початку століття становили лише десяту частину населення. Однак із часом завдяки промислому розвитку їхня кількість стрімко збільшилася.

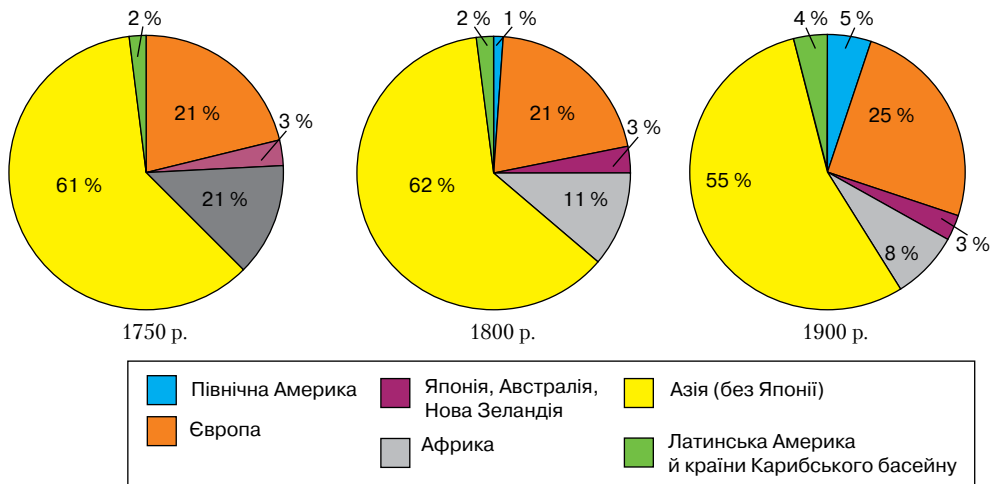
Через зростання населення на Європейському континенті майже 50 млн людей з 1850 до 1914 р. виїхали до інших країн, зокрема до США та колоній. У результаті переміщення такої величезної кількості населення на нових землях активно поширювалися мови, культура й уклад життя європейських націй.

Міграційні процеси не оминули й Україну. Тільки за перше десятиліття XX ст. з Галичини й Буковини до Америки емігрувало майже 300 тис. селян.

Значний вплив на розвиток суспільства наприкінці XIX — на початку XX ст. мали не тільки науково-технічні досягнення, зокрема розвиток фундаментальних наук, а й удосконалення освіти, збільшення обсягів книгодрукування, поширення періодичної преси.

- Порівняйте темпи зростання населення на різних континентах. На яких континентах і з яких, на Вашу думку, причин спостерігалось найбільше зростання населення?

Населення світу



## 6. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу

Завершення тривалого й складного періоду створення високотехнологічної промисловості, утвердження вільної конкуренції, перетворення промисловості на провідну галузь економіки, процеси монополізації, наповнення ринку якісними й дешевими товарами фабрично-заводського виробництва, зростання міст і збільшення чисельності населення, вільне переміщення мільйонів людей країнами й континентами в пошуках кращої долі, формування основних соціальних груп (підприємців і найманих робітників, а також середнього класу), боротьба жінок за надання їм рівних із чоловіками прав — усі ці й інші явища останньої третини XIX — початку XX ст. свідчили про те, що формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу в основному завершилося.



### Основні події

**Друга третина XIX — початок XX ст.** — завершення формування індустріального суспільства.



### Заняття та завдання

- Охарактеризуйте основні ознаки соціально-економічного розвитку провідних країн світу в останній третині XIX — на початку XX ст.
- Використовуючи схему «Типи монополістичних об'єднань» (с. 110), розкрийте зміст історичних понять «монополія», «трест», «синдикат», «картель», «концерн».
- Як змінювалася роль держави в суспільному житті? Що, на Вашу думку, доцільніше: коли держава відіграє активну роль чи, навпаки, тільки спостерігає за подіями? Можливо, Ви маєте інший варіант відповіді?

4. Як індустріальна революція та її наслідки позначилися на соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи й чому стали визначальними в індустріальному суспільстві?
5. Використовуючи діаграми (с. 112–113), охарактеризуйте зростання населення та міграційні процеси у світі.
6. Які події, явища й ознаки свідчили про завершення формування індустріального суспільства?

## Матеріал до практичного заняття 3

### Еволюція європейського соціалістичного руху: від радикальних до поміркованих форм і легальної парламентської діяльності

#### I. Марксизм як утопія

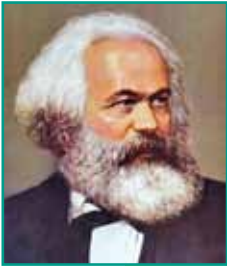
##### • Базова інформація

Утопічні соціалісти (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та ін.), викриваючи вади тогочасного суспільства, малювали райдужну картину світлого майбутнього людства. У ньому замість хаосу, насилля й експлуатації мала б панувати добросовісна колективна праця й справедливий розподіл вироблених матеріальних благ. Причому досягнення ідеалу утопісти не обумовлювали необхідністю встановлення диктатури. Навпаки — свобода, на їхню думку, була природним шляхом до щастя.

Інший сценарій розвитку суспільства запропонував творець комуністичної ідеології **Карл Маркс**. Він розробив власну, як виявилось, також утопічну, модель перебудови суспільства. Корінь зла К. Маркс убачав у приватній власності й експлуатації приватними власниками найманих робітників. Метою проголошувалося насильницьке встановлення класово рівного суспільства й знищення експлуататорського, на думку К. Маркса, класу буржуазії.



#### Особистості



**Карл Генріх Маркс** (1818–1883) — німецький економіст, філософ, політичний журналіст. Народився в пруському м. Трірі, де і закінчив гімназію. Навчався в Боннському й Берлінському університетах; захистив докторську дисертацію. Певний час працював редактором у газеті. Був одружений з племінницею засновника концерну «Філіпс». Молода сім'я переїхала до Парижа, де він познайомився з Фрідріхом Енгельсом, з яким його до кінця життя поєднувала спільна робота. У період революцій 1848–1849 рр., змінивши декілька місць проживання, повернувся до Німеччини. Знову спробував (невдало) займатися журналістикою. Був висланий з Німеччини за революційні погляди. Транзитом через Париж у 1849 р. виїхав до Лондона, де жив до кінця життя. У 1864 р. заснував Міжнародне товариство робітників. У 1867 р. вийшов друком перший том його знаменитого «Капіталу». Другий і третій томи «Капіталу» Ф. Енгельс видав уже після смерті К. Маркса.

Панівним класом, за К. Марксом, мали стати робітники, які встановлять свою диктатуру для придушення опору незгодних. Ці ідеї були викладені в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) та інших працях і виступах *марксистів*, як називали тих, хто поділяв погляди К. Маркса. Згідно з його вченням, комунізм — безкласове суспільство — будуватимуть ідеальні люди, які все своє життя й працю присвятять не собі чи родині, а винятково суспільному благу.

### • Практична частина

- Проаналізуйте «заочну дискусію» між К. Марксом і сучасним дослідником Р. К. Алленом. У чому, на Вашу думку, полягає відмінність їхніх поглядів на місце й роль робітничого класу?

«Чим більші суспільне багатство, капітал, розміри й енергія його зростання, а отже, чим більша абсолютна величина пролетаріату й продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія... Але чим більша ця резервна армія... тим більше перенаселення, злидні якого прямо пропорційні мукам праці активної робітничої армії. Це — абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження».

*Карл Маркс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К.: Політвидав, 1958–1980. — Т. 23. — С. 611)*

«Перехід від першого етапу [капіталізму] до другого, що відбувався в період публікації “Маніфесту Комуністичної партії”», є невтішним коментарем Маркса. Прискорене зростання продуктивності дійсно переключало прибутки від робітників до капіталістів, як він і очікував. Результатом, однак, не було постійне зростання злиднів, бо капіталісти інвестували частину свого додаткового прибутку й збільшення капіталу в... збільшення реальної заробітної плати. Історія насправді демонструє картину еволюції, коли відбувалося небачене раніше зростання реальної заробітної плати, а не здійснення соціалістичної революції».

*Роберт К. Аллен, сучасний британський історик (Allen Robert C. 2007. «Engels» Pause: A Ressimist's Guide to the British Industrial Revolution // Oxford University, Department of Economics Working Paper. — № 315. — P. 12 — <https://ideas.repec.org/p/oxf/wpaper/315.html>)*

## II. Положення марксистської теорії

### • Базова інформація

Основні положення марксистської теорії викладені в написаному К. Марксом і Ф. Енгельсом «Маніфесті Комуністичної партії». Вони розвинули їх в інших працях. Марксисти вели не тільки теоретичну, а й активну пропагандистську діяльність. У 1864 р. було створено I Інтернаціонал, що мав секції (відділення) майже в усіх європейських країнах і США. Пізніше на їхній основі виникли національні соціал-демократичні партії, які в 1889 р. об'єднались у II Інтернаціонал. Метою цієї міжнародної організації мала стати підготовка світової комуністичної революції.

### • Практична частина

- Проаналізуйте висловлювання К. Маркса та Ф. Енгельса. Обміняйтеся думками з приводу того, чому К. Маркс, який зізнавався, що не дуже добре володіє ситуацією в Голландії, був однак упевнений, що в майбутньому не уникнути застосування сили. Якщо проаналізувати висловлювання Ф. Енгельса про К. Маркса, то якою, на Вашу думку, мірою довіра до К. Маркса й до того, що він проголошував, могла позначитися на долі європейських країн?

«Ми знаємо, що треба зважати на порядки, традиції та звичаї різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знали ваші порядки, то, можливо, додали б до них і Голландію, де робітники можуть домогтися своєї мети мирними засобами. Але навіть коли це так, то ми повинні також визнати, що в більшості країн континенту основою нашої революції має бути сила; саме до сили доведеться на якийсь час вдатися для того, щоб остаточно встановити панування праці».

*Карл Маркс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К.: Політвидав, 1958–1980. — Т. 18. — С. 151)*

«Маркс завдяки своїм теоретичним і практичним заслугам завоював собі таке становище, що найкращі люди в робітничому русі різних країн ставляться до нього з цілковитою довірою. У *рішучі моменти* вони звертаються до нього за порадою й зазвичай переконуються в тому, що його порада найкраща. Таке його становище в Німеччині, у Франції, у Росії, не кажучи вже про малі країни».

*Фрідріх Енгельс (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К.: Політвидав, 1958–1980. — Т. 35. — С. 183–184)*

### III. Ревізія марксизму

#### • Базова інформація

У середині 1890-х років у II Інтернаціоналі утворилося реформістське крило на чолі з популярним німецьким соціал-демократом **Едуардом Бернштейном**.



#### Особистості



**Едуард Бернштейн** (1850–1932) — німецький соціал-демократ. Народився в Берліні в заможній родині. У 1888 р. був висланий зі Швейцарії до Англії (Лондона), де став близьким другом Ф. Енгельса, заповідав йому не тільки власні рукописи, а й архів К. Маркса. У другій половині 1890-х років змінив свої погляди й піддав різкій критиці філософське й економічне вчення К. Маркса. Обирався до рейхстагу від Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН).

Спочатку більшість соціал-демократичних партій поділяла теорію К. Маркса. Однак уже наприкінці XIX — на початку XX ст. відомі діячі німецького робітничого класу Ф. Лассаль, К. Каутський та Е. Бернштейн критично переосмислили марксистську теорію. Найбільш активно й аргументовано це зробив Е. Бернштейн, який навіть склав програму *ревізії* (перегляду) основних положень теорії К. Маркса. Він сам та його прибічники, кількість яких швидко зростала, заявляли, що вчення К. Маркса занадто радикальне й не містить демократичних альтернатив установленню диктатури робітників (пролетаріату).

#### • Практична частина

- *Ознайомтесь із тим, як Е. Бернштейн пояснював свій «замах» на К. Маркса та його теорію. Як Вам здається, пояснення Е. Бернштейна є спробою виправдати свої дії чи він обґрунтовує необхідність ревізії марксизму? Як Ви вважаєте, чи «кається» Е. Бернштейн, якому К. Маркс і Ф. Енгельс беззастережно довіряли? Чи можна вважати його віровідступником?*

«Помилки у вченні можуть уважатися реально подоланими, якщо вони визнаються його прихильниками. Таке визнання ще не означає краху вчення. ... Той, хто хоч трохи володіє теорією... той відчуватиме в них потребу, поки не усвідомить... У цьому, а не у вічному повторенні слів учителя полягає завдання його учня».

*Едуард Бернштейн (Проблеми социализма и задачи социал-демократии. — М. : Изд-во Д. П. Ефимова, 1901 (репр. вид.). — С. 46–47)*

#### • Базова інформація

На відміну від К. Маркса та його найближчого сподвижника Ф. Енгельса, Е. Бернштейн звернув увагу на нові явища в розвитку капіталізму:

- зростання виробництва та якості робочої сили;
- поява в працівників потреби в більшій свободі й самостійності;
- підвищення рівня життя робітників і включення їх у суспільне життя;
- зростання питомої ваги середнього класу.

Він обґрунтував тезу про здатність капіталізму до саморозвитку. У цьому й полягав чи не найбільший «гріх» Е. Бернштейна перед марксизмом. Відкидаючи ідею диктатури пролетаріату, Е. Бернштейн протиставив їй теорію згасання класової боротьби. Він уважав головним завданням робітничого класу боротьбу за реформи, що повсякчас поліпшували б умови його життя. Е. Бернштейн був не єдиним критиком К. Маркса в середовищі європейської соціал-демократії. *К. Каутський* (Німеччина), *О. Бауер* (Австро-Угорщина), *Л. Мартов* (Росія) та інші відомі соціал-демократи також заявляли, що не існує законів суспільного розвитку, подібних до законів природи, на відкриття яких претендував марксизм. Найбільші сумніви викликав висновок про загострення суперечностей капіталізму й неминучість його загибелі.

Для Е. Бернштейна соціалізм узагалі був ідеалом справедливого суспільного устрою, процесом невинного зростання добробуту та свободи людей, обмеження експлуатації найманих працівників, розширення контролю суспільства над виробництвом і над державою. На його думку, так мало тривати постійно.

Ревізіоністи вважали, що внаслідок установаження загального виборчого права, здобуття робітниками та їхніми представниками більшості в парламентах автоматично зникне потреба в революційному насильстві для досягнення цілей робітничого руху.

Погляди Е. Бернштейна зумовили утворення окремої течії в міжнародній соціал-демократії — *ревізіонізму*. Ця реформаторська течія стала підґрунтям для становлення класичної європейської соціал-демократії, яка орієнтувалася на поліпшення життя робітничого класу, але категорично відхиляла революційні методи досягнення цієї мети.

Такі погляди не прийняли впливові діячі II Інтернаціоналу *Г. Плеханов* і особливо *Р. Люксембург*. Однак чимало інших відомих соціал-демократів також критикували окремі положення марксизму. Дороги марксизму й соціал-демократії розійшлися.

#### • Практична частина

- Під керівництвом учителя в класі можна поділитися на дві робочі групи. Проаналізуйте наведені нижче політичні тези. **Перша** група має вибрати з них ті, що належать до марксизму, а **друга** — до ревізіоністської течії в соціал-демократії. У процесі роботи консультуйтеся з учителем. Обговоріть ці питання в робочих групах і всім класом. Заповніть таблицю в зошиті (запишіть номери вибраних тез).

### Політичні тези

1. За капіталізму неминуче зубожіння пролетаріату й інших найманих працівників, позбавлених приватної власності. Що далі, то більше посилюватиметься зубожіння народу, а статки буржуазії зростатимуть за рахунок експлуатації людей праці.

2. Поглиблюється поляризація суспільства. Становище середнього класу постійно погіршується, відбувається його розпорошення.

3. За капіталізму демократія має класовий характер. Вона є ширмою, що забезпечує капіталістам і буржуазії можливість «законно» і безкарно визискувати й гнобити робітничий клас.

4. У суспільстві відбувається повільне, але невпинне зростання життєвого рівня робітників та інших найманих працівників. Становище середніх верств поліпшується; збільшується кількість приватних власників, зростає чисельність середнього класу. Перебудова суспільства можлива шляхом економічних і соціальних реформ. Соціалістична революція — не єдиний метод перебудови суспільства. Альтернативою революції є реформи, завдяки яким поліпшуватимуться матеріальні умови життя всього населення, забезпечуватимуться права та свободи, поглиблюватиметься демократія.

5. Відбуватиметься подальше загострення класової боротьби, керівництво якою візьмуть на себе соціал-демократи. У високорозвинених країнах одночасно переможе соціалістична революція, у результаті якої буде встановлена диктатура пролетаріату.

6. Демократія завжди краща за диктатуру, тиранію й насилля. Вона створює умови, коли жоден клас не має політичних привілеїв.

7. Капіталізм приречений. Його загибель — питання найближчого майбутнього. Падіння капіталізму відбудеться внаслідок посилення класової боротьби й комуністичної революції. Історична місія робітничого класу — стати «могилянником» буржуазії й капіталізму.

8. За соціалізму буде ліквідовано приватну власність. У сфері політичних свобод буде забезпечено рівність у правах; робітники братимуть участь в управлінні підприємствами; відбуватиметься державне регулювання економіки з метою забезпечення соціальних прав усіх громадян. Людина в новому суспільстві керуватиметься принципами свободи, яка досягається не тільки проголошенням усіх соціальних прав, а і їх забезпеченням.

9. Реформи проводяться через усенародно й демократично обрані органи влади.

10. Капіталізм має можливості для розвитку й саморегулювання. Соціалізм може прийти на зміну капіталізму не в результаті революції, а завдяки розширенню виборчих прав. Головне — це боротьба за демократію та прийняття законів, які розширюють права робітників, забезпечують проведення реформ.

### Розбіжності в поглядах марксистів і ревізіоністів

Основні положення марксизму	Основні положення ревізіоністської течії в соціал-демократії

## IV. Легальна (у межах закону) парламентська діяльність соціал-демократів

## • Базова інформація

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в європейській соціал-демократії стався розкол. Радикальне її крило, як-от група *В. Ульянова (Леніна)* у Росії, залишилося на позиціях догматичного марксизму й по-сектантськи готувало збройні перевороти. Абсолютна ж більшість соціал-демократів зосередилася на легальній парламентській діяльності, де досягла значних успіхів у відстоюванні спільно з профспілками прав найманих працівників.

У *Великій Британії* профспілки нерідко ставали колективними членами соціал-демократичних партій. Так виникла своєрідна модель злиття діяльності профспілок і безпосереднього керівництва партії й депутатів від неї.

На початку XX ст. на політичній арені Великої Британії з'явилася третя сила — *Лейбористська* (у перекладі з англійської «робітнича») *партія*. На виборах до палати громад британського парламенту в 1906 р. було обрано понад 50 лейбористів. За їхньої активної участі було здійснено важливі реформи в інтересах людей праці, зокрема прийнято закони про безкоштовну початкову освіту й безкоштовне харчування в шкільних їдальнях для дітей із бідних родин; про обмеження роботи в нічну зміну; про заборону нічної праці жінок; про право постраждалих від нещасних випадків на роботі на безкоштовне лікування й на допомогу в разі інвалідності; про встановлення 8-годинного робочого дня для гірників, зайнятих на підземних роботах; про запровадження пенсії за віком для працівників, які досягли 70 років; про встановлення допомоги з безробіття й через хворобу; про заборону роботодавцям протидіяти *профспілковому руху* й вимагати від тред-юніонів відшкодування збитків, заподіяних страйками та ін. Згодом ця модель поширилася також на англійські *домініони* — Австралію, Нову Зеландію, Канаду.

У *Німеччині* соціалістичний рух був розділений на три течії, між якими постійно відбувалася боротьба. Німецьких соціал-демократів розділяли ставлення до військової політики уряду й форма боротьби за права робітників. *Ліві соціал-демократи* (К. Лібкнехт і Р. Люксембург) виступали за підготовку комуністичної революції; *центристські соціал-демократи* (А. Бабель) наполягали на страйковій боротьбі; *праві соціал-демократи* (К. Каутський) обстоювали перемогу на парламентських виборах і прийняття законів на захист людей праці.

Зрештою, більшість німецьких соціал-демократів обрала шлях участі в парламентському процесі й виборювання парламентських мандатів. Успіхи на цьому шляху були вражаючими: у 1890 р. німецькі соціал-демократи мали 35 мандатів у рейхстазі; у 1898 р. — 56; а на виборах до рейхстагу в 1912 р. Соціал-демократична партія, яка налічувала 1 млн членів, отримала понад чверть місць у парламенті.

У *Франції* на парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув лівий блок, що об'єднав партії соціал-демократичної орієнтації — радикалів і соціалістів. Лівий блок обіцяв провести важливі соціальні реформи, зокрема ухвалити закон про пенсії й закон про 8-годинний робочий день. Аж до початку Першої світової війни радикали відігравали провідну роль у всіх французьких урядах.

## Словник

- **Профспілковий рух** — рух організованих робітничих об'єднань — професійних спілок, що охоплювали працівників різних галузей промисловості й різної кваліфікації.
- **Домініон** — назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у рамках Британської співдружності націй.



### • Практична частина

- Що, на Вашу думку, поєднує висловлювання українського історика та малюнок німецького карикатуриста? Про який вибір і яке бачення йдеться? Проаналізувавши карикатуру, зробіть висновок, на чию користь завершилось історичне змагання між марксизмом і соціал-демократією? Та й чи завершилося воно?

«Еволюція соціал-демократії (від цілісної соціал-демократичної ідеології до світоглядного плюралізму) позбавила цей рух жорстких ідеологічних рамок, відкрила для його прихильників можливість робити власний вибір на основі розлого сформульованих гуманістичних позицій».

*Анатолій Павко, український історик (Соціал-демократичний реформізм Е. Бернштейна: історичний досвід і сучасність // Віче. — Січень 2011 р. — <http://www.Viche.info/journal/2357/>)*



*Німецька карикатура: К. Маркс вигукує: «Нарешті в політика є "бачення"!». 1990-і роки*

### • Висновок

Розвиток подій у ХХ ст. засвідчив, що послідовники К. Маркса зайшли зрештою в глухий кут. У країнах, де до влади шляхом переворотів прийшли марксисты, не було створено ні ефективної економіки, ні заможного життя. Натомість було встановлено жорстку диктатуру партійних активістів, безкарно порушувалися права та свободи громадян, мільйони людей було знищено. Рівень життя в комуністичних країнах дуже знизився й значно відрізнявся від рівня життя в країнах, де перебували при владі чи відігравали помітну роль у політичному житті соціал-демократи.

У тих країнах, де ще з початку минулого століття вирішення соціальних питань відбувалося без кровопролиття в рамках парламентських процедур за безпосередньої участі партій соціал-демократичної орієнтації, був забезпечений досить високий матеріальний і культурний рівень життя людей праці, на законодавчому рівні були захищені їхні права й свободи.

## §13. Франція



## Прогодайте

- Охарактеризуйте нове міжнародне становище, яке встановилося в Європі після Віденського конгресу.

## 1. Франко-пруська війна

**Причини й привід до початку війни.** Після перемоги в австро-пруській війні 1866 р. Пруссія істотно зміцніла й утвердилася в ролі лідера в об'єднанні всіх німецьких держав, що неабияк непокоїло Наполеона III. Цим майстерно скористався Бісмарк, посіявши недовіру між Пруссією та Францією. Він був упевнений у британському, російському й італійському нейтралітеті та розпочав військові приготування. Готувалася до війни і Франція, проте повільно та неефективно.

Безпосереднім приводом до війни стала боротьба за вакантний трон в Іспанії. У 1869 р. іспанський уряд запросив на нього прусського принца Леопольда Гогенцоллерна, родича короля Пруссії Вільгельма I. Франція висловила рішучий протест, і наступного року Леопольд офіційно відмовився прийняти іспанську корону. Наполеон III і Бісмарк були розчаровані таким мирним завершенням конфлікту, оскільки зникав привід до війни, якої вони обидва бажали. Французький імператор змушував Вільгельма I пообіцяти, що він ніколи не дасть згоди на коронування Леопольда на іспанський трон. Король, який у той час перебував у м. Емсі, відмовився надати такі гарантії. Повідомлення про це було відправлено телеграфом у Берлін Бісмарку, який зумисно спотворив запис слів Вільгельма I, надавши їм образливого для Франції звучання, і передав його до преси, а також поширив серед пруських закордонних місій. Зміст *Емської депеші* Бісмарка, як назвали цей документ, став відомий Наполеону III. **19 липня 1870 р.** він оголосив Пруссії війну.

**Хід війни.** Більшість європейців очікувала, що перемогу у війні здобуде Франція. Однак пруське військо під командуванням генерала Мольтке було добре вишколене, а німецька артилерія кількісно переважала французьку.

У вересні 130-тисячне французьке військо під командуванням генерала Мак-Магона й імператора Наполеона III було заблоковане в м. Седані та зрештою капітулювало перед пруською армією. Французи були обурені невдалим ходом війни й у Парижі Францію втретє проголосили республікою. Період Другої імперії (1852–1870) завершився.



- Розгляньте ілюстрацію. Наскільки запеклою була ця війна? Що в картині вказує на характер протистояння між французькими й пруськими військами?

П. Ж. Жаньє. Битва під Марс-ла-Тур  
16 серпня 1870 р. 1886 р.

У жовтні французи зазнали ще однієї серйозної поразки: 180-тисячна французька армія під командуванням маршала Базена здалася в м. Меці. Шлях на Париж був відкритий, і пруська армія взяла французьку столицю в облогу. Очільник республіканського французького уряду Леон Гамбетта втік з Парижа на повітряній кулі й організував опір пруській армії поза столицею. Парижани страждали в облозі від голоду, хвороб, артилерійських обстрілів міста. Вони були змушені їсти коней, котів, собак і навіть щурів. Лише повітряні кулі й поштові голуби пов'язували місто із зовнішнім світом.

18 січня 1871 р. у Дзеркальній залі Версаля пруського короля Вільгельма I коронували як німецького імператора. Об'єднання Німеччини було завершено. Через вісім днів Париж капітулював. Під час облоги загинуло понад 40 тис. парижан.

У лютому припинила опір уся Франція, утративши на війні майже 200 тис. осіб. Війна закінчилася, й у **квітні 1871 р. у м. Франкфурті-на-Майні** Німеччина та Франція підписали *мирний договір*, який став завершенням франко-прусської війни.

### Основні положення Франкфуртського мирного договору

- До Німеччини відійшли Ельзас і Східна Лотарингія. Установлювався новий франко-німецький кордон.
- Франція впродовж трьох років мала виплатити контрибуцію в розмірі 5 млрд франків.
- Німеччина заволоділа значними покладами залізної руди. Натомість Франція отримала фортецю Бельфор.
- До повної виплати контрибуції Франція мусила утримувати німецькі окупаційні війська, які залишалися на її території.
- У торгівлі між двома країнами встановлювався режим найбільшого сприяння.
- Німецький уряд отримував права на залізницю Ельзасу й Лотарингії, а також на залізницю у Швейцарії, які належали Франції.

### Причини поразки Франції

- Французьку армію традиційно вважали найсильнішою в Європі. Переоцінивши власні сили й недооцінивши супротивника, Франція була переконана, що досить легко переможе Пруссію.
- Французи розраховували на технічну перевагу своїх гвинтівок, однак вона була зведена нанівець пруською перевагою в артилерії.
- Блискавична пруська мобілізація, майстерно організована Мольтке, стала для французів повною несподіванкою.
- Катастрофа під Седаном виявилася психологічною поразкою французів, не менш нищівною, ніж поразка військова. Французький бойовий дух уже не відродився в ході війни.
- Франція опинилася в дипломатичній ізоляції. Бісмарк зумів нав'язати світовій спільноті образ Франції-агресора, і вона не отримала допомоги від жодної з великих держав.

### Підсумки війни

- Війна поклала край французькій військовій перевазі в Європі. Відтепер найпотужнішою військовою силою на континенті стала Німецька імперія.

- Війна та її наслідки зумовили взаємну неприязнь між двома країнами й народами. Це стало однією з причин майбутньої Першої світової війни (1914–1918).
- Французи були глибоко ображені втратою Ельзасу й Лотарингії; бажання помсти переважало у французькій політиці впродовж наступних 50 років.
- У результаті війни французькі війська, які охороняли Папу Римського в Італії, мусили відступити, що прискорило завершення об'єднання Італії.

### 2. Паризька комуна

Для засвідчення своєї перемоги пруські війська тріумфально пройшли вулицями Парижа й залишили місто. Ця подія, як і поразка загалом, викликала обурення паризьких робітників, які становили ядро Національної гвардії, що боронила столицю. Дії французького уряду розцінили, як зраду. До того ж Національна гвардія захопила в місті кілька сотень гармат.

Унаслідок поразки Франції й краху Другої імперії Наполеона III Національні збори, обрані в лютому 1871 р. і в яких переважали популярні в провінції монархісти, узяли на себе принизливий обов'язок укласти мир з Німеччиною. Республіканськи налаштовані парижани побоювалися, що Національні збори, які засідали у Версалі, можуть відновити монархію. 18 березня 1871 р. в столиці розпочалось антиурядове повстання. Воно стало відповіддю на рішення голови тимчасового уряду Л. Тьера роззброїти Національну гвардію, сформовану переважно з робітників, і прибрати гармати Національної гвардії з пагорбів Монмартра.

Проте солдати замість виконувати наказ почали переходити на бік Національної гвардії. Повстання набирало силу й невдовзі Тьер і його прибічники мусили відступити з міста. Влада в Парижі перейшла до Національної гвардії, яка організувала вибори. За результатами виборів, на яких перемогли радикали, **26 березня 1871 р.** була утворена **Паризька комуна** та сформований уряд з послідовників якобінців періоду революції 1793 р. й соціалістів. Вони працювали досить злагоджено й мали успіх, наприклад в організації безкоштовного харчування для дітей шкільного віку.

Комуна, незважаючи на внутрішні суперечності, провадила політику, що нагадувала події 1793 р.: відокремлення церкви від держави, використання революційного календаря тощо. Також було проголошено 10-годинний робочий день; передано підприємства, власники яких утекли, під управління робітників; заборонено роботу в нічний час для пекарів. Крім Парижа, комуни були проголошені також у Ліоні, Сент-Етьєні, Марселі, Тулузі. Однак уряд Тьера швидко їх придушив.

Проте повстанці виявилися не здатними протистояти урядовим військам. 21 травня вони перейшли в наступ і ввійшли в незахищені райони Парижа. Мешканці провінцій не симпатизували паризьким комунарам, і Тьеру вдалося швидко організувати сили, щоб повалити Паризьку комуна. Уже за тиждень вона зазнала атаки регулярних урядових військ. Національну гвардію та інші

### Словник



**Паризька комуна** — повстання в Парижі проти французького уряду та короткотривалий (18 березня — 28 травня 1871 р.) період перебування при владі радикальних соціалістів.

- Розгляньте плакат часів Паризької комуни й визначте: а) цей плакат був виготовлений прихильниками чи противниками Комуни; б) яку ідею прагнув утілити художник.



Плакат часів Паризької комуни.  
1871 р.

війська комунарів відтіснили, і вони утримували лише центральні квартали міста. Супротивники наче змагалися в жорстокості й безчинствах. Вулиці Парижа були залиті кров'ю. Під час вуличних боїв у Парижі комунари підпалили міську ратушу, Палац правосуддя, палац Тюїльрі, міністерство фінансів і особняк Тьєра. У вогні загинуло багато культурних і художніх цінностей. Були зроблені замаху й на скарби Лувру.

Недовга історія Паризької комуни (72 дні) завершилася «кривавим тижнем» (21–28 травня). Національна гвардія чинила шалений опір на барикадах, та, незважаючи на це, 28 травня впала остання барикада Паризької комуни. Майже 20 тис. повстанців було вбито; втрати серед урядових військ становили 750 осіб. Після розгрому Паризької комуни розпочалися репресії: до 38 тис. осіб було заарештовано й понад 7 тис. вислано з країни.

### 3. Третя республіка

Після поразки у франко-пруській війні країна опинилась у вкрай важкому становищі. У суспільно-політичному житті держави настав період невизначеності: монархія чи республіка?

На французький трон претендували три династії: Бурбони, Орлеани та Бонапарті. Однак план реставрації монархії у Франції провалився, адже більшість французів виступала за республіканську форму правління. На початку вересня 1870 р. в результаті народного повстання Франція була проголошена республікою.

Третя республіка проіснувала з 1870 р. (іноді початок Третьої республіки датують 1871 р.) до липня 1940 р. При цьому більшість у Національних зборах належала монархістам, а республіканці були розділені на декілька течій. Питання про визначення політичного устрою Франції було настільки складним, що лише в 1875 р. Національні збори більшістю в один голос спромоглися прийняти доповнення до конституції, яке закріплювало статус республіки. Та навіть після цього Франція кілька разів опинялася перед загрозою монархічного перевороту.

## Словник

**Третя республіка** — республіка у Франції (1870–1940).

**Основні соціально-економічні виклики, що постали перед Францією**

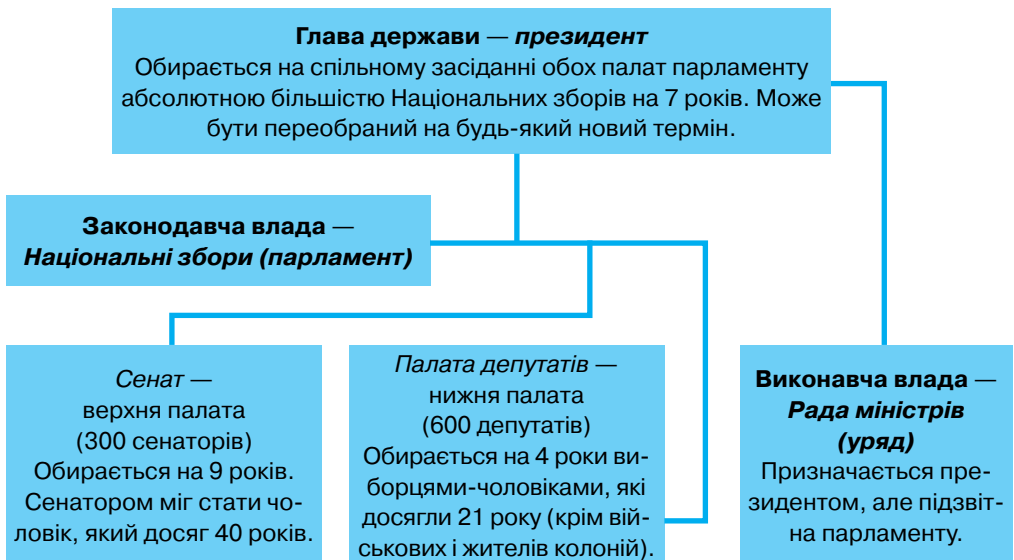
- Уповільнилися темпи економічного розвитку (у світовому промисловому виробництві Франція з 2-го місця перейшла на 4-те, поступившись Англії, США й Німеччині).
- Упродовж трьох років після поразки у війні країна виплачувала величезну контрибуцію Німеччині.
- Нестача власної сировини й вугілля, машин та обладнання.
- Увезення товарів (імпорт) перевищувало продаж французької продукції за кордон (експорт), унаслідок чого державна скарбниця не отримувала необхідних надходжень.
- На відміну від інших розвинених країн, у Франції існувала велика кількість технологічно відсталих дрібних підприємств ремісничого типу.
- Відстале сільське господарство (застаріла техніка, не впроваджувалися сучасні технології сільськогосподарського виробництва; за врожайністю пшениці країна була серед останніх у Європі).
- Низька купівельна спроможність селян, які становили 2/3 населення країни.

У травні 1873 р. президентом республіки обрали затятого монархіста *Патріса де Мак-Магона*. У листопаді того ж року повноваження Мак-Магона були подовжені на сім років. У 1875 р., незважаючи на протидію президента, Національні збори ухвалили нову республіканську конституцію.

Місцевого самоврядування у Франції практично не існувало. Реальна влада в департаментах належала префектам, які призначалися урядом. Характерною ознакою політичного життя Франції, яка вирізняла її з-поміж інших країн, було існування великої кількості партій і груп, що боролися одна з одною. Причина полягала в строкатості структури французького суспільства.

Конституція Третьої республіки була компромісом між монархістами й республіканцями. Монархісти, вимушені визнати республіку, постаралися надати їй консервативного, недемократичного характеру. Жінки, військовослужбовці, молодь і сезонні робітники не отримали виборчих прав.

**Схема державного устрою Франції**



Конституція надавала президенту право оголошувати війну, укласти мир, а також право законодавчої ініціативи й призначення на вищі цивільні та військові посади.

Перші парламентські вибори, проведені за новою конституцією, принесли перемогу республіканцям. Мак-Магон мусив подати у відставку, і до влади прийшли помірковані республіканці. Новим президентом обрали республіканця *Жуля Греві*. З його обранням утвердилася віра в те, що республіка вступила в період спокійного поступу. Президентство Греві виявилось успішним, і наприкінці 1885 р. його переобрали. Однак другий період президентства Ж. Греві тривав тільки два роки: він вимушено склав повноваження через скандал, пов'язаний з його зятем, який торгував орденом Почесного легіону — найвищою державною нагородою Франції.

Наступним президентом став *Саді Карно*, який за сім років каденції зумів суттєво зміцнити республіканський устрій.

#### 4. Політичні кризи наприкінці XIX ст.

Наприкінці XIX ст. Третя республіка пережила декілька політичних криз, що стали серйозним випробуванням на міцність для республіканського ладу. Так, у 1884 р. з'ясувалося, що хтось з офіцерів Генерального штабу продав німецькому військовому аташе в Парижі секретні документи. У державній зраді звинуватили капітана *Альфреда Дрейфуса*, єврея за національністю. І хоча жодних доказів його провини не було, усе ж Дрейфуса заарештували й віддали під суд.



#### Погляд сучасника

- *Ознайомтеся з документом. Як А. Дрейфус описує в листі своє ставлення до Франції? Як Ви вважаєте, чи ототожнював він тих, хто його бездоказово звинуватив і заарештував, з усією Францією?*

«Моя невинуватість буде визнана й оголошена по всій дорогій Франції, моїй батьківщині, у жертву якій я завжди приносив свій розум, свої сили, якій я хотів присвятити себе до останньої краплини крові».

*З листа А. Дрейфуса до дружини (Прайсман Л. Дело Дрейфуса. — Иерусалим: Кахоль-лаван, 1987. — С. 45)*

Справа Дрейфуса спричинила у Франції хвилю антиєврейських настроїв. Військовий суд визнав А. Дрейфуса винним у шпигунстві й засудив до довічної каторги. Ці події розкололи французьке суспільство на два табори: «дрейфусарів» і «антидрейфусарів». Серед тих, хто вимагав перегляду вироку, були відомі письменники, зокрема Еміль Золя й Анатоль Франс. Е. Золя опублікував відкритий лист під назвою «Я звинувачую», у якому заявляв, що влада сфальсифікувала справу, щоб приховати ім'я справжнього злочинця.



#### Погляд сучасника

- *Як Е. Золя пояснює, чому він не може стояти осторонь справи Дрейфуса? Проблема полягала, на Вашу думку, тільки в Дрейфусі чи ця справа мала значно глибші корені?*

«Я не знайомий з людьми, яких я звинувачую, я навіть ніколи їх не бачив, у мене немає до них ні злості, ні особистої ненависті. Вони для мене є уособленням

соціального зла. Я здійснюю зараз революційний акт, спрямований на те, щоб наблизити перемогу правди й справедливості. Не можна допустити, щоб права людини відверто зневажали! Усю пристрасть моєї душі я віддаю боротьбі за торжество справедливості й щиро вірю, що правда переможе. Нехай наважаться викликати мене до суду й слідство проводять при відчинених дверях! Я чекаю».

*З відкритого листа Е. Золя ([http://www.e-reading.club/chapter.php/1009580/23/Truayya\\_-\\_Emil\\_Zolya.html#n\\_242](http://www.e-reading.club/chapter.php/1009580/23/Truayya_-_Emil_Zolya.html#n_242))*

Лист Е. Золя розбурхав Францію, його всюди читали й обговорювали. Політики усвідомлювали, що справу необхідно якнайшвидше врегулювати, бо вона загрожує суспільному миру в країні. Зрештою вирок у справі Дрейфуса був переглянутий. І хоча А. Дрейфуса не виправдали, згодом президент його помилував. А на початку ХХ ст. стало відомо ім'я справжнього шпигуна, і тільки тоді А. Дрейфус був офіційно виправданий.

Негативними ознаками політичного життя Франції стали хабарництво й недбалість багатьох державних чиновників і політичних діячів. На початку 1890-х років вибухнув гучний скандал у зв'язку з діяльністю акціонерного товариства, утвореного для будівництва Панамського каналу.

Ще в 1879 р. з ініціативи автора проекту й керівника будівництва Суецького каналу Фердинанда Лессепса була створена компанія для прокладення міжokeанського каналу через Панамський перешийок. Акції придбали багато французів, які сподівалися отримати чималий зиск. Однак будівництво каналу затягнулося, а в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство.



- Як Ви розумієте зміст карикатури на тему панамського скандалу? Як відреагувало на скандал французьке суспільство?

Французька карикатура на панамський скандал. 1892 р.



#### Погляд сучасника

- Як Ви думаєте, про які наслідки для Франції пише історик, коли заявляє, що панамська афера «сколихнула молоду французьку Третю республіку»? Ідеться тільки про розорення власників акцій чи про недовіру громадян до влади й держави?



«Через рік після проголошення нейтралітету Суецького каналу компанія Панамського каналу Лессепса зазнала краху. ...Це була фінансова катастрофа, що сколихнула молоду французьку Третю республіку».

*Кароль Земан Розкопф, американський історик (Rothkopf C. Z. The opening of the Suez Canal. — New York : Franklin Watts Inc., 1873. — P. 65–66)*

Численні власники акцій утратили вкладені гроші. Усього постраждало понад 700 тис. осіб, переважно представників середнього класу. Невдовзі з'ясувалося, що із зібраних 1,4 млрд франків на будівництво каналу витрачено лише 700 млн, а решта грошей розтрачена керівництвом компанії та пішла на хабарі. Так, в отриманні хабарів від компанії було викрито понад 100 депутатів, сенаторів і навіть міністрів. Стали відомими факти підкупу відомих газет, які рекламували панамську компанію навіть тоді, коли вже був очевидний її неминучий крах. Судовий процес над керівниками компанії та кількома особами, звинуваченими в хабарництві, завершився доволі м'якими вироками, та й ті за кілька місяців були скасовані. Усі звинувачені опинилися на волі. Скандал був настільки гучним, що навіть через чверть століття слово «Панама» вживалось як синонім до слова *корупція*.

### 5. Радикали при владі. Ж. Клемансо

Політичні кризи відбувались у Франції на тлі достатньо успішного економічного розвитку країни, що тривав до кінця століття. Утворювалися великі промислові й банківські монополії, формувалася фінансова олігархія, за кордон активно вивозився французький капітал: банки давали позики урядам різних країн під відсотки. За обсягом вивезення капіталу Франція посідала перше місце у світі.

У 80–90-х роках XIX ст. було проведено демократичні реформи. Зокрема, були прийняті закони про свободу друку й зборів; про вільну діяльність профспілок і страйки; «шкільні закони»: про відокремлення школи від церкви, про надання освіти світського характеру, про запровадження державних програм навчання. Муніципальні ради отримали право обирати свого мера. Гімном республіки знову стала «Марсельеза», а 14 липня — день початку Французької революції — було проголошено національним святом.

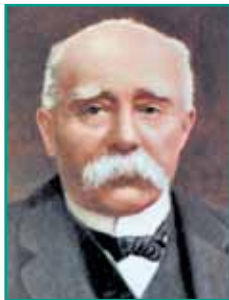
На початку XX ст. у французькому парламенті існувало до десятка партій і груп, жодна з яких не мала більшості, а тому не могла самостійно сформувати уряд. Для призначення уряду потрібен був блок, що складався б з різних партій. Оскільки такі блоки були нестійкими, то нестійкими були й створені ними уряди. Так, з 1900 по 1914 р. у країні змінилося 13 урядів, кожен з яких проіснував не більше року, а деякі — лише два-три місяці.

Важливим чинником французької політики була ідея реваншу за програму франко-прусську війну. Реваншисти, яких підтримували практично всі партії, називали Німеччину «спадковим ворогом» і закликали до нової війни з нею, аби помститися за поразку й повернути назад Ельзас і Лотарингію.

Якщо наприкінці XIX ст. основна боротьба на політичній арені Франції відбувалася між монархістами й республіканцями, то на початку XX ст. — між лівими (радикальними) і правими (поміркованими) республіканцями. Радикалів очолював **Жорж Клемансо** — лікар за професією.

Партія радикалів користувалася великою популярністю в середнього класу й селянства. У її програмі були сформульовані принципи захисту республіки, приватної власності, боротьби проти засилля церкви, вимога націоналізації великих монополій, уведення прогресивного податку на прибуток.

 *Особистості*



**Жорж Клемансо** (1841–1929) — прем'єр-міністр Франції в 1906–1909 та в 1917–1920 рр. Упродовж усієї політичної кар'єри виступав за реванш Німеччині за поразку Франції у війні 1870–1871 рр. Один із засновників Республіканської партії радикалів. За гострі промови в парламенті отримав прізвисько «Тигр», а за внесок у перемогу над Німеччиною в роки Першої світової війни (1914–1918) — «Батько перемоги». Очолював французьку делегацію на Паризькій мирній конференції за підсумками Першої світової війни. У 1920 р. відійшов від політики й займався літературною та публіцистичною діяльністю.

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув «лівий блок», що об'єднав радикалів і соціалістів. Переможці обіцяли провести важливі соціальні реформи, зокрема прийняти закон про пенсії та закон про 8-годинний робочий день. У 1906 р. уряд очолив Ж. Клемансо. Аж до початку Першої світової війни радикали відігравали провідну роль у всіх французьких урядах. Вони зосередили основні зусилля на наданні державі світського характеру. Радикали були послідовними прихильниками демократії й противниками диктатури в будь-якій її формі. Домагалися задоволення економічних і соціальних потреб французів, знаходили порозуміння із соціалістичними й робітничими організаціями. Крім «шкільних законів», вони також прийняли трудове законодавство, яким передбачалися виплата робітникам відшкодування в разі отримання ними виробничої травми й обов'язковий щотижневий відпочинок. Здійснення інших обіцяних радикалами реформ довго відкладалося. Лише наступного року після відставки Ж. Клемансо був прийнятий закон про робітничі й селянські пенсії (1910), згідно з яким французам, що досягли 65 років, призначалася пенсія за віком (у Німеччині й Англії — із 70 років).

 *Основні події*

**1870–1871 рр.** — франко-пруська війна.

**1870–1940 рр.** — Третя республіка у Франції.



*Заняття та завдання*

1. У чому полягали основні причини франко-пруської війни?
2. За допомогою історичної карти атласу охарактеризуйте основні події франко-пруської війни.
3. На основі положень Франкфуртського мирного договору проаналізуйте підсумки й наслідки війни для Франції.
4. Чим, на Вашу думку, була Паризька комуна: невдалим заколотом групи крайніх радикалів-революціонерів чи народною революцією? Який зміст Ви вкладаєте в поняття «заколот» і «революція»?
5. Охарактеризуйте державний устрій Франції за часів Третьої республіки, використовуючи схему на с. 126.
6. Як Ви вважаєте, чому справа Дрейфуса мала такий розголос? Чому, на Вашу думку, на захист жертви судового свавілля виступили моральні авторитети Франції та світу?
7. Свідченням яких недоліків у Франції став панамський скандал?
8. Наскільки, на Ваш погляд, успішним було перебування при владі наприкінці XIX — на початку XX ст. партії радикалів, очолюваної Ж. Клемансо?

## §14. Німеччина наприкінці XIX – на початку XX ст.



### Присагайте

- Назвіть основні етапи об'єднання Німеччини.

#### 1. Політичний лад і внутрішня політика за канцлерства О. фон Бісмарка

Період німецької історії 1871–1918 рр. визначається вченими як «рубіж часу». Наприкінці XIX – на початку XX ст. Німеччина продовжувала жити за конституцією 1871 р. Правлячим у Німецькій імперії став юнкерський блок. *Юнкери* – великі землевласники-дворяни, поміщики – не тільки зуміли зберегти, а й значною мірою збільшили свій вплив і роль у державі. У руках дворянства опинилися уряд та інші органи влади, армія й дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію на найпотужнішу державу Німецької імперії.

Канцлер О. фон Бісмарк добре розумів, що владі необхідно спиратися не лише на земельну аристократію, а й на підприємців, фінансистів, які після індустріальної революції й об'єднання країни відігравали важливу роль.

За часів Бісмарка в Німеччині були проведені прогресивні реформи, зокрема запроваджено єдину грошову систему, створено Імперський банк, зміцнено армію. Бісмарк був також автором пенсійної системи в Німеччині (1889), яка стала першою у світі офіційною системою соціального страхування. Саме завдяки канцлеру в Німеччині з'явилися лікарняні каси й декілька видів соціального страхування для робітників. Це одна з найкращих у світі систем, яка пережила дві світові війни, грошові реформи й елементи якої існують донині.

Опорою влади в Німеччині були численні організації та партії. Так, Німецька консервативна партія об'єднала у своїх лавах великих землевласників, багатих промисловців, вищих чиновників та офіцерів і мала яскраво виражений монархічний та антиєврейський характер.

Націонал-ліберальна партія обстоювала насамперед інтереси великої буржуазії (торговців, судновласників і тих, хто працював у важкій індустрії) і беззаперечно підтримувала зовнішню політику уряду.

Інтереси середнього класу й дрібної буржуазії захищала Партія прогресистів, яка мала прибічників і серед робітників. Католицька партія центру мала

- Розгляньте й проаналізуйте політичну карикатуру. Який висновок Ви можете зробити про стосунки між канцлером і німецьким парламентом?



Карикатура на німецький парламент за часів О. фон Бісмарка. 1880-і роки

вплив на значну частину католицького населення Рейнської провінції, Баварії, інших південнонімецьких земель. Серед її членів і прихильників були представники всіх класів і прошарків. Партія мала вплив у рейхстазі.

Характерною ознакою політичного життя в Німеччині була відсутність традицій лібералізму, що пояснювалося слабкістю німецької буржуазії та її залежністю від держави. На відміну від консерваторів, центристів і соціал-демократів, лібералам бракувало міцної опори в суспільстві й підтримки впливових державних і політичних діячів.

Соціалістичний рух, представлений у Німеччині переважно соціал-демократами, був розділений на три течії, між якими відбувалася постійна боротьба. Основними питаннями, які розділяли німецьких соціалістів, були: 1) ставлення до активної військової політики держави; 2) яку форму боротьби за права робітників обрати: підготовку до комуністичної революції (ліві, очолювані К. Лібкнехтом і Р. Люксембург), страйкову боротьбу (центристи на чолі з А. Бабедем) чи участь у парламентських виборах і прийняття в парламенті законів на захист людей праці (праві, очолювані К. Каутським). Урешті-решт, більшість обрала саме боротьбу за отримання парламентських мандатів. На виборах 1912 р. Соціал-демократична партія здобула понад чверть місць у рейхстазі.

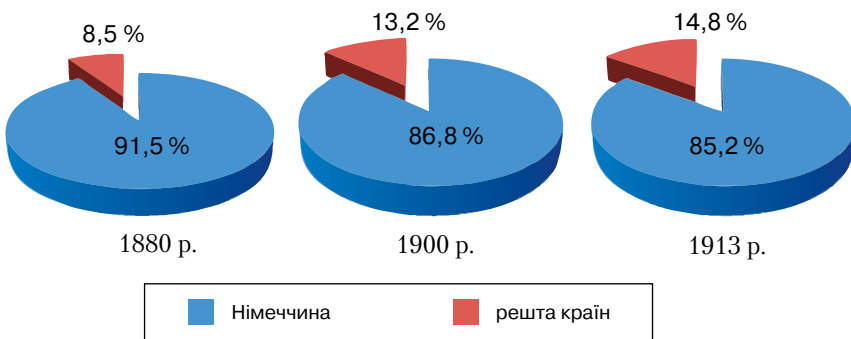
На початку століття значно активізувався німецький робітничий рух. За перші три роки століття кількість страйкарів зросла у 2,5 рази. Їхні вимоги стосувалися переважно не політичних, а економічних і соціальних питань: скорочення робочого дня з 11 до 9–10 год, збільшення заробітної плати, захист від сваволі роботодавців.

## **2. Економічний розвиток**

Характерною ознакою розвитку німецької економіки на початку ХХ ст. було зростання темпів виробництва й накопичення капіталу, зміцнення позицій монополій. Кількість підприємств з понад тисячею робітників за перше десятиліття ХХ ст. збільшилася вдвічі й становила майже половину німецьких підприємств. Економічний розвиток країни супроводжувався впровадженням у промисловість найновішої техніки, що допомогло швидше завершити індустріальну революцію й стати економічно могутньою державою. Більшість німців була зайнята в промисловому виробництві, а не в сільському господарстві. Чисельність найманих робітників з 1882 до 1907 р. зросла з 6 до майже 11 млн осіб.

- *Завдяки чому, на Вашу думку, Німеччині вдалося за три десятиліття майже подвоїти свою частку у світовому промисловому виробництві?*

### **Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві**



Німеччина обігнала інші країни Європи за темпами розвитку й на початку XX ст. за обсягом продукції посіла друге місце у світі після США. У перші десятиліття XX ст. промисловість і сільське господарство Німеччини розвивалися швидкими темпами. У промисловості вирішальна роль належала металургійним концернам «гарматних королів» Круппа й Тіссена, хімічному концерну «І. Г. Фарбен індустрі», електротехнічному концерну «Загальна електрична компанія (АЕГ)», Рейнсько-вестфальському вугільному синдикату та ін. Німеччина випереджала Англію за основними економічними показниками, особливо в передових на той час хімічній та електротехнічній галузях.

У сільському господарстві важливу роль відігравали великі землевласники. У їхніх руках була зосереджена майже третина землі, що оброблялася. Використання хімічних добрив і агротехніки дало змогу на початку століття вдвічі збільшити врожайність зернових культур і картоплі. Швидко зростав також німецький експорт. За перше десятиліття XX ст. німецькі інвестиції за кордоном зросли в 3,5 рази.

Світового значення набули великі німецькі банки. Дев'ять основних банків зосередили у своїх руках понад 80 % банківського капіталу. З 1902 по 1913 р. обсяг вивезення німецького капіталу збільшився більше ніж утричі. Щоправда, німецькі капіталовкладення за кордоном усе ще поступалися англійським (вони становили чверть англійських капіталовкладень за кордоном).

### 3. Закінчення епохи О. фон Бісмарка

Ефективна діяльність Бісмарка мала серйозну, як для політика, ваду — він був нетерпимий до опозиції. Переслідування зазнали лідери демократичних партій і католицького духовенства, незадоволені бюрократизмом державного апарату. Скориставшись, як приводом, терористичним замахом на імператора, Бісмарк домігся ухвалення рейхстагом у 1878 р. «виняткового закону» проти соціалістів, що діяв упродовж дванадцяти років. Цим законом заборонялася діяльність соціалістичних організацій і газет.

Зі вступом у 1888 р. на престол **Вільгельма II** Бісмарк утратив контроль над урядом. За часів імператорів Вільгельма I і Фрідріха III (який правив менше ніж півроку) позиції Бісмарка були непохитними. Однак честолюбний Вільгельм II не хотів відігравати другорядну роль, і напруження в стосунках з Бісмарком тільки посилювалося.



### Особистості



**Вільгельм II Гогенцоллери** (1859–1941) — останній німецький імператор і пруський король (1888–1918). Син німецького імператора Фрідріха III й англійської принцеси Вікторії, онук Вільгельма I. Народився в Потсдамі. У 1877–1879 рр. вивчав право в Берлінському університеті; проходив стажування в різних військових частинах і міністерствах. Після відсторонення від посади рейхсканцлера О. фон Бісмарка зосередив у своїх руках усю повноту влади. Один з ініціаторів початку Першої світової війни. Після революції 1918 р. втік до Голландії, де зрікся престолу.

Найбільш суперечливими для імператора та канцлера були питання про внесення змін до «виняткового закону» проти соціалістів і питання про право міністрів, підпорядкованих канцлеру, на особистий прийом у Вільгельма II. Імператор недвозначно натякнув Бісмарку про його відставку й у березні 1890 р.



Карикатура на відставку  
О. фон Бісмарка. 1890 р.

отримав від канцлера відповідну заяву. Це була почесна відставка, що супроводжувалася присвоєнням Бісмарку титулу герцога, а також звання генерала.

#### 4. Перехід Німеччини до «світової політики»

Наприкінці XIX ст. в Німеччині активно поширювалась імперська ідея колоніальних загарбань, створення потужної армії та військово-морського флоту.

Однією з найважливіших ознак Німецької імперії була **мілітаризація** суспільного життя країни. Імператор Вільгельм II намагався надолужити згаяний О. фон Бісмарком час у завоюванні колоній і вважав своєю високою місією забезпечення Німеччині світового панування.

Особливо його цікавили Схід і Балкани, куди мав спрямовуватися «Drang nach Osten» («похід на схід»). У своїх планах він спирався на доктрину «пангерманізму», згідно з якою німці мають «історичне право» панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створювати потужні флот та армію, готуватися до війни за переділ світу.



### Погляд сучасника

- Як Ви оцінюєте погляди німецького видавця щодо місця Німеччини у світі?

«Ми хочемо стати світовою силою й проводити колоніальну політику в повному сенсі цього слова. Це не піддається сумніву й назад вороття немає. Від цього залежить майбутнє нашого народу, який бажає зберегти своє місце серед великих націй. Ця політика можлива як усупереч Англії, так і в союзі з нею. Перше означає війну, друге — мир».

*Ганс Дельбрюк, ліберальний видавець (Kehr E. Schlachtfloottenbau und Parteipolitik, 1894–1904. — Berlin, 1930. — S. 309).*

У середині 1890-х років зовнішня політика Вільгельма II набула ознак імперіалістичної колоніальної політики. Німеччина дедалі наполегливіше вступала в боротьбу за вже поділені колоніальні території та сфери впливу, зокрема за англійські володіння в Африці. Зважаючи на свою економічну могутність, Німеччина розпочала будівництво потужного військово-морського флоту, що означало відкритий виклик Англії — традиційній «володарці морів». Колоніальна політика стала метою Німецької держави й отримала назву «світова політика».

Німеччина вже не задовольнялася Європою, сфера її «життєвих інтересів» охоплювала весь світ. Продукція німецьких фірм почала завойовувати ринки країн Південної й Центральної Америки, потіснивши там Англію.

### Словник

● **Мілітаризація** — політичне панування військових, підпорядкування економіки країни цілям загарбницької війни.

Важливе місце у «світовій політиці» відводилося Близькому Сходу. Там німецький уряд активно будував Багдадську залізницю, що мала забезпечити німецькі інтереси на Близькому й Середньому Сході та прокласти шлях до Індії. Далекий Схід, а надто Китай, також становили для Німеччини неабиякий інтерес. У Китаї німці захопили ряд важливих територій.

Для стимулювання в Німеччині мілітаристських і колоніальних настроїв були створені «Пангерманський союз», «Флотський союз» та інші організації. Усі ці події свідчили про прагнення й готовність Німеччини розпочати боротьбу за переділ світу.



## Основні події

**1890 р.** — відставка з посади канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.



## Закитання та завдання

**1.** Використовуючи схему «Вищі органи державної влади Німеччини за конституцією 1871 р.» (с. 75), а також матеріал § 14, охарактеризуйте державний і політичний устрій Другої імперії в Німеччині.

**2.** Назвіть важливі реформи, які були здійснені в Німеччині за часів канцлерства О. фон Бісмарка.

**3.** Розгляньте політичний плакат про ухвалення в Німеччині «виняткового закону» проти соціалістів. Як Ви вважаєте, на чиєму боці — Бісмарка чи соціалістів — симпатії автора плаката? Чому Ви дійшли до такого висновку?

**4.** Охарактеризуйте діяльність О. фон Бісмарка як державного діяча. Які чесноти й вади мав, на Вашу думку, Бісмарк-політик?

**5.** Назвіть причини переходу Німеччини до «світової політики». Якою була мета цієї політики?



Політичний плакат про ухвалення «виняткового закону» проти соціалістів. 1898 р.

## §15. Велика Британія у вікторіанську добу



## Уригадайте

- Назвіть переваги й недоліки парламентської реформи 1832 р.
- Як соціальні зміни в англійському суспільстві пов'язані з технологічними революціями?

### 1. Внутрішня політика консервативних і ліберальних урядів

Друга половина XIX — початок XX ст. — період, коли Великою Британією правила королева Вікторія з Ганноверської династії — одна з найяскравіших постатей світової історії.

 *Особистості*

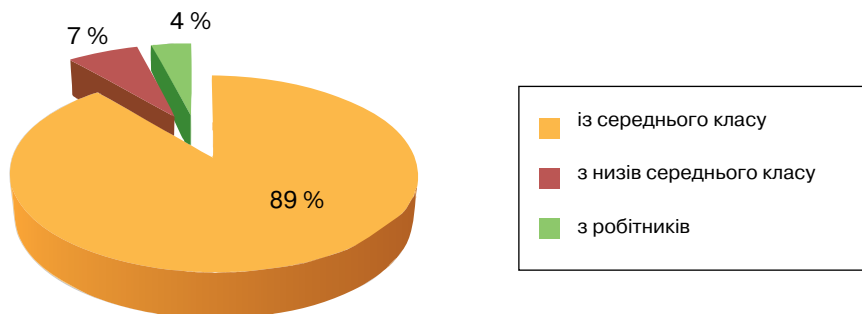


**Вікторія** (1819–1901) — королева Великої Британії (1837–1901). Її 64-річне правління назвали «вікторіанською добою», «золотим віком» в історії країни. Королева Вікторія зміцнила монархічну владу, яка в першій третині XIX ст. перебувала в кризовому стані.

У середині XIX ст. в Англії остаточно сформувалася двопартійна система. Країною почергово правили дві великі партії — консервативна (колишні торі) і ліберальна (колишні вігі). Роль уряду й прем'єр-міністра посилилася, а права монарха й палати лордів були ще більше обмежені. З початку XX ст. вирішальне слово при прийнятті законів належало палаті громад, а члени палати лордів могли лише зволікати із затвердженням законопроектів, однак не могли їх відхилити.

Демократизація суспільно-політичного життя в країні відбувалася під тиском промислової й фінансової еліт, представники яких походили із середнього класу й «низів» і мали демократичний світогляд. Володіючи значними капіталами, вони були впливовими й поважними членами британського суспільства.

**Соціальне походження британських сталевих магнатів (1865)**



На початку 1868 р. до влади прийшли консерватори, лідером яких упродовж багатьох років був **Бенджамін Дізраелі**. Консерватори перебували при владі з перервами з 1868 до 1905 р.

 *Особистості*



**Бенджамін Дізраелі** (1804–1881) — британський державний і політичний діяч, письменник. Обіймав посаду міністра фінансів у трьох урядах. У 1868, 1874–1880 рр. — прем'єр-міністр. У 1880 р. після програшу на виборах подав у відставку. За великі заслуги отримав титул лорда. Після його смерті прихильники заснували «Лігу проліска» (пролісок — улюблена квітка Дізраелі), що пропагувала ідеї консервативної партії.

Кабінет Б. Дізраелі запроваджував будівництво нового житла, збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов роботи на фабриках, розвиток системи охорони здоров'я. Також він провів кілька законів в інтересах тред-юніонів.

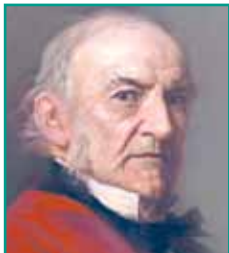


З ініціативи Б. Дізраелі, який тоді обіймав посаду міністра фінансів, ще в **1867 р.** була проведена **друга парламентська реформа**. Право голосу отримали всі чоловіки в містах, які мали власні будинки або знімали окремі квартири. Отже, виборчі права отримав середній клас і кваліфіковані, високооплачувані робітники. Унаслідок реформи кількість виборців зросла з 660 тис. (після реформи 1832 р.) до 2 млн осіб.

У грудні 1868 р. до влади прийшли ліберали, а їхній лідер **Вільям Гладстон** став прем'єр-міністром.



## Особистості



**Вільям Гладстон** (1809–1898) — британський державний діяч. Народився в Ліверпулі. Здобув освіту в Оксфордському університеті, де вивчав релігії та античних авторів. Був членом парламенту від партії торі. У складі різних урядів був міністром торгівлі, міністром колоній і міністром фінансів. У 1860-х роках став одним з лідерів Ліберальної партії. Чотири рази був призначений прем'єр-міністром Великої Британії (1868–1874, 1880–1885, 1892–1894).

У цей період були ухвалені: закон про відокремлення англіканської церкви від держави в Ірландії; земельний акт 1870 р., який надав певні гарантії ірландським фермерам-орендарям; закон про освіту, що запровадив обов'язкову освіту та систему початкових шкіл; закон про скасування продажу посад в армії; закон про введення процедури таємного голосування на виборах до парламенту; закон про надання тред-юніонам юридичних прав; реформа системи судових органів.

У середині 1870-х років ліберали зазнали поразки на виборах, і В. Гладстон пішов з посади лідера партії. Він знову став прем'єр-міністром у 1880 р. За його другого прем'єрства були прийняті ірландський земельний акт (1881) і закон про третю парламентську реформу (1885). Також у другий термін прем'єрства Гладстона вибухнула криза в сільському господарстві й торгівлі. Дешеві продукти харчування з Америки розорили британських фермерів; підвищення тарифів обмежувало британський експорт і спричинило безробіття й заворушення.

Під тиском ірландського національно-визвольного руху В. Гладстон двічі вносив на розгляд парламенту білль про **гомруль**, який двічі був парламентом відхилений.

Лідер радикального крила ліберальної партії **Девід Ллойд Джордж** також провів важливі **соціальні реформи**. Зокрема, з його ініціативи парламент заборонив промисловцям висувати тред-юніонам претензії щодо збитків від страйків; був прийнятий закон про відшкодування робітникам у разі нещасних випадків на виробництві; запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і пенсії для робітників, які досягли 70-річного віку. В Англії було законодавчо встановлено мінімальну заробітну плату й запроваджено державне соціаль-

## Словник

- **Гомруль** (від англ. *Home Rule* — самоврядування) — програма автономії Ірландії в межах Британської імперії. Рух за гомруль був підтриманий ірландським народом.
- **Соціальні реформи** — перетворення, нововведення, зміни в соціальному житті без зміни основ соціально-політичної структури та суспільного ладу.



**Девід Ллойд Джордж** (1863–1945) — британський державний діяч. Народився в Манчестері в родині директора школи. У 1890 р. був обраний депутатом від лібералів. У період англо-бурської війни 1899–1902 рр. різко засудив імперіалістичну політику своєї батьківщини. Обіймав посади міністра торгівлі та міністра фінансів. У 1916–1922 рр. був прем'єр-міністром.

не страхування на випадок хвороби, каліцтва й безробіття. Як міністр фінансів Д. Ллойд Джордж представив у 1909 р. знаменитий «народний» бюджет, який установлював підвищені податки на предмети розкоші, доходи й необроблювані землі лендлордів. Після того як консерватори й палата лордів заблокували його прийняття, за наполяганням Ллойд Джорджа був ухвалений закон, який обмежив повноваження палати лордів, позбавивши її права втручатися в бюджетні справи. Ллойд Джордж також виступав за надання виборчих прав жінкам, намагався розширити автономію Ірландії.

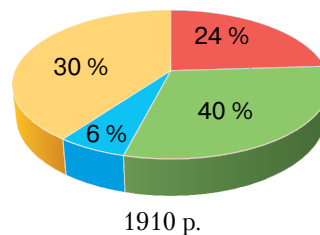
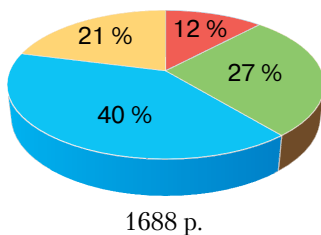
## 2. Втрата Англією промислової першості

В останній третині XIX — на початку XX ст. найрозвиненішими країнами у світі були Велика Британія та Сполучені Штати Америки.

До 1900 р. Велика Британія ще користувалася плодами ранньої індустріалізації, адже на той час, крім неї, лише США, Бельгія й Німеччина були повністю індустріалізованими.

- Проаналізуйте діаграми, які показують відсоток національного доходу в Британії, отриманий від різних видів економічної діяльності. Дайте відповіді на запитання.
  1. На які зміни в економічній діяльності в епоху індустріальної революції у Великій Британії вказують показники діаграм?
  2. Які види економічної діяльності були найприбутковішими в 1688 р.? Які види — у 1910 р.?
  3. Національний дохід від яких видів діяльності зменшився найбільше між 1688 р. і 1910 р.? Які види господарської діяльності дали найбільше зростання цього відсотка між 1688 р. і 1910 р.?
  4. Як індустріалізація вплинула на економічну діяльність у Великій Британії?

Національний дохід Великої Британії

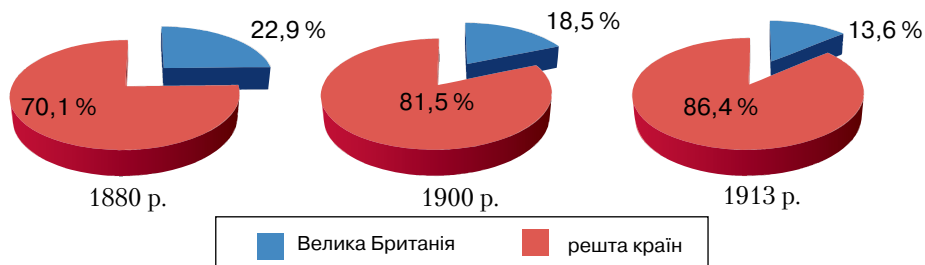


	сільське господарство й рибальство		торгівля й транспорт
	добувна промисловість, будівництво та виробництво		інше (оренда, обслуговування тощо)

Проте на початку XX ст. темпи економічного розвитку Великої Британії уповільнилися. Період її домінування у світі закінчувався. Поки Англія залишалася провідною індустріальною державою, вона могла продавати свою продукцію по всій Європі. Та згодом індустріальна революція відбулася в інших країнах, які також досягли високого рівня розвитку економіки. Отже, постала потреба пошуку нових ринків сировини для заводів і фабрик, для збуту промислових товарів та отримання дешевої робочої сили. Економічно потужні США й особливо Німеччина не тільки перестали залежати від британських товарів, а й почали конкурувати з ними на іноземних ринках і навіть у колоніях Британської імперії. Промисловість Англії продовжувала зростати, однак через застаріле обладнання на заводах за декількома найважливішими показниками промислового розвитку країна почала відставати не тільки від США, а й від Німеччини.

- Проаналізуйте діаграми. Наскільки змінилася питома вага у світовому промисловому виробництві Британії, яка ще донедавна мала статус «майстерні світу»?

### Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві



За обсягом виплавлення сталі Велику Британію обігнали Німеччина й США, за виробництвом чавуну, видобутком кам'яного вугілля — США. Завдяки досконалішому технічному обладнанню та підвищенню продуктивності праці американські й німецькі товари коштували дешевше за англійські, а тому продавалися швидше й у більшій кількості.

У сільському господарстві Великої Британії переважали дрібні господарства, хоча зберігалось й велике землеволодіння (особливо в Ірландії). Британія вже не могла задовольнити потреби свого населення й мусила значну частину продуктів і сільськогосподарської сировини купувати в інших країн. Аби зберегти першість в індустріалізації, англійці навіть прийняли закони, які забороняли передавання технологій і відтік кваліфікованих робітників за кордон. Проте ці заходи не принесли очікуваного результату. Індустріалізація поширилася в інших європейських країнах, зокрема Бельгії, Франції й Німеччині, а також США. До середини XIX ст. вона охопила всю Західну Європу й північно-східні штати Америки. До початку XX ст. Британія поступилася лідерством, і провідною індустріальною країною світу стали США. Проте вона залишалася фінансовим центром світу, найбільшою морською й колоніальною державою. У політичному житті країни повноваження монархів і надалі обмежувалися на користь парламенту.

### 3. Посилення колоніальної експансії

Розширення Британської колоніальної імперії, характерне для другої половини XIX ст., продовжилось наприкінці XIX — на початку XX ст.

У Північній Африці Британія окупувала Єгипет, установила свій контроль над Суданом. У Південній Африці англійці прагнули захопити республіки Трансвааль та Оранжеву, засновані нащадками голландських переселенців — бурами. У результаті англо-бурської війни 1899–1902 рр., у якій чвертьмільйон-

на британська армія здобула перемогу, бурські республіки стали британськими колоніями. В Азії Англія окупувала Верхню Бірму, Малайський півострів, зміцнила свої позиції в Китаї. Війни англійців супроводжувалися репресіями проти місцевих жителів, які чинили опір колонізаторам.



### Могляд сучасника

- Як, на Вашу думку, до аргументів економіста поставився б пересічний британець, а як — корінний мешканець колоній?

«Британські колоніалісти так пояснювали необхідність створення нових колоній (1902): «Ми повинні мати ринки для збільшення нашого виробництва, мати куди вивозити наш капітал і де застосувати енергію й заповзятливість нашого надлишкового населення. Таке розширення — життєва потреба великих країн з виробництвом, що зростає. Коли значна частина нашого міського населення зайнята виробництвом і торгівлею, воно залежить від поставок сировини й продовольства з інших країн. Щоб купувати й оплачувати ці товари, ми повинні продавати за кордоном свої. Протягом першої третини XIX ст. ми могли легко це робити за рахунок розширення торгівлі з континентальними націями та нашими колоніями, оскільки вони були далеко позаду нас за якістю й кількістю товарів.

...Після 1870 р. нашої промисловості й торгівлі почали перешкоджати інші країни, особливо Німеччина, Сполучені Штати та Бельгія, які швидко розвивалися... Уторгнення цих країн на наші старі ринки, навіть на наш внутрішній ринок, змушувало нас негайно шукати нові. Вони були в раніше невідомих країнах (переважно в тропіках), де існував великий попит на товари, які наші виробники й торговці могли запропонувати».

*Джон Гобсон, англійський економіст (Hobson J. Imperialism. — London : Allen and Unwin, 1948. — P. 77–78)*

На початку XX ст. Британська імперія (так з 1870-х років називалася Велика Британія разом з колоніями) займала територію 35 млн км<sup>2</sup> з населенням понад 400 млн осіб, тобто п'ята частина суходолу та чверть населення світу. Характеризуючи масштаби Британської імперії, шотландський письменник Дж. Вілсон сказав, що над нею «ніколи не заходить сонце». Маючи перевагу над іншими країнами на морі, Велика Британія взяла на себе роль світового поліцейського (Pax Britannica). Експлуатація колоній забезпечувала імперії значні прибутки, що дало роботодавцям змогу підвищувати заробітну плату найманим працівникам, аби ослабити політичне напруження.

З іншого боку, посилення британського **експансіонізму** робило неминучим зіткнення з іншими країнами, які також прагнули нових колоніальних надбань. Найсерйознішим супротивником англійців стала Німеччина. Це підштовхнуло англійський уряд до підписання союзницьких договорів з Францією та Росією.



### Основні події

**1867 р.** — друга парламентська реформа у Великій Британії.

### Словник



**Експансіонізм** — зовнішня політика держави, спрямована на поширення сфери свого впливу на інші країни. Здійснюється як економічними методами, так і шляхом дипломатичного тиску, збройної агресії.



## Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте реформи, які здійснили уряди консерваторів.
2. Які найбільші перетворення відбулися в Англії за правління лібералів?
3. Що спільного Ви вбачаєте у внутрішній політиці двох провідних британських партій: консервативної та ліберальної?
4. У чому полягали причини втрати Англією промислової першості у світі? У чому це виявлялося?
5. Покажіть на історичній карті другого форзаца підручника кордони Британської імперії на початку XX ст.
6. Яку мету переслідувало посилення колоніальної експансії Великої Британії?
7. Ініціатору британської колоніальної експансії в Південну Африку С. Родсу приписують таке висловлювання: «Якщо ви не хочете громадянської війни, ви мусите стати імперіалістами». Як Ви думаєте, що мав на увазі впливовий британський і південноафриканський підприємець і політик?

## §16. США в другій половині XIX — на початку XX ст.



### Пригадайте

- Якими були причини й результати Громадянської війни в США?
- Назвіть здобутки й невдачі в здійсненні реконструкції Півдня.
- Що таке «доктрина Монро»?

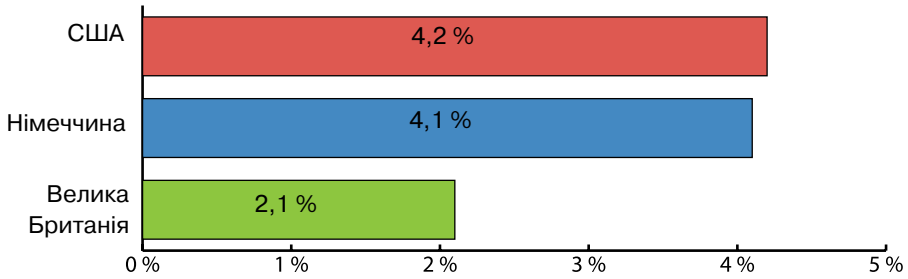
### 1. Економічне піднесення США після Громадянської війни

У США в другій половині XIX ст. малопотужне виробництво й конкуренція між дрібними сімейними підприємствами поступилися місцем масштабному виробництву. Воно зосереджувалося в руках небагатьох сімей, об'єднувало регіональні ринки в спільний американський ринок, «зшитий» розгалуженою мережею залізниць. Настало століття «великого бізнесу», що, з одного боку, підносило Америку на вершину світової могутності, а з іншого — занурило її в соціальні конфлікти між роботодавцями й найманими працівниками. Промовистими є назви таких конфліктів — «рік насилля», «великий переворот», «жахливий рік».

До кінця 1890-х років США замінили Велику Британію в ролі домінуючої індустріальної держави у світі. Американські підприємства виробляли конкурентоспроможні товари, які були дешевші, краще розкуповувалися, ніж не гірші за якістю, однак дорожчі товари з інших країн.

На початку XX ст. США остаточно перехопили у Великої Британії естафету світового лідерства. Напередодні Першої світової війни загальний обсяг промислового виробництва США перевищував обсяги виробництва Франції, Німеччини й Великої Британії разом узятих. Вчасно переорієнтувавшись з виробництва бавовняних суконь на сталеві локомотиви, американці виробляли товари з меншою собівартістю. У цьому була економічна перевага Америки, що сприяло збільшенню американських капіталовкладень за кордоном, зростанню прибутків американських фірм, економічному піднесенню, ослабленню соціального напруження й міжкласових конфліктів.

Щорічний приріст промислової продукції на початок XX ст.



Завдяки широкому використанню капіталу з Європи, застосуванню наукових відкриттів і запровадженню новітніх технологій США вийшли на перше місце у світі за випуском продукції й обсягом виробництва.

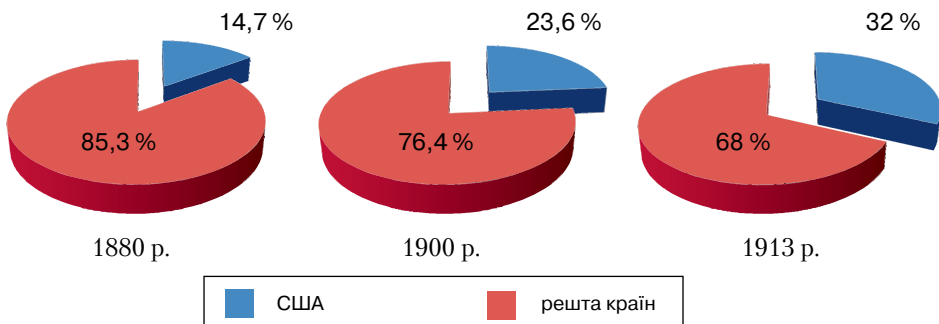
Однією з причин стрімкого економічного піднесення США була територіальна віддаленість від Європи з її нескінченними війнами й руйнуваннями. Завдяки цьому майже не витрачалися ресурси на озброєння. Регулярної сухопутної армії США не мали взагалі.

Сприятливими для розвитку чинниками були м'які кліматичні умови, а також потужний потік емігрантів: з 1870 по 1914 р. до США прибуло майже 30 млн переселенців з інших, насамперед європейських країн, зокрема й з України. Масово українські емігранти почали селитися в США з другої третини XIX ст.

Високі темпи розвитку були характерні насамперед для нових галузей — електротехніки, авіаційної промисловості, автомобілебудування, залізничного транспорту. На початку XX ст. залізниці з'єднали всі штати. Було збудовано чотири трансконтинентальні магістралі, які залучили в економічний обіг продукцію західних штатів. Довжина американської залізниці становила майже половину довжини залізниць у світі. Зарубіжні капіталовкладення в американську залізницю досягли майже третини її вартості. Залізниця, яка потіснила всі інші види транспорту, стала важливим чинником зростання економіки. Завдяки залізниці знижувалися витрати виробництва, зростала продуктивність праці, розвивалися міста, зміцнювалися позиції американського сільського господарства на світовому ринку. Здешевлення американських товарів посилювало їхню конкурентоспроможність. На початку XX ст. на США припадала понад третина світового експорту промислових товарів.

- На основі статистичних даних зробіть висновок про темпи розвитку США наприкінці XIX — на початку XX ст.

Частка США у світовому промисловому виробництві



Унаслідок криз останньої третини XIX ст. та світової економічної кризи 1900–1903 рр. у США виникли монополістичні об'єднання в промисловості та банківській справі. Найпоширеніша форма монополій у США — трести, які виробляли 3/4 усієї промислової продукції країни. На початку XX ст. у країні вже функціонувало 800 трестів, які об'єднували понад 5 тис. підприємств. Засновник першого тресту Дж. Рокфеллер установив контроль над нафтоперегінними підприємствами, торгівлею, згодом — над видобутком нафти. Його трест «Стандард ойл» став одним із найбільших у світі. Ще одна велика монополія, «Сталевий трест» Дж. Моргана, об'єднала копальні, шахти, металургійні заводи й залізниці. Станом на 1904 р. понад чотириста трестів контролювали майже три чверті всього промислового виробництва США. З метою заощадження коштів на заробітній платі в Америці широко застосовувалася дитяча праця, адже дітям платили набагато менше.

## 2. Зміни в повсякденному житті американців

Економічне зростання країни позитивно позначалося на житті пересічних американців. На полицях крамниць з'явилися електричні плити й вентилятори, швацькі й пральні машини, пылососи. Генрі Форд збільшив випуск автомобілів з бензиновим двигуном; із заснуванням на початку XX ст. компанії «Форд мотор» настала ера автомобілів. Масово використовувалися телефони, радіоприймачі. Каталоги товарів широкого вжитку за популярністю поступалися лише Біблії. У США бурхливо зростали міста. У великих містах з'явилися перші висотні будинки (хмарочоси); електричне освітлення вночі. У кінотеатрах почали демонструвати кінофільми.

Значно покращилася освіта. Зокрема, було відкрито першу школу для дівчат-афроамериканок; стало нормою тестування. На ринку праці з'явилися сотні вакансій для тих, хто вміє набирати текст на друкарській машинці. Досягнення в галузі технологій вплинули й на моду: з'явилися головні убори з пілозахисними окулярами для керування автомобілем, жінки почали вдягати коротші спідниці, щоб було зручно сідати в авто, а пізніше — у тролейбус.

## 3. Антитрестівське законодавство

Повна свобода господарської діяльності корпорацій обернулася жорстким тиском потужних трестів на інші підприємства й навіть на громадян з метою повного підпорядкування ринку, збільшення цін на послуги та продукцію.

- Розгляньте карикатуру й охарактеризуйте шлях, яким треба було пройти підприємцям, котрі наважувалися протистояти великим монополіям.

Карикатура «Створення власного бізнесу». 1896 р.

(Написи на цеглинах (знизу вгору): «утрачені надії», «зіпсований характер», «загублене щастя», «зіпсована репутація», «утрачена гідність», «зганьблене ім'я», «зруйновані життя». Напис на пакунку в чоловіка, що піднімається драбиною, — «ліцензія»).





- Чому на карикатурі, на Вашу думку, художник зобразив монополію у вигляді спрута?

Карикатура на нафтову монополію.  
1904 р.

Класичним прикладом **антимонopolного законодавства** було антитрестівське законодавство США. Першим таким актом став закон *Шермана* (1890), який отримав назву за прізвищем його автора й був спрямований переважно проти монополізації торгівлі та комерційної діяльності. Це був перший федеральний закон, що стосувався всіх галузей господарства. Монополізація в законі розглядалася як негативне явище, яке потрібно усунути.



#### Погляд сучасника

«...Будь-який договір, угода у формі тресту чи будь-якій іншій формі або змова з метою обмеження комерції чи торгівлі між штатами або з іноземною державою оголошуються незаконними».

Зі статті 1 закону *Шермана* ([http://info.org/sherman\\_txt.html](http://info.org/sherman_txt.html))

Законом Шермана вводилася відповідальність фірм за дії, спрямовані на монополізацію торгівлі. Як покарання, передбачалися штрафи, відшкодування збитків, тюремне ув'язнення й навіть розформування фірми-порушниця. Характерна особливість закону Шермана — націленість на боротьбу з уже існуючими монополіями. Його недоліки — нечіткість основних визначень, відсутність постійного контрольного органу й запобіжних антимонopolних заходів.

Завершальним кроком на цьому шляху стало прийняття ще двох антимонopolних законів, які розвивали й уточнювали норми закону Шермана.

#### 4. Режим сегрегації в південних штатах

Ані Громадянська війна, ані реконструкція Півдня, ані законодавче скасування рабства не ліквідували **дискримінацію** афроамериканців та інших «кольорових» в американському суспільстві. Починаючи з 1890 р. в США були прийняті так звані *закони Джима Кроу*, які легалізували режим **сегрегації** та дискримінації в південних штатах. Закони, названі на честь комічного персонажа, який став символом бідно вдягненого неписьменного афроамериканця, були

#### Словник

- **Антимонopolне законодавство** — законодавство, спрямоване проти змови трестів задля розподілу ринку, установлення монopolних цін, ізоляції конкурентів.
- **Дискримінація** — обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою чи національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями, статтю тощо.
- **Сегрегація** — роздільне проживання в країні «кольорового» і «білого» населення.





Символи сегрегації на вулицях американських міст на початку XX ст.  
(Написи: «Для кольорових»)

реакцією колишніх рабовласницьких штатів на ліберальну політику центрального уряду Сполучених Штатів щодо **емансипації** афроамериканців. Спочатку в штаті Луїзіана був прийнятий закон, що забороняв спільний проїзд білих і афроамериканців у потягах, а впродовж чверті століття в усіх інших південних штатах були введені закони про сегрегацію за кольором шкіри.

Одним з яскравих прикладів законодавчих актів Джима Кроу був виборчий закон штату Алабама, за яким для темношкірих американців було уведено тест на грамотність як умова участі в голосуванні. Вони мали цитувати напам'ять Конституцію США та Декларацію незалежності. Як наслідок, на виборах 1900 р. зі 181,5 тис. афро-американського населення штату проголосувати змогли лише 3 тис.

Ті, хто не міг голосувати, не мали права бути присяжними в суді, не могли впливати на законодавчі органи штатів. Державні школи для дітей афроамериканців систематично недофінансовувалися порівняно зі школами для білих дітей.

Воєнізовані расистські організації білих американців (наприклад, *Куклукс-клан*, створений у середині 1860-х років у штаті Теннессі як реакція на поразку в Громадянській війні) використовували залякування, насильство й убивства, щоб завадити афроамериканцям користуватися правами, наданими їм конституцією та іншими законами. Куклукскланівці влаштували над афроамериканцями та білими, які їм співчували, **суди Лінча**, знищували власність, калічили й убивали людей. Сегрегація була однією з драматичних і не-привабливих сторінок історії США.

### 5. «Справедливий курс» Т. Рузвельта

Після вбивства в 1901 р. президента В. Мак-Кінлі його місце в Білому домі зайняв віце-президент США, 43-річний **Теодор Рузвельт**, який став символом американця у світі й захисника американських інтересів. Він захоплювався фізичними вправами, у минулому займався боксом; був гострим на язик і використовував цей хист у політичній боротьбі.

## Словник

- **Емансипація** — звільнення від залежності, зрівняння в правах.
- **Суд Лінча (лінчування)** — самосуд, жорстокі тілесні покарання, тортури чи вбивство людини без проведення слідства та винесення вироку офіційним судом.

 *Особистості*

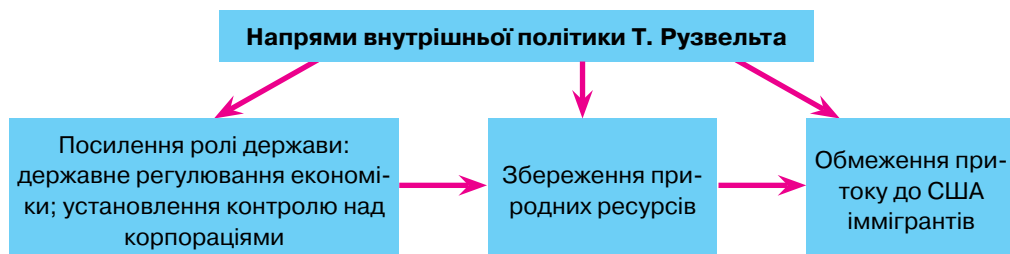


**Теодор Рузвельт** (1858–1919) — президент США від Республіканської партії (1901–1909). Випускник Гарвардського університету. Обіймав посади шефа поліції Нью-Йорка, заступника військово-морського міністра, губернатора штату Нью-Йорк. Учасник іспано-американської війни 1898 р. Протівник нейтралітету США у важливих міжнародних справах. Лауреат Нобелівської премії миру (1906) за посередництво в укладенні в 1905 р. російсько-японського миру в м. Портсмуті (США).

За Т. Рузвельта держава активно втручалася в економічне життя. Президент проголосив програму «Справедливий курс» і розпочав судові процеси проти ряду монополій («Стандард ойл», м'ясний трест та ін.), звинувативши їх у нечесній конкуренції. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго сприяли прийняттю закону про контроль уряду за якістю й санітарними умовами виробництва та продажу продуктів харчування та ліків.

За потреби Т. Рузвельт діяв доволі жорстко. Зокрема, він пообіцяв направити на шахти війська, якщо власники шахт відмовляться зробити поступки шахтарям, які вони пообіцяли після страйку. Цієї погрози виявилось достатньо, щоб забезпечити підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня для вуглекопів.

**Державне регулювання економіки** позитивно позначилося на стабільності господарства й було підтримане виборцями.



У 1904 р. Т. Рузвельта вдруге обрали президентом США. Великою його заслугою у внутрішній політиці було збереження природних ресурсів, зокрема виділення величезних територій під заповідники, великомасштабне зрошення земель.

Президент також підтримав заходи, спрямовані на обмеження імміграції до США. Хоча в країні ще не було конституційно обмежено термін перебування на посаді президента країни, Т. Рузвельт вирішив не порушувати традицію, за якою нормою вважалися два терміни президентства. У 1909 р. він склав із себе повноваження президента.

*Словник*

**Державне регулювання економіки** — активне втручання держави в економічні відносини з метою забезпечення розвитку господарства, стабільності грошової одиниці, обмеження непередбачуваних наслідків стихійного розвитку ринку.

## 6. «Нова демократія» В. Вілсона

Наступним після Т. Рузвельта президентом США став *Вільям Тафт* (1909–1912), також республіканець. Він виявився менш прогресивним і менш популярним. Відверта підтримка В. Тафтом великого капіталу призвела до кризи всередині правлячої Республіканської партії. Від неї відокремилися радикальні групи реформаторів, які створили Національну прогресивну партію.

До цієї партії невдовзі вступив Т. Рузвельт. У 1912 р. він змагався за президентство з кандидатом від Демократичної партії В. Вілсоном, однак програв вибори. **Вудро Вілсон** став першим президентом США від Демократичної партії з часів Громадянської війни.



### Особистості



**Вудро Томас Вілсон** (1856–1924) — президент США від Демократичної партії (1913–1920). Закінчив Принстонський університет, захистив докторську дисертацію з історії. Викладав історію, політичну економію, право. У 1910 р. став губернатором штату Нью-Джерсі, де заслужив репутацію людини, яка перетворила один із найкорумпованіших штатів країни на найорганізованіший. За вдачею був суворим і відлюдкуватим; прагнув забезпечити дотримання моральних принципів у політиці.

Передвиборча програма В. Вілсона називалася «*Нова демократія*». Він уважав, що США вступили в найбільш відповідальний з часів Громадянської війни період свого розвитку. Зокрема, В. Вілсон був переконаний, що історія — це «ера реформ, а не революцій». Керувався принципом «держава існує для суспільства, а не суспільство для держави». У внутрішній політиці обстоював максимальну рівність можливостей усіх громадян США.

Слабким місцем у внутрішній політиці адміністрації В. Вілсона стало небажання вирішити питання про надання виборчих прав жінкам, незважаючи на те, що на виробництві було зайнято майже 10 млн американок. У 1869 р. в США були створені дві організації, які сповідували ідеї **фемінізму**. Згодом вони об'єднались у «Національну американську асоціацію за жіноче виборче право».



### Погляд дослідника

«Метою “нової демократії” було вивільнення енергії промислового й аграрного капіталізму та водночас спрямування цієї енергії значною мірою за кордон, що було визначено Вілсоном, як “завоювання світових ринків”. Заморська економічна експансія — основне призначення “нової демократії”, покликаної гарантувати процвітання США».

*Дж. Бройсебл, американський історик (Bell S. Righteous Conquest Woodrow Wilson and the Evolution of the New Diplomacy. — Port Washington (New York), 1972. — P. 41)*

### Словник

**Фемінізм** — жіночий рух за визначення, установлення й досягнення рівних політичних, економічних, культурних і соціальних прав для жінок.

**Важливі зміни в житті американців за президентства  
В. Вілсона**

Робітникам надано право створювати профспілки, проводити страйки й пікетування; скасовано судове покарання за участь у страйках.

Заборонено використання дитячої праці в промисловості.

Установлено 8-годинний робочий день і запроваджено оплату роботодавцями його перевищення в півтора раза для робітників, зайнятих на магістральних залізницях.

Фермерам надано можливість брати в держави кредит; закон про товарні склади передбачав надання фермерам позик під майбутній урожай.

Створено Федеральну резервну систему банків (1913); проведено заходи з оздоровлення банківської системи.

Законодавчо обмежено сваволю трестів (антимонопольне законодавство, 1914 р.).

### 7. Експансіонізм

На початку XX ст. США включились у світову політику. Особливого значення для США набув тихоокеанський напрям, що виявилось в зовнішній політиці на Далекому Сході, де Сполучені Штати схилилися до підтримки Японії в російсько-японському суперництві. При цьому США прагнули, щоб міць Росії та Японії врівноважували одна одну.

В останній третині XIX ст. у світі відбувалися важливі зміни, найдраматичнішою з яких у міжнародних справах стало *ослаблення британського домінування*. До 1890-х років США стали найпотужнішою у світі індустріальною країною.

Сполучені Штати обрали гнучку міжнародну політику, яка полягала в збереженні політичного суверенітету зарубіжних країн, у яких були зацікавлені США, за умови їхньої економічної залежності від Америки.

Так Америка поводитися щодо *Китаю* — країни політично нестабільної, але економічно привабливої, що проявилось у політиці «відкритих дверей» у Китаї. Сполучені Штати прагнули відкрити ринок Китаю для проникнення американських товарів, підтримуючи політичну незалежність і територіальну цілісність країни. Європа та Японія мусили змиритися з політикою «відкритих дверей» і грати за американськими правилами.

У *Латинській Америці* США використовували політичну доктрину *пан-американізму*, за основу якої взято ідею спільності історичної долі, економіки та культури США й інших країн Американського континенту. По суті, Сполучені Штати змусили ослаблену Англію погодитися з тим, що США витіснили й замінили її в Латинській Америці.

У *Тихоокеанському регіоні* США не хотіли допустити посилення німецького проникнення на Філіппінах і японського — на Гавайях. У *Карибському морі* Сполучені Штати встановили контроль над островами на морських шляхах з Європи та США до зони майбутнього Панамського каналу: Пуерто-Рико, Віргінські острови, Куба.

У 1898 р. США завдали поразки Іспанії в ході короткочасної війни. Відмовившись від колоніальних прав на Кубу, пообіцяли острову незалежність, що правда тільки тоді, коли буде досягнуто «заспокоєння». Сполучені Штати вважали себе вільними у визначенні того, яким саме має бути «заспокоєння» і коли його буде досягнуто. США залишили за собою право втручатися в події на Кубі щоразу, коли вони вважатимуть це необхідним. Вони перетворили Карибський басейн на «американське озеро»; стали наймогутнішою державою в північній частині Тихого океану, замкнутою імперією, яка охоплювала територію від Перл-Харбора до Манільської затоки.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. США стали наступником британської корони в пануванні у світі. Пройде ще півстоліття та дві світові війни, перш ніж Сполучені Штати дійсно стануть світовим банкіром, поліцейським і проповідником. Витоки цього нового статусу США крилися саме в подіях останньої третини XIX ст. Сполучені Штати Америки були готові до того, щоб зробити XX ст. «американським століттям».



## Основні події

**1890 р.** — антитрестівський закон Шермана.

**1898 р.** — іспано-американська війна за Кубу.

**1901–1906 рр.** — президентство Т. Рузвельта.

**1913 р.** — В. Вілсон став першим президентом від Демократичної партії.



## Закриття та завдання

1. Покажіть на історичній карті атласу територію США на початку XX ст.
2. Які чинники допомогли Сполученим Штатам Америки перехопити у Великої Британії естафету світового лідерства?
3. Як позначилося економічне зростання США на повсякденному житті американців?
4. Поясніть значення історичних понять «антимонопольне законодавство», «емансипація», «фемінізм».
5. За допомогою схеми (с. 146) охарактеризуйте напрями внутрішньої політики адміністрації президента Т. Рузвельта.
6. За допомогою схеми (с. 148) і висловлювання Дж. Бройсебла (с. 147) сформулюйте основні ознаки «нової демократії» В. Вілсона.
7. Наскільки, на Вашу думку, Т. Рузвельт і В. Вілсон були ефективними президентами? Аргументуйте Вашу точку зору.
8. Поясніть, як Ви розумієте зміст історичного поняття «державне регулювання економіки».
9. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте напрями й форми американського експансіонізму наприкінці XIX — на початку XX ст.

## §17. Російська імперія в другій половині XIX — на початку XX ст.



### Пригадайте

- Охарактеризуйте модель державного управління в Російській імперії.

#### 1. «Великі реформи» у Росії

- Розгляньте карикатуру. Чи могла російська влада, на думку художника, справитися з «возом» проблем, які постали перед країною в середині XIX ст.?



Карикатура на політичні порядки в Росії. 1906 р.

жився на реформи, які були проведені в 60–70-х роках XIX ст. й отримали гучну назву «великих».

У середині XIX ст., коли в Європі й США завершувалося формування індустріального суспільства, Росія залишалася феодальною країною. Кріпосне право приносило збитки, конфлікт між селянами та владою досяг піку напруження й загрожував повстанням. Щоб уникнути революції, потрібно було змінити уклад життя в імперії. Східна (Кримська) війна суттєво підірвала довіру народу до імператора й держави. Аби врятувати монархію й зміцнити міжнародний престиж Росії, цар *Олександр II* (вступив на трон у 1855 р.) зва-

#### «Великі реформи» Олександра II

Рік	Назва реформи	Зміст реформи
1861	Селянська	Скасовано кріпосне право. Селяни отримали незалежність і могли здійснити викуп у поміщика, отримавши земельний наділ для ведення господарства. З метою викупу селянин міг узяти позику в банку на 49 років. Такі селяни звільнялися від адміністративної й правової залежності від поміщиків. Крім того, вільні селяни отримали певні громадянські права, могли вести торгівлю й здійснювати операції з нерухомістю.
З 1863	Фінансова	Усі державні відомства мали складати кошториси, у яких розписували, на що витрачаються гроші. Замість корупційних феодальних «відкупів» вводились акцизні марки на алкоголь і тютюн. Від проведення грошової реформи відмовилися за браком запасів золота й срібла.
1863	Освітня	Відкривалися нові звичайні школи й вищі навчальні заклади. Ректори університетів отримали більше прав і могли самостійно приймати рішення, що стосувалися діяльності навчального закладу.
1864	Земська	Органами місцевого самоврядування стали земства, що мало спростити управління державою й зробити його ефективнішим. Згідно з новими законами, села й міста тепер могли сформувати власні органи самоврядування й вирішувати господарські питання, не чекаючи наказу згори.

Продовження табл.

Рік	Назва реформи	Зміст реформи
1864	Судова	Суд перестав керуватися становим принципом, усі громадяни отримали рівні права перед законом. З'явився суд присяжних, а судова система повністю відокремилася від адміністративної та стала самостійною.
1865	Друку	Був проголошений принцип гласності, преса отримала право обговорювати й навіть критикувати рішення уряду.
1870	Міська	Основними установами місцевого самоврядування стали збори, міські управи й думи. Ці новостворені органи опікувалися благоустроєм будівель, будівництвом шкіл, лікарень, доріг, проведенням свят, питаннями безпеки, фінансування тощо. Щоправда, місто мало самостійно утримувати певні державні установи, наприклад поліцію, а грошей на це в невеликих населених пунктах не вистачало.
1874	Військова	Було введено загальну військову повинність, армія отримала нове озброєння. Також відкрилося чимало навчальних закладів для військових.

Ці реформи не перетворили Росію на розвинену державу, але допомогли стати на шлях індустріалізації.

Наприкінці століття, за царя *Миколи II*, який вступив на трон у 1894 р. після смерті Олександра III, Російська імперія залишалась останнім острівцем абсолютизму в Європі й потребувала подальшого реформування. Аби хоч трохи «підтягнути» російську економіку до рівня розвинених країн з ініціативи міністра фінансів Сергія Вітте було проведено низку економічних реформ — *реформи Вітте*. До призначення на посаду міністра фінансів Росії С. Вітте певний час працював у Києві, де займався організацією залізничних перевезень.

### Реформи С. Вітте

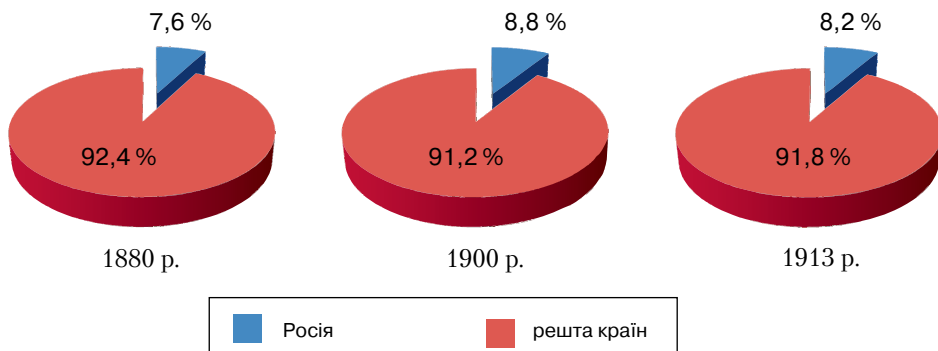
- Запроваджено жорстку податкову політику, зокрема встановлено державну монополію на винокуріння.
- Проводилася політика захисту російського товаровиробника.
- Здійснено фінансову реформу, що стабілізувала й зміцнила платоспроможність російського рубля.
- Заохочувалось іноземне капіталовкладення.

Реалізація економічної програми С. Вітте зумовила певне економічне піднесення Російської імперії.

Основною проблемою економіки був розрив між швидкими темпами розвитку промисловості та відсталими засобами виробництва в сільському господарстві. Становище найманих робітників було вкрай тяжким. Робочий день на виробництві офіційно становив 11,5 год, але на більшості дрібних і середніх підприємств він сягав 13–14 год. Заробітна плата була мізерною навіть у столиці імперії — Петербурзі й не забезпечувала родині робітника прожиткового мінімуму. До того ж робітник часто отримував грошима лише десяту частину заробітку, решта видавалася «натурою» — товарами й продуктами.

- Проаналізуйте діаграми. Який «діагноз» Ви можете поставити російській економіці наприкінці XIX — на початку XX ст.?

### Частка Росії у світовому промисловому виробництві



**Столипінська реформа.** Навіть після скасування в середині XIX ст. кріпосного права Росія залишалась аграрною країною з численними феодалними пережитками. У селах зберігалися поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля, правова безправність селян, община з її круговою порукою, викупні платежі. Під час революції 1905–1907 рр. уряд намагався пригасити хвилю селянських повстань шляхом перебудови земельних відносин. У 1906 р. в імперії розпочалася аграрна реформа, яка за прізвиськом голови Ради міністрів і міністра внутрішніх справ Петра Столипіна, отримала назву «*століпінська*». Зміст реформи полягав у тому, що кожний селянин мав право вимагати від громади виділення землі в одному масиві — *відрубі*, до якого міг приєднати свою садибу й перенести сюди будівлі, утворивши хутір. Пізніше наділи переходили в спадкове володіння.

#### Столипінська аграрна реформа передбачала:

руйнування селянської общини, яка відіграла активну роль у повстаннях у ході революції, і закріплення за кожним сільським господарем, котрий володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини землі в приватну власність;

надання кредитної допомоги селянам через Селянський банк;

переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу та Середньої Азії.



### Погляд дослідника

- Ознайомтеся з висловлюванням російського історика про століпінську реформу. Що, на Вашу думку, означає «якби» в оцінці реформи?

«То була спроба позбутися вибуху знизу шляхом “революції згори” і створення нової масової опори режиму. ...Якби Столипін мав 20 років, то ці переміни, можливо, виявилися б найсерйознішим явищем... Столипінський шлях був страшним, жорстоким... але це шлях буржуазного прогресу».

Натан Ейдельман, російський історик («*Революция сверху*» в России. — М. : Книга, 1989. — С. 163)



Реформа стала початком індустріалізації російського села. Для України вона мала менше значення, ніж для Росії, адже український селянин завжди прагнув господарювати не в общині, а одноосібно.

Економічний розвиток українських земель — найбільш розвиненого регіону в складі Російської імперії — відбувався нерівномірно. З одного боку, великими промисловими центрами імперії були Донецький вугільно-металургійний, Нікопольський марганцевий та Криворізький залізорудний райони, а з іншого — на Лівобережжі ще залишалися пережитки кріпосництва в сільському господарстві. Україна була привабливою для інвестицій російських та іноземних банків; швидкими темпами розвивався залізничний транспорт.



### Погляд дослідника

- Як Ви вважаєте, чому економіст не порівнював рівень розвитку Росії з Європою та США? У чому вони були за приклад для Росії?

«Добробут широких народних мас, рівень освіти, народне багатство, культурний розвиток не витримують порівняння з такими ж на заході Європи та в Америці».

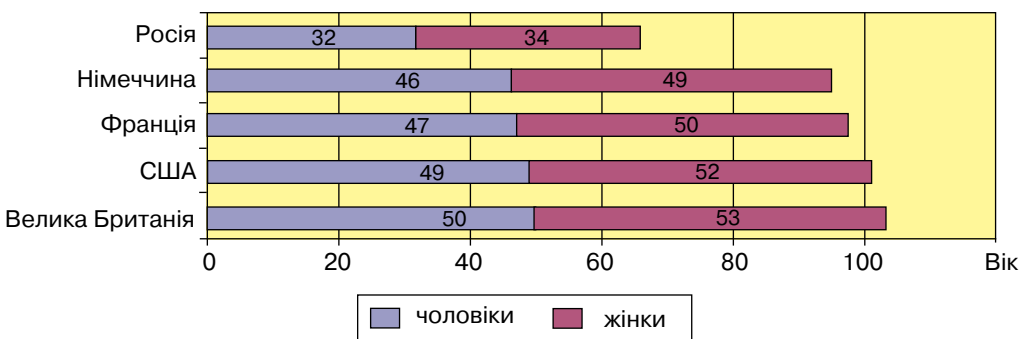
*Петро Мигулін, російський економіст (Економический рост Русского государства за 300 лет (1613–1913). — М., 1913. — С. 222)*

У 1913 р. обсяг промислового виробництва в Росії був менший, ніж у Франції у 2,5 рази; Англії — 4,6; Німеччині — 6,0; США — 14,3 рази. Наслідком були злидні більшості населення й коротка тривалість життя. Смертність серед немовлят у Росії у 2–2,5 рази була вищою, ніж у Європі та США.

Загалом до початку Першої світової війни (1914) Росія так і не змогла подолати значне відставання від Західної Європи та США.

- Проаналізуйте діаграму. Які висновки про якість життя в різних країнах Ви можете зробити, проаналізувавши наведену статистичну інформацію?

Середня тривалість життя на початку XX ст. (1913)



## 2. Революція 1905–1907 рр.

Ганебна військова поразка Росії у війні з Японією збурила російське суспільство й прискорила революцію. Поштовхом до її початку стали події в Петербурзі 9 січня 1905 р. Того дня урядові війська розстріляли мирну ходу до царя, яка мала вручити йому петицію з проханням полегшити народу життя. Загинуло понад тисячу й було поранено п'ять тисяч мирних маніфестантів. Цей день увійшов в історію як «Кривава неділя». В Україні реакцією на звістку про «Криваву неділю» стали масові страйки в Києві, Катеринославі (нині м. Дніпро), Одесі, Харкові й Миколаєві.



В. Коссак. «Кривава неділя» у Петербурзі 9 січня 1905 р. 1907 р.

У революції взяли участь усі верстви та стани населення: інтелігенція й підприємці, селяни, робітники, учні, студенти, військові. Улітку 1905 р. страйки почали переростати в збройні сутички з регулярними частинами й поліцією. Яскравою подією революції стало повстання в червні 1905 р. на панцернику «Потьомкін», значну частину екіпажу якого становили українці. Також спалахнуло повстання матросів на чолі з лейтенантом П. Шмідтом у м. Севастополі. У листопаді в Києві повстали сапери під командуванням поручика Б. Жаданівського; відбулися повстання військових у Харкові, Чернігові, Полтаві, Білій Церкві й інших українських містах. Революційна хвиля захопила й селянство (п'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Незважаючи на загальну поразку, масштабність революції змусила самодержавство піти на поступки: у жовтні 1905 р. Микола II підписав маніфест. Революція поступово пішла на спад і в 1907 р. згасла.

- Порівняйте ідеї царського маніфесту з ідеями Декларації прав людини і громадянина, Цивільного кодексу Наполеона, конституцій Франції та США. Чи будуть ці порівняння на користь жовтневого маніфесту?

### Витяг із маніфесту 17 жовтня 1905 р.

1. Дарувати населенню непохитні основи громадянської свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.
2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, одразу по змозі залучити до участі в думі (відповідно до кратності строку, що залишився до скликання думи) ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, дозволивши потім подальший розвиток засад загального виборчого права щойно запровадженого законодавчого порядку.
3. Установити, як непорушне правило, що жоден закон не може набрати чинності без схвалення Державною думою й надати виборним від народу можливість реального нагляду за законністю дій поставленої від народу влади.

*(Государственная дума в России в документах и материалах. — М., 1957. — С. 90–91)*

Частина учасників революції повірила обіцянкам царя й припинила боротьбу. У 1906 р. було скликано Державну думу, до якої від України було обрано більше сотні депутатів. У I Державній думі була сформована українська фракція, яка вимагала автономії України. Дума дедалі більше дратувала царя, і він її розпустив. У II Державній думі (1907) також було майже півсотні депутатів з України, які про-

довжували домагатися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школах, судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.



### Погляд сучасника

- Ознайомтеся з уривком з листа Миколи II та зробіть висновок про причину, яка спонукала царя до проведення реформ.

«...Належало обрати один з двох шляхів — призначити енергійну військову людину й спробувати за будь-яку ціну придушити крамолу. Є й інший шлях — надання громадянських прав населенню, свободи слова, друку, зібрань, спілок тощо. ...Єдина втіха, що така воля Божа й що це тяжке рішення виведе дорогу Росію з того нестерпного, хаотичного стану, у якому вона перебуває майже рік».

*З листа Миколи II до матері, 19 жовтня 1905 р. (Э. Радзинский. Три царя. — М.: АСТ, 2007. — С. 518)*

Улітку 1907 р. Микола II розпустив II Державну думу, що символізувало завершення революції. Самодержавство деградувало, про що свідчила й поява при монаршій родині Григорія Распутіна — авантюриста, який видавав себе за «святого старця», наділеного винятковими здібностями. Упродовж багатьох років він справляв значний вплив на прийняття важливих державних рішень.

### 3. Зовнішня й колоніальна політика імперії

Основний напрям зовнішньої політики Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. залишався незмінним: Близький Схід, Чорноморські протоки й Балкани. Однак російська експансія на Балканах наштовхнулася на протидію Австро-Угорщини, за якою стояла потужна Німецька імперія. В умовах загострення франко-німецьких суперечностей, з одного боку, і російсько-німецьких — з іншого, Франція та Росія ставали природними союзниками. Обидві країни зміцнювали союз, укладений у 1891–1893 рр., і прагнули долучити до нього Велику Британію, що змінило б розстановку сил у Європі.

У 1877 р. Росія розпочала війну з Туреччиною за панування на Балканському півострові. Наступного року Туреччина визнала поразку й за мирним договором до Росії відійшли Південна Бессарабія та ряд кавказьких територій. За рахунок Туреччини було відновлено державність у Болгарії й збільшено території Сербії, Чорногорії та Румунії. Згодом договір переглянули, й апетити Росії було суттєво обмежено.

На межі XIX–XX ст. Росія активізувала далекосхідний напрям своєї зовнішньої політики. Аби відволікти людей від повсякденних проблем і стимулювати патріотичний підйом, Росія готувала війну з Японією. Як висловився один з російських міністрів, «щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна».

Однак війна виявилася не «маленькою» і зовсім не переможною. Неочікувано для росіян першою завдала удару Японія. На початку 1904 р. японці атакували російський флот у Порт-Артурі — військово-морській базі, орендованій росіянами в Китаї. Щоденно війна поглинала майже 3 млн руб. золотом. Зрештою російська армія зазнала поразки в Маньчжурії, у грудні Порт-Артур був зданий японцям, а російський флот потоплений.

За мирним договором, підписаним у **1905 р. в м. Портсмуті (США)**, Росія віддала японцям значну частину своїх територіальних загарбань у Маньчжурії, зокрема Порт-Артур і південну частину Сахаліну, а також визнала Корею сферою японських інтересів.

Незважаючи на військові невдачі, Росія продовжувала колоніальну експансію, яку здійснювала з XVIII ст. На початок XX ст. вона анексувала узбережжя Фінської затоки, Інгерманландію, Естляндію, Ліфляндію, частину Карелії, Казахстан, більшу частину України, Грузію, південну частину Латвії (Курляндію), Литву, Білорусь, Фінляндію, Бессарабію, Польщу, узбережжя Нижнього Амура, Приморський край, о. Сахалін, Вірменію, Чечню, Дагестан та Адигею.

Завершивши до початку 1860-х років завоювання Кавказу, Росія окупувала середньоазійські держави. У 1865 р. російські війська зайняли Ташкент, а через три роки Самарканд. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х років були анексовані Кокандське ханство, Бухарський емірат і Хівинське ханство. У середині 1880-х років — Туркменістан.

Приєднані країни й території активно заселялися росіянами, а щодо корінних народів проводилася русифікація.



### Основні події

**1860–1870-і роки** — «великі реформи» Олександра II

**1877–1878 рр.** — російсько-турецька війна.

**1905–1907 рр.** — революція в Росії.

**1906 р.** — столипінська реформа.



### Замітання та завдання

1. У чому полягали основні проблеми економічного й соціально-політичного розвитку Російської імперії?
2. Чому, на Вашу думку, самодержавство зважилося на проведення «великих реформ»? Стихло охарактеризуйте ці реформи. Яка з них видається Вам найважливішою? Аргументуйте Ваш вибір.
3. Який економічний і політичний ефект мали реформи С. Вітте й П. Столипіна?
4. Проаналізувавши висловлювання Н. Ейдельмана та П. Мигуліна, а також подані діаграми (с. 152–153), сформулюйте своє ставлення до оптимістичного прогнозу історика Н. Ейдельмана, що Росія могла б через 20 років стати в один ряд із провідними країнами світу.
5. Охарактеризуйте причини, опишіть перебіг і визначте наслідки революції 1905–1907 рр.
6. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте зовнішню політику Росії. Яку, на Вашу думку, основну мету вона переслідувала?

## §18. Австро-Угорщина в другій половині XIX — на початку XX ст.



### Пригадайте

- Охарактеризуйте причини й передумови революції 1848–1849 рр.

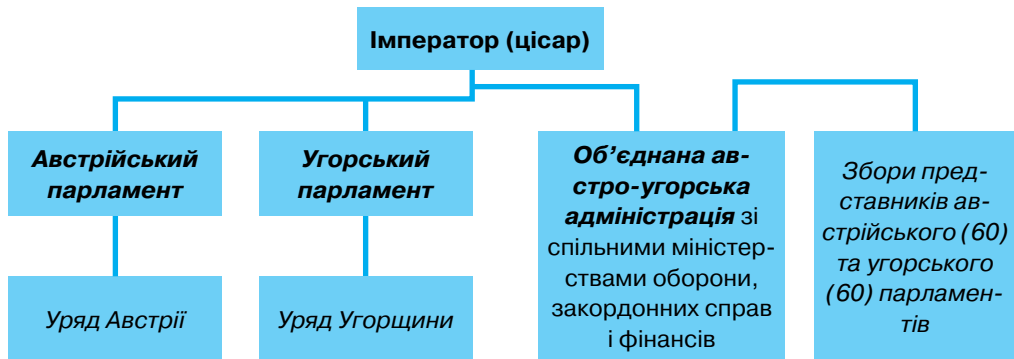
#### 1. Становище імперії на межі XIX–XX ст. Дуалістична монархія

Особливості державного ладу й внутрішньополітичного життя в *дуалістичній* Австро-Угорській імперії були обумовлені договором між Угорщиною та Австрією 1867 р. про створення об'єднаної держави.

В імперії фактично існували три уряди: австрійський, угорський та об'єднана австро-угорська адміністрація.

- Розгляньте схему. Наскільки, на Вашу думку, у тогочасних історичних умовах була життєздатною така модель держави?

### Схема розподілу влади в Австро-Угорській імперії



Найавторитетнішою об'єднавчою силою в політичній системі країни був імператор **Франц-Йосиф I**. Оскільки він був з династії Габсбургів, то Австро-Угорську імперію називають також *Габсбурзькою*.



### Особистості



**Франц-Йосиф I Габсбург** (1830–1916) — імператор Австрії та король Угорщини. Праправнук імператриці Марії-Терезії. У 1867 р. підтвердив автономію Галичини; прихильник участі українських політиків в органах влади Австро-Угорщини. Один з організаторів Троїстого союзу. Володів шістьма мовами. Не сприймав технічних новинок, зокрема не визнавав телефонного зв'язку, автомобіля, ліфта тощо.

Франц-Йосиф I контролював збройні сили й зовнішню політику, однак не міг ефективно втручатись у внутрішні процеси обох частин Австро-Угорської імперії.

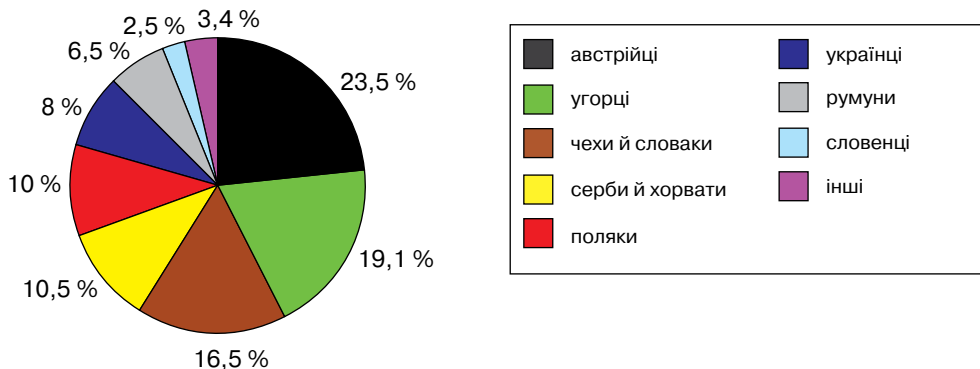
Збори представників австрійського й угорського парламентів відбувалися як у Відні, так і в Будапешті. Проте для населення Австрії й Угорщини були важливішими рішення, які приймали відповідно австрійський та угорський уряди, а не загальні збори.

### Словник

**Дуалістична монархія** — 1) конституційна монархія, коли влада монарха обмежена конституцією чи конституційними актами, однак він формально й фактично зберігає чимало владних повноважень; 2) двоєдина монархія на чолі з австрійським імператором, який також був угорським королем. Австрія й Угорщина були суверенними частинами однієї держави.

- Проаналізуйте статистичні дані. Охарактеризуйте національний склад Австро-Угорщини. Чи коректно, на Вашу думку, намагатися визначити, яка держава є «кращою»: однонаціональна чи багатонаціональна? За яких умов багатонаціональна держава може бути міцною та життєздатною?

### Національний склад Австро-Угорщини за даними перепису населення 1910 р.



Вразливим місцем для політичної стабільності імперії був строкатий національний склад. Під владою Австро-Угорщини, крім інших слов'янських земель, перебували Галичина, Закарпаття й Північна Буковина. Під тиском багатотисячних мітингів у 1907 р. австрійський уряд лібералізував виборчі процедури для українців. Як наслідок, того року депутатами австрійського парламенту стали 32 українці.

З іншого боку, українці демонстрували вміння співіснувати з іншими націями й мирно вирішувати всі міжнаціональні питання. З усіх австрійських володінь національно найстрокатішою була Буковина. За даними перепису населення 1910 р., на Буковині проживало 305 тис. українців, 273 тис. румунів, 168 тис. німців, 102 тис. євреїв, а також численні громади угорців і поляків. Офіційними мовами Буковини були визнані українська й румунська мови. Мовою ж імперського правління й вищої освіти залишалася німецька. Строкатість буковинського населення сформуvala в нього толерантне ставлення до людей різних національностей. На початку ХХ ст. на Буковині ефективно діяла система національного місцевого самоврядування. Кількість українського населення поступово зростала, а румунів скорочувалася. Віддаленість Буковини від центру імперії була суттєвою перевагою: тут, на відміну від інших провінцій імперії, не зафіксовано проявів міжнаціональної ворожнечі.

Франц-Йосиф I намагався не зважати на національні чвари, що неабияк загострилися між австрійцями й угорцями, і ставитися до різних народів однаково. Та все ж йому було дедалі складніше утримувати владу в імперії, яку через її багатоетнічний склад називали «клаттиковою».



### Погляд дослідника

- Ознайомтеся з висловлюванням О. Бочковського, а також ще раз перегляньте подану діаграму. Що, на Ваш погляд, мав на увазі дослідник, називаючи Габсбурзьку імперію «лабораторією національних питань»?

«Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом. ...Австро-Угорщина була перед війною класичною лабораторією національних питань. ...Визвольна боротьба

австро-угорських народів під час Першої світової війни мусила насамперед боротися політичний забобон, що без повалення Габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Центральної Європи».

*Ольгерд Бочковський, український і чеський соціолог (Вступ до націоналізму. — Мюнхен, УТГІ, 1991–1992. — С. 45)*

## 2. Соціально-економічний розвиток

Процес розвитку імперії був так само строкатим, як і її національний склад. Найрозвиненішими землями в складі імперії були Австрія та Чехія. Тут зосереджувались основні індустріальні потужності, зокрема заводи фірми «Шкода». Німецькі фірми й банки вкладали значні капітали в економіку Габсбурзької імперії, отримуючи надприбутки завдяки відсутності конкуренції з боку британського та французького капіталів.

Міста Прага, Відень і Будапешт ні в чому не поступалися найрозвиненішим європейським містам. У великих містах імперії діяла система очищення води, курсували трамваї, вулиці були викладені бруківкою й освітлювалися газовими й електричними ліхтарями. Проте на селі життя нітрохи не покращувалося. Харчування, побут і рівень освіченості майже не змінилися.



### Погляд дослідника

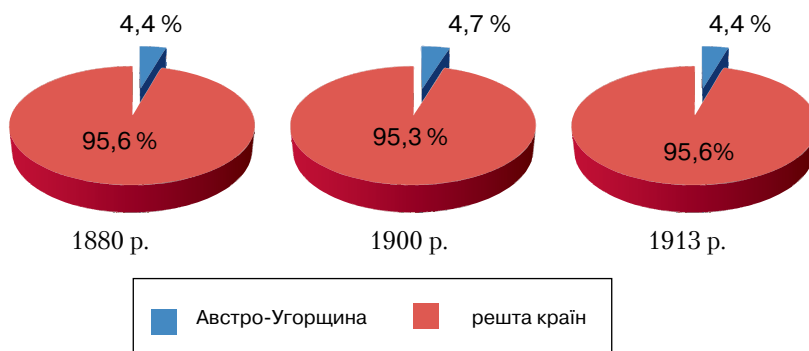
- Ознайомтеся з висловлюванням Й. Томашевича. Як Ви вважаєте, такі відносини між селянами й державою, на які звертає увагу дослідник, сприяли розвитку країни?

«Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував з державою, були його щорічний податок і набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селяни, тобто переважна маса населення, уважали своїм, а залишалася для них іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обернувся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста...»

*Йозо Томашевич, історик (Tomasevich J. Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. — Stanford, Calif: Stanford University Press, 1955. — P. 144)*

- Використавши статистичні дані діаграми, сформулюйте загальний висновок про успішність економічного розвитку Австро-Угорщини впродовж понад трьох десятиліть порівняно з іншими країнами Європи та США.

### Частка Австро-Угорщини у світовому промисловому виробництві



На українських землях у складі Австро-Угорської імперії розвивалися галузі економіки, пов'язані з металообробленням і машинобудуванням, добуванням нафти (у 1903 р. тут добували до 5 % світової нафти), солі, озокериту, а також деревообробна, лісопильна й паперова галузі. Серед компаній переважали німецькі, австрійські та французькі, які, завдяки дешевизні української робочої сили, отримували високі прибутки за мінімальних затрат.

І в Галичині, і на Закарпатті, і в Північній Буковині родючі землі належали переважно угорським, румунським і польським землевласникам, а українські селяни, маючи невеликі земельні наділи, наймалися на роботу до поміщиків. Загалом за рівнем економічного розвитку Австро-Угорщина суттєво поступалася провідним країнам Європи та США.

### 3. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах

Підписаний в 1873 р. «Союз трьох імператорів» (Росії, Австро-Угорщини, Німеччини) був німецьким. Це з'ясувалося в процесі вирішення питання про Балкани. У 1875 р. почалося повстання слов'ян проти турків у Боснії й Герцеговині, у 1876 р. — у Болгарії. Сербія й Чорногорія оголосили війну Туреччині.

Росія, яка прагнула посилити свій вплив на Балканах, у 1877 р. також оголосила Туреччині війну. Російські війська, переправившись через Дунай, зайняли Північну й вступили в Південну Болгарію, захопили Адріанополь. На початку 1878 р. в Сан-Стефано (поблизу нинішнього Стамбула) був підписаний мирний договір, за яким Сербія, Румунія та Чорногорія отримали незалежність, Болгарію було проголошено васальним князівством Туреччини. Росія анексувала Південну Бессарабію.

Європейські держави не хотіли посилення впливу Росії на Балканах, і на Берлінському конгресі (1878) умови Сан-Стефанського договору були переглянуті. Чорногорія, Сербія й Румунія визнавалися незалежними від Туреччини. Боснія й Герцеговина були окуповані Австро-Угорщиною. Територія Болгарії зменшилася. Росія отримала закавказькі міста Ардаган, Карс і Батум з їх округами. У всіх володіннях султана була проголошена повна свобода совісті; громадянські й політичні права поширювалися на представників усіх віросповідань. Берлінський договір лише частково й на короткий термін урегулював балканські проблеми. Регіон залишався й надалі нестабільним і загрожував новими війнами.



### Основні події

1867 р. — створення дуалістичної Австро-Угорської імперії.



### Закриття та завдання

1. Поясніть значення поняття «дуалістична монархія».
2. У чому, на Вашу думку, полягали особливості політичного життя в Австро-Угорській імперії? (Використайте схеми та діаграми, розміщені на с. 157–159).
3. Перегляньте висловлювання Й. Томашевича (с. 159) і назвіть особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорської імперії.
4. Яким був рівень економічного розвитку українських земель у складі Габсбурзької імперії? Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте причини й результати російсько-турецької війни 1877–1878 рр.



## §19. Японія в другій половині XIX — на початку XX ст.



### Пригадайте

- Якими подіями супроводжувався процес національного об'єднання Японії?
- Назвіть причини «закриття» Японії для іноземців.

#### 1. «Пробудження Азії»

Епоха «пробудження Азії» (XIX — початок XX ст.) позначилася появою в традиційних східних суспільствах паростків індустріалізації. Це був складний та суперечливий період, коли, з одного боку, зберігалися східні традиції, а з іншого — розпочалася модернізація економіки країн Сходу.

На Сході становлення й розвиток індустріального суспільства йшли пліч-о-пліч із збереженням традиційного, середньовічного за своїм характером укладу життя. Існування феодальних порядків зумовило те, що до початку XX ст. країни Азії були перетворені на колонії й напівколонії провідних європейських держав. «Вестернізація», тобто копіювання європейських і американської моделей державного управління, законодавства, системи освіти, одягу, етикету тощо, також була наслідком колонізації східних країн.

Зміцнення національної буржуазії, формування середнього класу, проникнення ідей демократії й соціальної справедливості — усі ці новації сприяли активізації національних рухів і пришвидшили демократичні революції в країнах Сходу.

Зростання масового національно-визвольного руху в країнах Азії пояснювалося насамперед тим, що у відповідь на постійні утиски й жорстокість колонізаторів по всьому Сходу поширилися й об'єднали різні соціальні групи населення ідеї антиколоніалізму.

Небувалий підйом національної самосвідомості зумовив численні стихійні виступи селян і ремісників, страйки робітників, виникнення таємних організацій і сект, утворення професійних об'єднань міських і сільських підприємств.

Значною мірою це пояснювалося впливом на населення колоній політичних цінностей метрополій. Традиції й норми парламентської демократії європейських країн радо сприймали інтелігенція, підприємці, студенти й молодь країн Сходу. Навіть найбільш помірковані з них не могли не обурюватися кричущою невідповідністю ліберальних ідей Заходу реальній політичній практиці метрополій у колоніях. Вони вимагали поширення на жителів країн Сходу прав громадян провідних європейських країн (Великої Британії, Франції та ін.). Відмова колоніальної влади задовольнити ці природні вимоги тільки посилювала напруженість і сприяла зміцненню й поширенню національних рухів.

### Словник

«Пробудження Азії» — зростання масового національно-визвольного руху в країнах Азії на початку XX ст.

## 2. Повалення сьогунату Токугава

Упродовж двох століть Японія залишалася «закритою» для контактів із західними країнами.

Усі спроби налагодити торгівлю з Японією рішуче відхилялися військовим керівництвом країни — сьогунатом з князівського роду Токугава, який правив у Японії з XVI ст. Формально сьогун був главою адміністративного апарату й військовим правителем країни, однак насправді саме він керував країною, а імператор залишався символом традицій. Сьогунат контролював імператорську родину й не допускав її до участі в державних справах. Особливе становище займала японська еліта — найбільші військові феодали серед самураїв.

У середині XIX ст. під тиском іноземних держав сьогунат був змушений «відкрити» для них Японію. До портів Країни вранішнього сонця (образна назва Японії) увійшли американські та європейські торгові судна, почали надходити іноземні інвестиції. Зворотною реакцією такого насильницького «відкриття» Японії стало всесилля й безконтрольність іноземців на території країни.

У Японії посилювалося незадоволення правлінням сьогунату. Узимку 1868 р. націоналістично налаштовані самураї згуртувалися довкола 15-річного імператора Муцухіто, підготували й оголосили імператорський указ про реставрацію (відновлення) імператорської влади, ліквідацію сьогунату й створення нового уряду. Сьогун не підкорився, проте в результаті громадянської війни, що почалася в Японії, улітку наступного року мусив визнати свою поразку.

## 3. Доба Мейдзі в Японії (1867–1912)



Імператор Муцухіто

Імператор Муцухіто оселився в новій столиці країни — місті Токіо, а політична влада перейшла від сьогунату Токугава до невеликого угруповання знатних самураїв. В історії Японії настала *доба Мейдзі* (тобто освіченого правління).

Уважають, що «нова» Японія постала саме після реставрації влади імператора. Революціонери взяли за розбудову нової країни. Вони не руйнували старий світ, не порушували традицій, не намагалися змінити спосіб мислення й життя японців. Країна перестала бути «закритою», вона запозичила стиль життя й технічні здобудки Заходу, аби краще йому протистояти. Японці здійснили диво — створили країну з подвійною цивілізацією, у якій кожний мешканець живе водночас на Заході й на Сході.



### Погляд дослідника

- На які риси національного характеру звертає увагу дослідник і наскільки, на Вашу думку, вони важливі в період рішучих змін?

«Упродовж усієї своєї історії японці продемонстрували здатність швидко засвоювати нові ідеї й практики, сміливість у здійсненні великих проектів, на-самперед хист до навчання».

*Джордж Аллен, британський економіст (Allen G. C. A Short Economic History of Modern Japan. — New York : St. Martin's Press, 1981. — P. 15)*

Японія почала швидко наздоганяти Захід в економічній та військовій сфері. Реформи пройшли по всій країні. Новий уряд мріяв зробити Японію демократичною країною, де пануватиме загальна рівність. Зникло розмежування між

Японська живописна  
алегорія боротьби старого  
з новим. 1870-і роки



соціальними класами, уведені сьогунатом Токугава. Щоправда, самураї, які втрачали свої привілеї, були незадоволені цією реформою.

Аби не спокуситись іноземною допомогою, Японія із самого початку розраховувала тільки на власні сили для забезпечення економічного поступу. Країна не залучала іноземного капіталу, однак не відмовлялася від допомоги численних західних експертів і технічних фахівців, грамотно підібраних і добре оплачуваних. Водночас Японія імпортувала найкраще іноземне устаткування. Її часто звинувачували в тому, що вона була тільки наслідувачем. Однак японці виявили здатність не лише швидко освоювати нову техніку, а й постійно її вдосконалювати.

Японія демонструвала високі темпи зростання. Зміцнилася грошова система; японський капіталізм включився у світову економічну систему. Експорт збільшився вдвічі. Країна досягла найвищого рівня свого розвитку. *Дзайбачу* — олігархія високопоставлених родин, які поділили між собою важку промисловість і торгівлю, ще більше зміцніла, ставши протипагою владі військових.

Не менш важливими для прогресу були національні риси японців, зокрема їхня неймовірна працездатність і налаштованість на втілення нових ідей, на створення модерної нації. Для досягнення цієї мети була потрібна насамперед сильна держава.

Найтяжче на початку доби Мейдзі було селянам. Індустріалізація країни здійснювалася переважно за рахунок експлуатації села. Селяни віддавали своєму землевласникові половину врожаю. Високий земельний податок був інструментом безжального викачування із села продукції й грошей, які держава вкладала в промисловість. Ще один вид експлуатації — використання жіночої праці. Заробітна плата в усіх найманих працівників була низькою, умови праці важкими. Із сільських районів у міста масово переселялися ті, хто втратив роботу в селі, що створювало в місті невичерпні резерви дешевої робочої сили. У той час, коли швидкими темпами зростала національна економіка, якість життя пересічних людей не покращувалася.

Рішучі реформи в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) перетворили Японію з феодальної країни на індустріальну й потужну у військовому плані державу. У Японії виникла оригінальна економічна модель, у якій поєднувалися західні ринкові елементи з японськими національними традиціями. Відносини між роботодавцем і працівником будувалися на засадах *патерналізму* — піклування держави про своїх громадян, господаря — про своїх працівників.

До 1900 р. Японія створила справжнє «економічне диво». Відтепер іноземна допомога була їй не потрібна. Щоб завершити перетворення країни на сучасну державу, залишалось прийняти конституцію й утвердити парламентаризм. На початку **1889 р.** був оприлюднений текст конституції Японії, згідно з якою в країні встановлювалася **конституційна (обмежена) монархія**.



- Розгляньте фотографію японської столиці. Які ознаки свідчать про те, що в країні відбулася індустріальна революція? Які Ви можете назвати ознаки, характерні для столиць провідних країн світу на початку XX ст.?

Нове «обличчя» Токіо за доби Мейдзі.  
Фото. 1900-і роки



#### Погляд сучасника

- Ознайомтеся з декількома статтями конституції Японії 1889 р. Наскільки, на Вашу думку, повноваження імператора відповідали статусу країни як конституційної монархії?

«Ст. 2. Імператорський трон повинен передаватися нащадкам імператора чоловічої статі відповідно до положень “закону імператорського дому”.

Ст. 4. Імператор — глава держави. Він володіє верховною владою й здійснює її згідно з положеннями цієї конституції.

Ст. 5. Імператор здійснює законодавчу владу в згоді з парламентом.

Ст. 55. Міністри є радниками імператора й відповідальні перед ним за свої поради».

Витяг з конституції Японії ([http://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/meiji\\_constitution.pdf](http://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/meiji_constitution.pdf))

Коло прав і свобод у конституції було досить обмежене, як і в більшості тогочасних конституцій. Були проголошені свобода вибору, недоторканність житла, таємниця листування, релігійна свобода, свобода слова, друку й зборів. У конституції також було відтворене старовинне японське право подання петицій імператору, яке поширювалося на звернення до парламенту й органів виконавчої влади; закріплювалося право приватної власності.

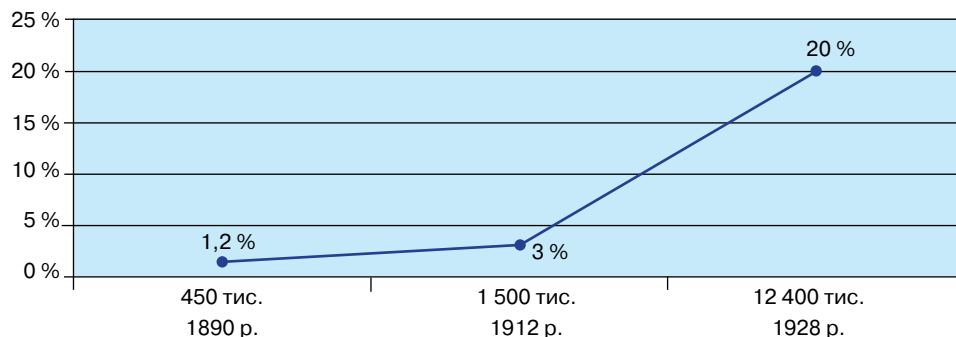
Підданим імператора дозволили користуватися демократичними свободами «у межах, установлених законами». Щоправда, ці права та свободи стосувалися тільки японських підданих. Правове становище іноземців у країні визначалося міжнародними договорами, окремими законами й розпорядженнями.

Верхня палата парламенту складалася зі знаті й осіб, призначених імператором, а нижню — обирали. Ухвалені парламентом закони набували чинності тільки після їх затвердження імператором. Уряд, який складався з цивільних і військових чиновників, призначався імператором і був підзвітний тільки йому.

На виборах ліберальні партії постійно здобували більшість місць у нижній палаті парламенту. Щоб розколоти опозицію й полегшити проведення свого курсу, імператор почав вводити представників цих партій до уряду. Хоча ліберали протестували проти посилення впливу військових, на початку XX ст. вони дедалі ширше співпрацювали з оточенням імператора.

- Проаналізуйте статистичні дані, наведені в діаграмі. Який висновок Ви можете зробити про виборчі права японців у ті часи?

### Збільшення кількості виборців у Японії



Японські лідери відрядили місії по всьому світу, щоб розвідати секрети успіху західних країн. До Японії запрошували американських і західноєвропейських фахівців, нові японські правителі наслідували західні способи господарювання. Країна переозброювалась, і з нею мусили рахуватися на Тихому океані. Особливу увагу приділяли важкій промисловості, зокрема металургії, будівництву військових кораблів і залізниць. Японський флот перебудували за зразком флоту Великої Британії, а сухопутну армію — за зразком Німеччини. Школи облаштували як німецькі й французькі, а моделі банківської справи й ведення бізнесу запозичили в американців.



### Могляд дослідника

- Чи поділяєте Ви думку А. Тойнбі, що японці досягли успіху в реформуванні своєї країни значною мірою саме тому, що вміло поєднали західні технологічні винаходи з національними традиціями й ментальністю японської нації?

«Новітні японські державні діячі сформулювали думку, що лише технологічна революція, перетворивши Японію на могутню державу західного зразка, допоможе японському суспільству зберегти свою самобутність... Японський уряд забезпечив офіційну організацію державної релігії синтоїзму: поганство мало використовуватися як засіб обоження живого японського народу, спільноти й держави. Цього було досягнуто завдяки відродженню символізму архаїчного культу імператорської династії... Культ пропонував своє спадкове колективне божество для безпосереднього поклоніння йому в образі бога, вічно втілюваного в подобі імператора, що сидить на троні».

*Арнольд Джозеф Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. — К. : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 219)*

Японія мала власні традиції, її демократичний устрій мало нагадував західні країни. Японський парламент працював лише три місяці на рік і не відігравав значущої ролі. Реальна влада належала імператору, його радникам і військовим. Військові мали великий вплив на політику й спрямовували націю на зовнішні завоювання.

Після 20–30 років інтенсивної орієнтації на західні країни уряд почав дослухатися до консерваторів і націоналістів: були відновлені й навіть уключені до програм навчальних закладів принципи конфуціанства та синтоїзму, зокрема й культ імператора.

## Реформи Мейдзі

Назва реформи	Зміст реформи
Демократизація суспільства	У Японії запровадили поняття «права людини»; у 1873 р. було проголошено свободу релігії.
Освітня	Систему освіти реформували спочатку за французьким, а потім за німецьким зразками. Запровадили обов'язкове навчання. Освіта поширювалася на простолюдинів: у багатьох селах школи існували при храмах. До державних шкіл приймали дітей як із заможних родин, так і з бідних; починаючи з шестирічного віку навчалися й дівчатка. Багатьох японських студентів відправили на Захід вивчати науки й мови; для роботи в японських університетах запрошували іноземних учених і викладачів.
Територіально-адміністративна	Владу князів скасували; країну поділили на губернії та префектури.
Аграрна	Запровадили приватну власність на землю; дозволили купівлю й продаж землі. Заради стабільності уряду всі колишні феодалі повинні були повернути всі свої землі імператору. Це було зроблено до 1870 р.
Військова	Увели загальну військову повинність; створили нову армію за пруським зразком; за британським зразком був збудований військово-морський флот. Зростання військової потужності в епоху європейського націоналізму було для Японії пріоритетним, оскільки її (так само, як і інші азійські держави) неодноразово силою змушували підписувати невігідні угоди.
Конституційна	Відповідно до першої японської конституції 1889 р., у країні був створений двопалатний парламент. При цьому імператор зберіг незалежність: він очолював армію, флот, виконавчу й законодавчу владу.
Фінансова	Запровадили нову, єдину для всієї країни грошову одиницю — єну.

Чимало коштів було вкладено в розвиток транспорту й засобів зв'язку. Уряд підтримував розвиток бізнесу й промисловості, особливо великі компанії. Загалом на початку ХХ ст. в Японії завершилася індустріальна революція. Більша частина багатств опинилася в руках монополій (концерни «Муцї», «Міцубісі»), що домінували в промисловості й у морському транспорті. З монополістами були тісно пов'язані найвищі державні й військові посадові особи. Японський капіталізм мав військово-феодалний характер — панування фінансової олігархії перепліталася з пережитками феодалізму, що сприяло мілітаризації країни та посиленню ролі армії. Темпи економічного зростання Японії перевершили показники будь-якої з великих держав. Щоправда, Країні вранішнього сонця доводилося починати з дуже низького, середньовічного рівня. Однак нова Японія завдяки згуртованості, дисципліні й патріотизму японської нації продемонструвала свою здатність максимально ефективно використовувати навіть обмежені ресурси.

У культурному житті японців також відбулися зміни — з'явилися музеї в західному стилі та мистецькі академії, де студентів навчали європейської техніки малюнка, живопису й скульптури. У традиційне японське суспільство почала проникати західна мода. Водночас чимало митців, як поважного віку, так і молодих, які народилися в епоху Мейдзі, ставили під сумнів доцільність наслідування західного способу життя й продовжували працювати в традиціях японської національної культури.

Після смерті в 1912 р. імператора Муцухіто відійшла в минуле його епоха. Наступники й послідовники імператора виявилися менш талановитими, чим і скористалась армія. Настала епоха, коли шляхи вирішення проблем дедалі частіше нав'язували військові.

#### 4. Початок японської територіальної експансії

Потреби японської економіки й віра в призначення Японії «нести цивілізацію» народам Азії штовхали уряд до активної зовнішньої політики. За доби Мейдзі Японія інтенсивно вивозила капітал за кордон. Проте було б неправильно вважати, що японський імперіалізм шукав можливості експорту капіталу, бо в Японії він був надлишковий. Якраз, навпаки, — відсталість Японії змушувала її вивозити капітал за кордон і створювати величезну імперію. Коли колонії захоплювали Велика Британія та Франція, вони вже були індустріальними країнами. Японія ж перебувала в іншій ситуації — вона намагалася зменшити відрив від індустріальних країн саме завдяки колоніальним загарбанням, оскільки не мала власної сировинної бази.

Водночас модернізація посилювала залежність Японії від закордону. Країні доводилося імпортувати й експортувати значну кількість продукції. При цьому японський експорт наражався на протекціонізм великих держав, стурбованих появою нового конкурента.

Японія не мала не тільки власних ресурсів для промислового виробництва, а й доступу до джерел сировини. Країна значною мірою залежала від держав, які, завдяки колоніям, зберігали монополію на сировину. Ці обставини змушували Японію вирішувати свої внутрішні й особливо зовнішні проблеми за допомогою сили. Зовнішня політика країни на початку XX ст. стала агресивною й імперіалістичною.

Тільки за півтора десятиліття Японія встановила контроль над трьома великими іноземними територіями: за підсумками китайсько-японської війни 1894–1895 рр. над китайським Тайванем; після перемоги над Росією у війні 1904–1905 рр. Японія спочатку встановила протекторат над Кореєю, а в 1910 р. перетворила її на свою колонію; у 1905 р. було взято в оренду величезну Квантунську територію в Південній Маньчжурії.



#### Погляд сучасника

- Порівняйте висловлювання японського державного та громадського діяча з ілюстрацією з японського журналу. Чи знаходите Ви в них спільне?

«Ми колись настільки високо підніmemo національну міць Японії, що не тільки будемо управляти Китаєм і британською Індією, а й переберемо владу з рук англіців та одноосібно правитимемо в Азії».

*Юкіті Фукузава, перший президент Токійської академії наук (Nester W. R. Power across the Pacific: A Diplomatic History of American Relations with Japan. — New York: University Press, 1996. — P. 63)*

- Розгляньте ілюстрацію, на якій Корея зображена як темна печера, до якої японець впускає сонячне світло. Як Ви думаєте, який зміст вкладав художник у цю алегорію?



Карикатура з японського журналу. 1905 р.

На початку ХХ ст. Японія стала повноправним членом «клубу» імперіалістичних держав. Японія й Велика Британія навіть підписали документ, який фактично визнавав Японію однією з великих світових держав.



### Основні події

**1867–1912 рр.** — доба Мейдзі.

**1889 р.** — прийняття конституції Японії.



### Закимання та завдання

1. Охарактеризуйте Японію за часів правління сьогунату Токугава й поясніть причини революційних перетворень у добу Мейдзі.
2. Використовуючи таблицю «Реформи Мейдзі» (с. 166), назвіть і коротко охарактеризуйте основні реформи, що були здійснені в країні.
3. У чому полягали особливості змін, що відбувалися в Японії наприкінці ХІХ ст.? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої думки.
4. Яку, на Вашу думку, роль відіграла конституція Японії? Яку модель державного устрою вона затвердила?

## §20. Китай у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.



### Пригадайте

- Чому до другої половини ХІХ ст. Китай залишався «закритою» країною?

#### 1. Китай під владою маньчжурів

Китай був найбільшою державою в Азії — багатонаціональною імперією, об'єднаною завойовницькими походами маньчжурів. У ХІХ ст. тут правила маньчжурська династія Цин, яка прийшла до влади ще на початку ХVІІ ст. Усю територію, яку завоювали маньчжури, називали *імперією Цин*.

Для Китаю друга половина ХІХ ст. була часом погіршення економічної, соціальної та політичної ситуації. Зростання чисельності населення відбувалося набагато швидше за збільшення кількості оброблюваних земель. Це загострило продовольчу проблему, що зумовило зниження рівня життя населення. Час від часу виникали антиімперські таємні товариства й відбувалися повстання проти маньчжурів, однак успіху вони не мали. Зростало й невдоволення національних меншин, пригноблених маньчжурською владою.

Китай був «закритий» для іноземного капіталу, усі торговельні операції здійснювалися через одну фірму, яку підтримувала держава. Європейські підприємці марно намагалися «відкрити» китайський ринок для своїх товарів. Оскільки Китай обходився виробленою в країні продукцією, то не потребував європейських товарів. Дорогу європейській торгівлі проклав опіум, який за сприяння корумпованих китайських чиновників завозили в країну контрабандою. Опіумна контрабанда призвела до відтоку з Китаю срібних грошей, що знецінило китайський юань і зумовило підвищення податків і збідніння селян. У країні наростало соціальне напруження й посилювались антиманьчжурські настрої.



## 2. «Опіумні» війни

Закритість кордонів не забезпечувала Китай від зовнішньої загрози, а завдавали шкоду країні. Суспільство було відрізане від світових наукових, технічних і соціальних здобутків. У цих умовах Китай ставав легкою здобиччю для західних держав. З найдавніших часів у Китаї існував звичай куріння опіуму. Допки за справу не взялась Ост-Індська компанія, цей звичай не виходив за межі громадської етики й моралі, незважаючи на його небезпеку.

Британська Ост-Індська компанія істотно розширила площу плантацій снодійного маку й розгорнула масове виробництво опіуму, який продавали дешево, а подеколи й роздавали задарма місцевому населенню. Китайський уряд був неабияк стурбований падінням моралі й масовим погіршенням здоров'я своїх підданих. Конфлікт із Британією був справою часу. Приводом до збройного зіткнення став арешт китайським митним комісаром англійських контрабандистів і знищення їхнього опіумного вантажу. У відповідь англійський флот обстріляв китайські військові човни в гирлі р. Сіцзян. Почалася **перша «опіумна» війна (1839–1842)**. Імператорський двір виявився не здатним організувати оборону країни, і після трирічних збройних сутичок Китай капітулював.

Перемога Великої Британії була закріплена **Нанкінським договором 1842 р.**, згідно з яким Китай мав виплатити величезну контрибуцію (21 млн дол.) для покриття всіх витрат Великої Британії в цій війні й визнати її право на безмитну торгівлю опіумом у всіх портах Китаю. Також Китай погоджувався передати Великій Британії о. Сянган (Гонконг). Упродовж наступних декількох років Китаю нав'язали нерівноправні договори США, Франція, Бельгія, Швеція та Норвегія. На ці країни поширювалися пільги, отримані Британією за Нанкінським договором.

Проте ні війна, ні договори не вирішували опіумної проблеми. Як і раніше, західні держави нашпиговували китайців опіумом, отримуючи із цього великий зиск.

Восени 1856 р. китайські чиновники заарештували команду й вантаж китайського корабля, що йшов під прапором Великої Британії з контрабандним опіумом. Після цього Велика Британія знову оголосила війну Китаю — почалася **друга «опіумна» війна (1856–1860)**. Британська ескадра бомбардувала порт Гуанчжоу, а на початку 1857 р. до неї приєдналися американські кораблі. Невдовзі у війну на стороні Англії вступила Франція.

У 1860 р. об'єднана англо-французька армія розгорнула сухопутні військові операції на Ляодунському півострові й у Північному Китаї; союзники захопили порт Тяньцзінь. У вирішальній битві під Пекіном англо-французька артилерія розгромила маньчжурсько-монгольську кінноту. Англо-французький десант пограбував імператорський палац у Пекіні.

У жовтні 1860 р. був підписаний **Пекінський договір**, за яким китайський уряд по-



Політична карикатура на те, як Велика Британія «полегшувала» торгівлю опіумом у Китаї.  
1840-і роки

## Словник

«Опіумні» війни — війни Великої Британії та Французької імперії проти Китаю з метою розширення свого впливу в країні.



Карикатура про розподіл сфер впливу в Китаї між європейськими державами та Японією. 1890-і роки

годився виплатити Англії й Франції багатомільйонну контрибуцію, відкрити Тяньцзінь для іноземної торгівлі, дозволити використовувати китайців як робочу силу («кулі») у заморських англійських і французьких колоніях.

Фактично Китай став напівколонією: китайський уряд видавав розпорядження лише після попереднього їх схвалення «радниками» із західних держав. У 1885 р. Китай мусив поступитися Франції провінціями Аннам і Тонкін (нині В'єтнам). Це свідчило про те, що Франція прагнула домінувати над Південним Китаєм.

Наприкінці XIX ст. Китай «відкрився» для західних держав. Європейські країни, США та Японія проводили в Китаї політику «опосередкованого правління»: вони не намагалися відібрати владу в китайського правителя, однак узяли економіку країни під свій контроль.

### 3. Рух тайпінів

Між першою й другою «опіумними» війнами в Китаї розгорнувся рух проти куріння опіуму, який очолили китайські християни — **тайпінці**. Вони розраховували на те, що англійці в разі приходу до влади тайпінів, перестануть труїти наркотиками своїх одновірців.

Тяжке матеріальне становище населення Китаю ще більше ускладнили голод та епідемії. Бідність і безвихідь штовхали людей на збройні виступи. У середині століття в Китаї спалахнуло кілька десятків повстань і заворушень. Наймасштабніші виступи відбулися в південних регіонах, які найбільше постраждали від стихійних лих та економічної експансії. Саме ці регіони стали центром **Тайпінського повстання (1850–1868)**. Популярна секта «Товариство поклоніння небесному владіці» сповідувала китайзований варіант християнства, її ватажком був сільський учитель *Хун Сюцюань* (1814–1864). Члени секти носили на голові червоні пов'язки й відрощували довге волосся на знак непокори маньчжурам. Вони виступали проти конфуціанства, буддизму й даосизму, уважаючи єдиною правильною релігією християнство. У 1851 р. тайпінці зайняли м. Юньань і сформували власний уряд.

Армія тайпінів здобувала все нові перемоги й поступово просувалася на північ країни. На третьому році повстання вона налічувала півмільйона людей, а також мала власний флот. У війську тайпінів панувала жорстка дисципліна. На відміну від інших військ, вони дотримувалися християнських заповідей і не грабували місцеве населення, чим здобули його прихильність.

У березні 1853 р. армія тайпінів чисельністю в 1 млн захопила м. Нанкін, де заснувала державу *Тайпін тяньго* (у перекладі «Небесна держава великого благоденства»).

Через два роки сталася масштабна повінь — після тривалих дощів р. Хуанхе прорвала дамби. Що тяжчими ставали умови життя китайців, то більше таємних товариств з'являлося в країні.

## Словник



**Тайпінці** — повстанці, учасники селянської антифеодальної війни в Китаї (1850–1864) проти панування маньчжурської династії Цинь.

Китай у другій половині XIX ст.



- Район повстання іхетуанів (1899–1901)
- Район початку Тайпінського повстання (1850–1851)
- Кордони імперії Цин (1850)
- Території, охоплені повстанням тайпінців (1850–1864)
- Похід тайпінців на Нанкін (1852–1853)

Після поразки Китаю в другій «опіумній» війні тайпіни ще певний час чинили опір, однак вони не могли протистояти об'єднаній європейсько-американській армії, озброєній новітньою бойовою технікою.

У 1862 р. у ході повстання відбувся перелом. Серед тайпінців стався розкол і почалася деморалізація. Частина бійців перейшла на бік цинської армії. Нанкін опинився в облозі. У 1864 р. Хун Сюцюань наклав на себе руки, а всі керівники повстання були страчені. Загалом у ході повстання загинуло від 15 до 20 млн осіб. Почалося не тільки безконтрольне ввезення до Китаю опіуму, а й масове вивезення китайців для роботи в колоніях. Тайпінське повстання ще більше ослабило Китай. У країні давалося взнаки значне відставання від передових держав світу, дедалі популярнішою в населення ставала політика «самопосилення», тобто запозичення іноземних досягнень.

#### 4. Повстання іхетуанів

Після другої «опіумної» війни англійці продовжували продавати індійський опіум. Аби протистояти англійцям, у країні також почали вирощувати опіум: до 1905 р. половина спожитого в країні опіуму була вирощена в Китаї. Тим часом становище країни стрімко погіршувалося: Китай перетворювався на напівколонію, якою правили з-за кордону за допомогою продажною місцевою знаті. Кілька повстань за звільнення Китаю від корумпованої адміністрації були придушені за сприяння західних країн.

Найвідоміше з-поміж них — **Іхетуанське** (або «боксерське») **повстання** — було організоване в **1899 р.** однією з таємних спортивно-релігійних організацій. Націоналістично налаштовані китайці, які боролися за збереження традицій, об'єдналися в таємне товариство під назвою «Іхетуань» (у перекладі «Кулак в ім'я справедливості й злагоди»).

Ідеологія іхетуанів заперечувала західну науку й культуру. Основний кістяк товариства становили селяни, які вірили, що, натренувавши своє тіло й завчивши декілька заклинань, вони заслужать безсмертя в битвах з ворогом. Іноземці називали членів товариства «боксерами», оскільки ті культивували бокс і всілякі ритуали, які мали зробити їх невразливими для куль. Основною метою «боксерів» було знищення Цинської династії, що правила в Китаї понад 250 років, і звільнення країни від іноземного впливу. В іноземцях іхетуанці вбачали загрозу існуванню самотутньої китайської культури.

Повстання почалося в 1899 р. в сільських районах Китаю. Спочатку воно мало певну підтримку офіційної влади, яка вбачала в ньому інструмент тиску на західні країни. Однак невдовзі гнів іхетуанів, спрямований переважно проти західної цивілізації, націлювався на співвітчизників, які прийняли християнство. Загони «боксерів» убивали християнських місіонерів з Європи й США, а також китайських християн. Від рук повстанців загинули десятки тисяч місцевих католиків, протестантів і православних китайців.

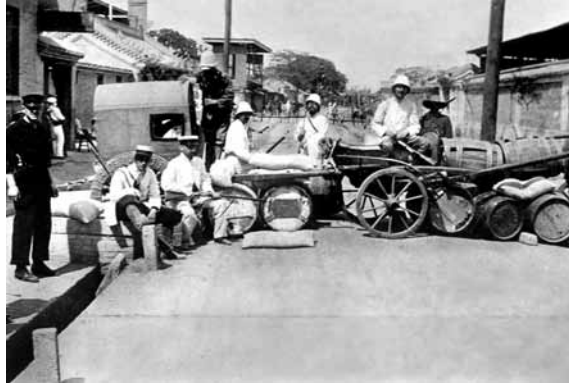
Імператриця *Ци Сі* (1861–1908) вела подвійну гру: робила вигляд, що захищає іноземців, відправляючи війська проти повстанців, але водночас обіцяла армійським командирам винагороду «за вуха кожного мертвого іноземця». Власне, вона підтримувала «боксерів», розраховуючи з їхньою допомогою звільнити Китай від іноземців. У травні 1900 р. повстання «боксерів» вийшло за межі сільських районів і наблизилося до Пекіна. Для захисту співвітчизників, а також своїх інтересів іноземні держави сформували в Китаї міжнародні сили чисельністю понад 2 тис. американських, британських, російських, французьких, італійських та японських солдатів, яких відправили для придушення заколоту іхетуанів.



Загін іхетуанів на вулицях китайського міста. *Фото. 1901 р.*

У червні 1900 р. загони іхетуанів увійшли в столицю. Почалась облога посольського кварталу, що тривала майже два місяці. Під час облоги було вбито декілька іноземних дипломатів і членів їхніх сімей. Імператриця Ци Сі відкрито перейшла на бік повстанців.

Винищення християн дало західним державам і Росії привід для чергового втручання в справу Китаю. Було сформовано широку коаліцію з восьми держав для припинення вандалізму іхетуанів. Насправді ж західні держави скористалися зручним при-



Блокпости в посольському кварталі  
Пекіна. Фото. 1900 р.

водом, аби ще більше підкорити Китай. У середині серпня міжнародні сили ввійшли в Пекін і придушили опір бунтівників. «Боксерське» повстання було розгромлено. Після цього Китай як цілісна й незалежна держава проіснував недовго. Країна була частково окупована японцями, а частково занурилась у тривалу громадянську війну.

### 5. Синьхайська революція

До 1895 р. європейську політику в Китаї називали *політикою «відчинених дверей»*. Підприємці всіх великих держав з дозволу китайського уряду могли торгувати в будь-якій частині країни. Інтерес Великої Британії в Китаї був насамперед підприємницьким, однак вона не збиралася пасивно споглядати, як інші країни посилюватимуть свій вплив на китайській території. Англія захопила Сянган (Гонконг) і змусила китайський уряд заплатити контрибуцію, надати їй концесії (оренду території), а також змиритися з тим, що китайські закони не поширюватимуться на британські володіння в Китаї.

Великий інтерес до Китаю як одного з найважливіших ринків виявляли США. Проте їхня позиція в Китаї була набагато слабшою за позиції Японії, Великої Британії, Франції та Росії. Поділ території Китаю на сфери впливу, чого домагалися інші країни, не відповідав американським інтересам, оскільки США ще не створили на Далекому Сході достатньої кількості військово-морських баз.



### Погляд сучасника

- Наскільки, на Вашу думку, зміст листа американського високопосадовця (1898) узгоджується з неодноразовими заявами урядів західних держав про те, що вони виконують у Китаї благородну цивілізаційну місію?

«Територія Китайської імперії становить половину території Сполучених Штатів (без урахування Аляски) з населенням понад 400 млн осіб. ...Промисловий розвиток Китаю перебуває на стадії немовляти, але впродовж останніх декількох років значною мірою за допомогою американського підприємництва й промисловості було збудовано чимало бавовнопрядильних фабрик і спроектовано залізниці. Імперія має величезні поклади вугілля, залізної руди, міді, інших мінералів, тобто необмежені можливості для розвитку... З огляду на це, я щиро сподіваюся, що конгрес докладе зусиль..., щоб Сполучені Штати отримали належну їм частку необмежених ресурсів Китайської імперії...»

*З листа державного секретаря США Вільяма Дея до міністра фінансів (Essays and Documents in American Foreign Relations 1890–1991. — Tuscaloosa : University of Alabama, 1992. — P. 10)*

1900 р. став серйозним випробуванням для Китаю. Після придушення повстання іхетуанів Росія, Велика Британія, Франція й Німеччина нав'язали країні договори про оренду її територій і запровадили на них свої порядки. У концесіях діяли не китайські закони, а закони країни, яка орендує територію.

Імператриця Ци Сі, яка з дозволу іноземців повернулася до столиці, виявилася безпорадною перед західними державами, і тоді ініціативу взяла у свої руки китайська інтелігенція. У країні виникли таємні націоналістичні організації, зокрема «Тунменхой» (у перекладі «Спілка відродження Китаю») на чолі з **Сунь Ятсеном**. Він сформулював **три народні принципи** боротьби за звільнення Китаю від іноземців і режиму Ци Сі: *націоналізм, народовладдя, народний добробут*.



### Особистості



**Сунь Ятсен** (1866–1925) — китайський політик і революціонер. У 18-річному віці переїхав до Гонконгу. Закінчив з відзнакою медичний коледж на Гавайях. Після придушення кантонського повстання емігрував спочатку до Японії, а потім до Великої Британії. У 1905 р. організував у Токіо об'єднану лігу «Тунменхой» — організацію, популярну серед китайських студентів, які навчалися в столиці Японії. Після перемоги Синьхайської революції став тимчасовим президентом Китайської республіки.

Об'єднані сили підпільних організацій намагалися розпочати в Китаї повстання, однак спроба виявилася невдалою. Політична криза загострилася, коли в 1908 р. після смерті імператриці Ци Сі було проголошено імператором її онука — дворічного Пу Ї, а реальну владу захопила маньчжурська знать, яка усунула з вищих посад китайську аристократію. У **жовтні 1911 р.** в країні спалахнула **Синьхайська** (інша назва — **Уханьська**) **революція**, і вже наприкінці листопада в більшості провінцій імператорська влада була повалена. Маньчжурський двір закликав до влади командувача Північної армії генерала Юань Шікая, призначивши його прем'єр-міністром і командувачем усієї армії.

Наприкінці року до Китаю повернувся з еміграції Сунь Ятсен.

**1 січня 1912 р.** Китай був проголошений республікою, тимчасовим президентом якої обрали Сунь Ятсена. У лютому 1912 р. імператор Пу Ї зрікся престолу. Це означало повалення маньчжурської династії Цин. Аби припинити громадянську війну й уникнути іноземної інтервенції, Сунь Ятсен відмовився від посади президента на користь Юань Шікая, який і очолив країну.

У серпні 1912 р. прихильники Сунь Ятсена об'єдналися в партію Гоміньдан (у перекладі «Національна партія») для боротьби проти Юань Шікая, який установив режим військової диктатури. У 1913 р. вони організували на півдні Китаю «другу революцію», яка виявилася невдалою, і Сунь Ятсен утік до Японії.

Придушивши «другу революцію», **Юань Шікай** став президентом країни. У 1914 р. він розпустив парламент. Китай стояв на порозі півстолітнього періоду громадянської війни.

### Словник



**Три народні принципи** — учення Сунь Ятсена, що ґрунтувалося на таких поняттях, як націоналізм, народовладдя, народний добробут.



## Основні події

**1839–1842; 1856–1860 рр.** — «опіумні» війни між Великою Британією та Китаєм.

**1850–1868 рр.** — Тайпінське повстання.

**1889–1901 рр.** — Іхетуанське («боксерське») повстання.

**1911–1912 рр.** — Синьхайська (Уханьська) революція.



## Закриття та завдання

1. Використовуючи історичну карту (с. 171), охарактеризуйте становище Китаю під владою маньчжурів.
2. Проаналізувавши висловлювання В. Дея (с. 173), поясніть, яку мету переслідувала британська Ост-Індська компанія та західні держави, постачаючи в Китай дешевий опіум?
3. У чому полягали причини та якими були наслідки «опіумних» воєн у Китаї?
4. Сформулюйте висновок про ставлення західних держав до Китаю.
5. Порівняйте рух тайпінів і повстання іхетуанів. Що об'єднувало ці два виступи, а чим вони відрізнялися?
6. Охарактеризуйте причини й результати Синьхайської революції.

## §21. Спроби модернізації Османської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.



## Присагайте

- Коли була створена Османська імперія?
- Охарактеризуйте причини занепаду Османської імперії.

### 1. Османська імперія наприкінці XIX ст.

Могутня в минулому Османська імперія наприкінці XIX ст. остаточно втратила свій вплив на хід світової історії, ставши напівколонією Заходу. Політична система імперії була неефективною. Після скасування конституції 1876 р. в країні встановився репресивний, нічим не обмежений режим султана *Абдул-Гаміда II*. Період його правління (1876–1909) увійшов в історію Туреччини як період гноблення.

У 1882 р. Туреччина оголосила себе банкрутом і перестала повертати гроші за позиками. Султан боявся заколоту й увів поліцейську деспотію та цензуру на друк. За правління Абдул-Гаміда II продовжувалися гоніння на турків-християн. Його політику, спрямовану проти вірмен, болгар і греків, неоднаразово засуджували глави європейських держав. Особливою жорстокістю вирізнявся конфлікт з вірменами в 1894 р. Було спалено 50 тис. будинків, закатовано 100 тис. осіб, включаючи жінок і дітей. Через три роки було винищено греків на о. Криті, а на початку XX ст. сталися погроми болгар і македонців.

Європейські держави назвали Османську імперію «хворою» і стали вирішувати її долю. По суті, вони роз-



Абдул-Гамід II

поділили між собою османські території: Боснія й Герцеговина були окуповані Австро-Угорщиною, у Тунісі господарювали французи, Єгипет захопила Англія. Формально ці території ще перебували в складі Османської імперії, проте фактично перейшли під контроль іноземних держав. Іноземний капітал захопив основні позиції в усіх сферах турецької економіки, що стримувало розвиток національної промисловості, у якій переважали мануфактури. Сільське господарство майже не розвивалося. Для обробки землі селяни використовували дерев'яну соху.

Патріотично налаштована інтелігенція та військові шукали шляхів виведення країни з глухого кута. Наприкінці XIX ст. почав зароджуватися турецький демократичний революційний рух. Оскільки в Османській імперії етнічні турки становили не більше третини населення, то формування опозиційного руху мало певні особливості. Турецька нація формувалася повільно. Промисловці, фінансисти й інтелектуали турецького походження займали досить помірковану політичну позицію: обмеження свавілля Абдул-Гаміда II й установлення в Туреччині конституційної монархії. Перші таємні опозиційні групи — різні за соціальним складом і політичним спрямуванням — виникли в Стамбулі наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. у військових і спеціальних цивільних навчальних закладах. Об'єднувала всі групи боротьба за відновлення першої турецької конституції 1876 р. і скинення султана Абдул-Гаміда II.

Наприкінці XIX ст. найбільш активною силою в турецькому опозиційному русі стала організація «Єднання й прогрес», що спиралася переважно на молодих офіцерів. Членів організації в Європі називали *молодотурками*. У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурків та організацій, що представляли інші національності Османської імперії. З'їзд ухвалив рішення про підготовку збройного повстання.

### 2. Молодотурецька революція 1908 р.

**Навесні 1908 р.** офіцери-молодотурки підняли повстання, вимагаючи відновлення конституції. Повстання стало початком перевороту, який увійшов в історію під назвою *Молодотурецька революція*. Приводом для відкритого виступу стали події в Македонії, де неабияк загострилися соціальні й національні суперечності, характерні для всієї Османської імперії. Перед європейськими політиками знову постало питання про втручання західних держав у справи Туреччини. Молодотурецькі таємні комітети, які мали вже чимало прихильників в армійських частинах, розквартированих у Македонії, почали готувати антиурядовий виступ. Очікувалося, що виступ спиратиметься на широке невдоволення мас деспотичним режимом і загрозою іноземного втручання в справи країни.

Улітку кілька офіцерів-молодотурків організували із солдатів повстанські загони, які широко підтримало населення, а також албанські й македонські національно-революційні організації. Повстанням керував центр молодотурків, створений таємно в м. Салоніках. Повстанці захопили владу в Салоніках та інших містах Македонії. Повсюдно звучала вимога відновити першу турецьку конституцію. Султан мусив поступитися. Наприкінці липня був опублікований указ про відновлення дії конституції, а також оголошено про майбутнє скликання палати депутатів.

### Словник



**Молодотурки** — політичний рух в Османській імперії за політичну, військову й економічну модернізацію країни, що перебувала в стані деградації та розпаду.



Вирвавши цю перемогу, молодотурки вважали за краще не поглиблювати революційну ситуацію. Їх задовольнив компроміс із владою. І хоча на виборах до парламенту восени 1908 р. молодотурки отримали більшість депутатських місць, їхнє керівництво ще тривалий час не намагалось взяти владу у свої руки. Тільки після придушення контрреволюційного заклоту 1909 р., коли вірні султану частини виступили проти молодотурків і майже на два тижні вигнали їх зі Стамбула, позиція керівництва змінилася. Зрештою молодотурки придушили заклот, а скликаний парламент усунув Абдул-Гаміда II від влади. Його змінив старий і безвольний султан *Махмуд V*, який мав «царювати, але не управляти». Реальна влада опинилася в руках молодотурецьких лідерів, котрі обійняли основні міністерські й адміністративні посади.

Молодотурки провели в країні низку реформ, з яких найважливіша стосувалася реорганізації армії, поліції та жандармерії. Проте, реформуючи країну, вони не переймалися засобами. Загалом перебування молодотурків при владі в період з 1909 по 1918 р. значно погіршило економічне становище країни й ще більше загострило національне питання. Заперечуючи право нетурецьких народів на самовизначення, молодотурки проводили жорстку великодержавну політику, наслідки якої відчували на собі вірмени, греки, араби, албанці й курди. Свою головну місію молодотурки вбачали в збереженні цілісності імперії. Для досягнення цієї мети вони взяли на озброєння доктрину османізму, згідно з якою всі громадяни імперії, незалежно від їхньої національності, оголошувалися османами, а нетурецькі землі — невід'ємною частиною Туреччини. Лідери нетурецьких громад звинувачували молодотурків у тому, що під прапором османізму проводилося насильницьке потуречення, відновилися погроми немусульманського населення, найменші прояви визвольної боротьби пригноблених національних меншин жорстоко придушувалися.

Прийшовши до влади під гаслами свободи, рівності й братерства всіх народів Османської імперії, молодотурки впродовж декількох років установили в країні режим, який, на думку їхніх опонентів, мало чим відрізнявся від тиранії Абдул-Гаміда II. На тлі внутрішніх проблем погіршилося міжнародне становище імперії: Австро-Угорщина анексувала Боснію й Герцеговину; було втрачено північноафриканські володіння, а після першої Балканської війни 1912–1913 рр. — більшість володінь у Європі.

Тривале спільне проживання багатьох народів на території Османської імперії було не тільки проблемним, часом воно мало трагічні наслідки.



Група молодотурецьких активістів.  
У центрі — Кемаль Ататюрк, майбутній перший президент Турецької республіки. *Фото. 1910 р.*



Поштова марка,  
присвячена подіям 1908 р.



## Могляд сучасника

«Упродовж п'яти століть балканські народи жили разом під єдиним прапором Османської держави. Вони належали до одного світу... перебували в єдиному османському просторі, дуже відмінному від, скажімо, культури православної Росії або католицької Австрії. Залишаючи риторику балканської інтелігенції, яка твердила про «османське ярмо», можемо зауважити, що вплив імперії на підвладні їй народи мав свої негативні й позитивні сторони».

*Барбара Єлавіч, історик (Історія Балкан. XX століття. — К. : Свенас, 2004. — Т. 2. — С. 136–137)*

- Розгляньте дві політичні карикатури початку XX ст., присвячені анексії західними державами в Османській імперії територій на Балканах. Одна з карикатур є османською й іронічно називається «Просування цивілізації в Боснії й Герцеговині», інша — зі щоденної паризької газети «Le Petit Journal» («Маленька газета»). Як Ви вважаєте, яка з цих карикатур французька, а яка — османська? Поясніть, за якими ознаками Ви визначили країну походження карикатур.



## Основні події

**1908 р.** — Молодотурецька революція.



## Закриття та завдання

1. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте становище Османської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.
2. Європейські лідери назвали тогочасну Османську імперію «хворою». Як Ви вважаєте, чому за країною закріпилася така назва? Якими «хворобами» була уражена Османська імперія?
3. Чи погоджуєтеся Ви з думкою дослідниці Б. Єлавіч про те, що навіть складні відносини між народами не заперечують взаємопроникнення культур?
4. Що означає історичний термін «молодотурки»? Охарактеризуйте причини, перебіг і наслідки Молодотурецької революції 1908 р.

## Матеріал до практичного заняття 4

### Британське володарювання в Індії.

### Народи Африки під владою європейських колонізаторів

#### I. Британське володарювання в Індії

##### • Базова інформація

Заснування європейськими державами заморських колоній розпочалося ще в XVI ст. внаслідок великих географічних відкриттів. Спочатку будівництво поселень на нових землях було не державною, а приватною справою окремих людей чи торгово-промислових компаній.

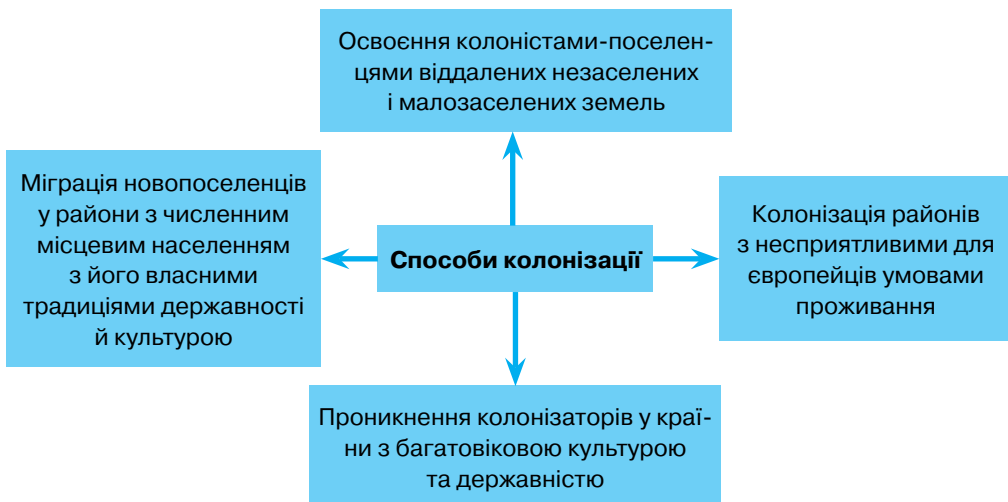
До середини XIX ст. колоніальний світ охоплював Південну й частину Північної Америки (Канада), а також Бразилію, що належала Португалії. З часом Іспанія й Португалія перетворилися на другорядні колоніальні держави. Їхнє місце зайняли могутніші європейські держави, насамперед Англія. У XIX ст. ця країна захопила величезні території в Азії, Африці, їй належали Нова Зеландія, Австралія та Канада.

Володіння колоніями в ті часи було, з одного боку, престижним, а з іншого — давало величезний економічний зиск. З колоній до Європи везли каву, чай, екзотичні південні овочі й фрукти, спеції; для потреб промисловості — каучук, нафту, залізну руду, мідь.

Колонії були вигідним ринком збуту товарів, територією для створення військових баз. Колонії також приймали тисячі емігрантів з Європи. Через бурхливе зростання населення в Європі з 1850 до 1914 р. до нових країн виїхали майже 50 млн європейців (переважно до США й колоній).

##### • Практична частина

- Проаналізуйте схему «Способи колонізації». Які з них, на Вашу думку, більш «м'які» щодо корінного населення колоній?



##### • Базова інформація

Проаналізувавши вчення Ч. Дарвіна про еволюцію й природний добір, прихильники колоніальних загарбань намагалися обґрунтувати нерівність рас, що отримало назву *соціальний дарвінізм*. На хвилі досягнень індустріальної рево-

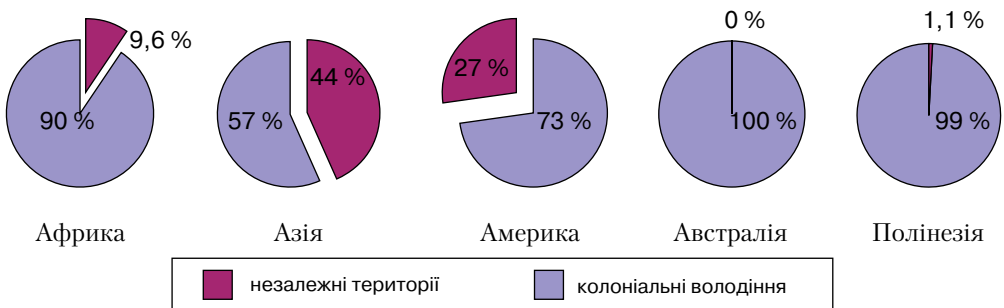
лющі в Європі соціальні дарвіністи пропагували ідею про «вищість» європейської цивілізації порівняно з іншими, а отже, і «право» європейських країн підпорядкувати собі інші народи.

Поширюючи міф про «тягар білої людини», уперше сформульований англійським письменником Р. Кіплінгом, прихильники колоніалізму намагалися довести, що «місія» європейських країн як світових лідерів полягає в «опіці» над «відсталими» народами Сходу. Ці погляди виправдовували завоювання інших країн, використання їхніх ресурсів (як природних, так і людських) для забезпечення економічного зростання європейських країн.

• **Практична частина**

- Проаналізуйте наведені діаграми та зробіть висновок про те, які континенти були найбільш привабливими для колонізації.

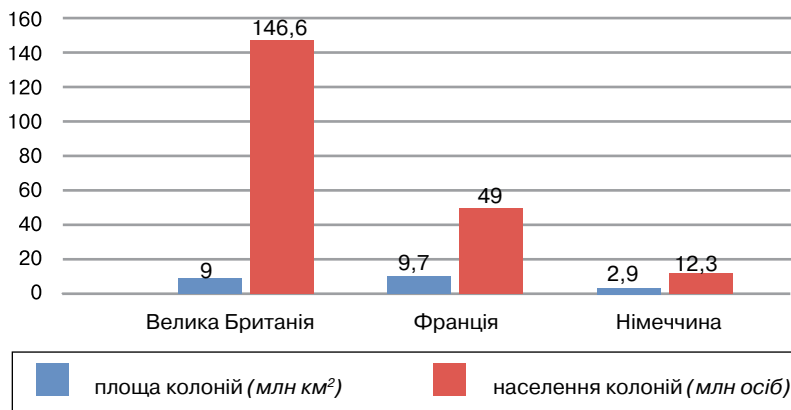
**Території, що належали європейським країнам і США на правах колоніальних володінь (1900)**



• **Базова інформація**

До початку Першої світової війни (1914) колонії становили понад 2/3 площі планети, а їхнє населення — 60 % жителів Землі (понад 500 млн).

**Колоніальні володіння найбільших європейських держав наприкінці XIX – на початку XX ст.**



Особливого значення англійці надавали освоєнню Індії, про казкові багатства якої здавна поширювалися легенди. Саме Індія стала найціннішим колоніальним надбанням Англії. Недаремно англійці образно називали її «перлиною в короні Британської імперії». До 1857 р. Індія майже повністю перебувала під британським правлінням. Незвичним було те, що колоніальне проникнення до Індії здійснювалося нібито не державою, а через британську *Ост-Індську компанію*.

Країна була колосальним ринком сировини та збуту британських товарів. Зокрема, до Індії ввозилося англійських тканин удвічі більше, ніж до Європи та США. Англійці не цуралися використовувати й традиційне вирощування індійцями маку — сировини для виготовлення опіуму. Вони продавали його в Китаї, а коли тамтешній уряд заборонив ці оборудки, за допомогою зброї змусили його дати дозвіл. Створена англійцями особлива комісія дійшла висновку, що опіум завдає індійцям набагато менше шкоди, ніж алкоголь європейцям. Ці неправдиві твердження навіть у самій Англії викликали обурення, однак усе переважила величезна вигода від торгівлі опіумом. Підкупивши декількох лікарів, комісія отримала від них потрібні результати експертизи. Жертвами опіуму ставали сотні тисяч людей в Індії, Індокитаї та Китаї, куди англійці ввозили його у величезній кількості.

Британські промислові товари заповнили Індію, що спричинило занепад сільського господарства й бавовняного виробництва в країні. Чимало селян, утративши роботу, вирушали до міст, які поступово перенаселялися. Це руйнувало традиційний уклад життя індійців, які здавна проживали в закритих сільських громадах. Натомість англійці вкладали кошти в створення великих чайних та індигових плантацій, для роботи на яких наймали за безцінь розорених селян.

Британська колоніальна влада вміло використовувала релігійні й кастові суперечності, що існували в тогочасному індійському суспільстві. Через невдоволення населення країни колоніальними порядками вибухнуло повстання **сипаїв** (його ще називають *народним індійським повстанням*).

Сипаї були найманими солдатами англійської колоніальної армії різних національностей і різного віросповідання, яких вербували з місцевих жителів. У середині XIX ст. вони становили майже половину англійської армії в Індії. Сипаї отримували за службу набагато меншу за англійців платню, їх не призначали на офіцерські посади. Індійські правителі, які потерпали від англійської колоніальної влади, підбурювали сипаїв до заколоту.

Приводом до повстання стало роздавання в сипайських частинах нових патронів, змащених сумішшю яловичого й свинячого жиру, що ображало релігійні почуття індустів і мусульман, адже корова вважалася священною твариною в індуїзмі, а свиня — нечистою в ісламі. Сипаї відмовлялися торкатися таких патронів руками.

Повстання розпочалося навесні 1857 р. після рішення англійської адміністрації про розпуск двох полків, які відмовилися використовувати нові патрони. У м. Делі повстанці вбили до 500 європейців і проголосили імператором нащадка колись могутньої династії Великих Моголів.

У серпні 1857 р. англійці розпочали штурм Делі. Утративши половину війська, вони за тиждень захопили місто й жорстоко розправилися з його оборонцями.



Сипаї піхотного полку

## Словник

**Сипаї** (від перс. *sipahi* — воїн, солдат) — в Індії у XVIII — першій половині XX ст. — наймані війська англійських та інших європейських колонізаторів, створені з місцевого населення.

Улітку наступного року англійці зуміли остаточно зламати опір сипаїв. Багатьох повстанців було страчено, а тих, хто виявився не причетним до вбивства англійських підданих, — амністовано. Місцеві індійські правителі присягнули на вірність англійцям. Після придушення повстання було ліквідовано Ост-Індську компанію й проголошено Індію віце-королівством. Згодом англійська королева Вікторія стала також королевою Індії.

На початку ХХ ст. країною прокотилася хвиля масових виступів, що супроводжувалися закликами провідної політичної партії **Індійський національний конгрес** бойкотувати англійські товари й розпорядження британської колоніальної влади, розвивати власне виробництво, сприяти освіті індійської молоді. Різноманітність учасників і стихійний характер виступів тривалий час заважали індійцям ефективно протистояти адміністративній і військовій силі англійських колонізаторів.

Британська присутність в Індії була неоднозначною. Індійців допустили до нижчих посад у поліції, фінансових і судових відомствах, однак на вищі посади їх не призначали. Невдалою виявилася спроба запровадити індійські суди присяжних, оскільки місцеві судді зазвичай виправдовували членів вищих каст.

Британці намагалися зменшити масштаби голоду, який періодично повторювався в Індії. В охоплених голодом районах жителям безкоштовно роздавали їжу, та все одно мільйони людей вмирали від голоду.

За британського панування в Індії друкували чимало газет місцевими мовами. Індійці навчалися англійської мови, але зберігали свою релігію й кастові звичаї.

Англійці намагалися викоринити місцеві звичаї, які вони вважали варварськими, і прищепити натомість європейські. Так, на північному заході Індії скасували заручини дітей у малолітньому віці; запровадили обов'язкове щеплення проти віспи. Та навіть такі корисні заходи наражались на опір місцевого населення.

Був ухвалений закон, яким заборонялася дитяча праця до 14 років, а робочий день жінок обмежувався 11-ма годинами. Комісія з освіти, створена британським віце-королем, домоглася фінансування місцевих шкіл, однак школи відвідували приблизно 20 % хлопців і менше 2 % дівчат.

Позитивні перетворення завдяки британському правлінню	Негативні наслідки британського колоніального правління
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Зниження податків;</li> <li>• установлення телеграфного зв'язку;</li> <li>• будівництво залізниць;</li> <li>• завершення будівництва Гангського каналу (1854), налагодження регулярного пароплавного сполучення між Англією й Індією;</li> <li>• поширення англійської системи шкільної освіти.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Руйнування традиційного укладу життя;</li> <li>• перешкоджання розвитку індійського національного ремесла й ринку;</li> <li>• зневажання звичаїв і релігійних вірувань місцевого населення;</li> <li>• утручання Ост-Індської компанії у внутрішні справи індійських князівств.</li> </ul>

## Словник



**Індійський національний конгрес** — одна з основних політичних партій Індії, яка стала лідером руху за незалежність країни.

## II. Народи Африки під владою європейських колонізаторів

### • Базова інформація

В останній третині XIX ст. європейських колонізаторів зацікавила Африка. Задовго до появи британців тут з'явилися португальці. Тривалий час Африка відлякувала європейців тропічними хворобами (малярія та ін.). Однак із накопиченням медичних знань і вдосконаленням вогнепальної зброї вони дедалі активніше освоювали невідомі території Африканського континенту.

Хоча в західній частині Африки й існували держави, проте вони не мали шансів перемогти озброєні найсучаснішою зброєю європейські загони. Власне, до збройних сутичок доходило рідко. Зазвичай європейцям достатньо було підкупити вождя племені дешевими, але яскравими подарунками, аби він визнав зверхність тієї чи іншої європейської країни. Щойно на нових землях установлювався державний прапор певної держави, як підприємці цієї країни намагались якнайшвидше отримати тут прибуток. Африканський континент був промислово не розвиненим і тому необмеженим ринком збуту товарів заводів і фабрик європейських держав. Якщо європейці та жителі США були вимогливими до якості товарів, то в Африці за безсоромно завищеними цінами збували товари вкрай низької якості.

У 1870-х роках між європейськими державами розпочалася боротьба за Африку.

*Португалія* сподівалася розширити свої володіння на півдні Африки, проте цим планам перешкодили англійці.

Щодо *Англії*, то ще наприкінці наполеонівських воєн на півдні Африки британським володінням стала Капська область. На заході континенту Англія здавна вела вигідну торгівлю. З другої половини XIX ст. цей район став джерелом постачання нафти, а також територією, де проповідували англійські місіонери. Після винайдення щеплення проти небезпечної для європейців лихоманки англійці, долаючи тамтешні болота, проникли в глиб континенту. Найвідомішим з англійських відкривачів Африки був шотландський місіонер Д. Лівінгстон.

У XIX ст. в основному за рахунок Африки стрімко розширилася *Французька колоніальна імперія*: почалося завоювання Алжиру, французьким протекторатом став Туніс. В останній третині XIX ст. Франція поширила свою владу на 1 млн кв. км нових колоніальних володінь, і на початку XX ст. територія африканських колоній була у 20 разів більшою за територію метрополії. Також Франція планувала включити до своєї колоніальної імперії Єгипет і Судан, однак цьому завадила Велика Британія.

Коли в боротьбу за колонії в Африці включилась *Італія*, багато земель вже було поділено між сильнішими європейськими країнами. Отже, Італія мусила обмежитися територією довкола Аденської затоки, відомою як Еритрея, й Італійським Сомалі. Спроба італійців наприкінці XIX ст. підкорити Абіссінію (Ефіопію) закінчилася нищівною поразкою.

Загалом поділ Африки відбувався мирно, оскільки континент був достатньо великий для задоволення апетитів європейських держав. Хоча «сутічка за Африку» виявилася легкою, бо численні угоди між країнами зазвичай визнавали «сфери впливу» кожної з них, конкуренція між різними країнами в Африці час від часу породжувала між ними конфлікти.

На півдні Африки, де існували незалежні бурські республіки Трансвааль та Оранжева, наприкінці століття знайшли золото й алмази. Виник конфлікт інтересів між Великою Британією й Німеччиною. Англійці почали готуватися до нападу. Проте в 1899 р. Трансвааль та Оранжева неочікувано оголосили



Озброєний загін бурів.  
Фото. 1890-і роки

Англійській війну. У перші місяці війни об'єднана 40-тисячна армія бурів завдала поразки 30-тисячному англійському війську. У 1900 р. англійці, отримавши підкріплення, захопили спочатку столицю Оранжевої республіки м. Блумфонтейн, а потім столицю Трансваалю м. Преторію. Бури розпочали партизанську війну. У відповідь британська армія, аби зламати опір бурів, застосовувала репресії проти мирного населення, яке співчувало партизанам, — спалювала ферми, забирала худобу. Війна завершилася підписанням наприкінці травня 1902 р. мирного договору, за яким республіка втратила незалежність і стала британськими колоніями.

Колоніальні держави уклали між собою угоди, згідно з якими у своїх «сферах впливу» не лише мали право вилучати сировину, продавати свої товари, а й мусили лікувати місцевих жителів, дбати про них. Проте часто гору брала жадібність.

Так, незалежна держава Конго, віддана під контроль *Бельгії*, була багата на каучук і слонову кістку. Бельгійський король Леопольд II вирішив одноосібно привласнити всі ці багатства. Місцеві жителі сплачували високі податки, їх примушували працювати провідниками в непрохідних хащах, вирубувати ліс і добувати каучук.

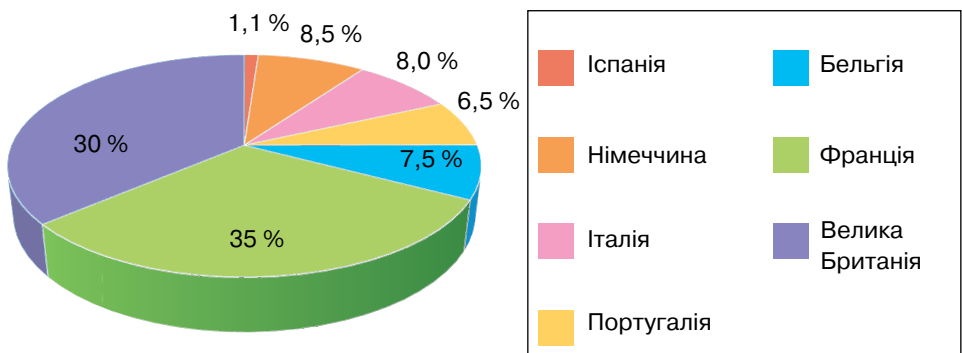
Чутки про жорстокість бельгійців у Конго набули розголосу й спричинили міжнародний скандал. Але поки європейські лідери обговорювали ситуацію, винищення бельгійцями аборигенів тривало. За 15 років майже 3 млн аборигенів померли від хвороб, катувань чи були розстріляні. Леопольд II відбувся тим, що за 2 млн англійських фунтів стерлінгів продав право на управління Конго парламенту Бельгії. Раніше він щороку клав до власної кишені сотні тисяч фунтів стерлінгів.

Для узгодження планів щодо Африки та визначення сфер впливу німецький канцлер О. фон Бісмарк ініціював *Берлінську конференцію* (1884–1885). Карти, якими користувалися на конференції, виявилися недосконалими, оскільки часто йшлося про не позначену на карті Африки країну. Дивовижно, але африканські держави донині мають кордони, накреслені в Берліні в далекому 1885 р.

• **Практична частина**

- Проаналізуйте діаграму. Які європейські країни на початку ХХ ст. мали найбільші колоніальні володіння на Африканському континенті? Поясніть, чому.

Колоніальні володіння європейських держав в Африці (1914)





### • Базова інформація

Африка — яскравий приклад швидкого підкорення цілого континенту. На початку XIX ст. європейська присутність в Африці обмежувалася заснуванням торгових поселень уздовж узбережжя. Європейці споряджали в глиб континенту наукові експедиції, а також збройні загоны, аби засвідчити свою присутність в Африці. Європейські країни поділили континент, провівши кордони по прямій через африканські суспільства, які існували там здавна. Причина була простою: кожна європейська держава хотіла отримати доступ до ресурсів в Африці, і тому вони малювали на карті прямі лінії за допомогою лінійки, щоб спростити позначення зон своїх інтересів й уникнути міждержавних сутичок. Інтереси місцевих народів при цьому цілком ігнорувалися, колоніальна експансія видавалася за бажання «цивілізувати варварські народи».

Загалом до 1914 р. весь Африканський континент, за винятком Абіссинії (Ефіопії) і Ліберії, був поділений між європейськими державами.

### • Практична частина

- Прочитайте твердження про наслідки для Африканського континенту колоніального панування європейських держав (1–10). Які, на Вашу думку, наслідки були позитивними, а які негативними? Заповніть у зошиті таблицю, уписавши в її графи номери відповідних тверджень.

1. Було значною мірою припинено міжплеменні війни місцевих жителів.
2. Утручання колонізаторів у незрозумілий і чужий для них світ призвело до руйнування традиційних сімейних, релігійних і побутових звичаїв корінного населення колоній.
3. Європейська медицина допомогла побороти небезпечні хвороби, у колоніях з'явилися лікарні, місцеве населення навчалося грамоти.
4. Європейські колонізатори безперешкодно вивозили з колоній золото, срібло, іншу цінну сировину.
5. Запровадження колоніальних адміністрацій підірвало традиційне державне управління місцевих народів.
6. Колоніальне проникнення європейців сприяло подоланню багатовікової замкнутості народів Африки й Сходу. У XIX ст. цілі континенти включалися в загальносвітове виробництво й торгівлю.
7. Колонізовані народи втратили незалежність. Місцевих жителів безжально експлуатували й навіть винищували. Донині прикладом нічим не виправданої жорстокості є поведінка бельгійських колонізаторів у Конго.
8. Корінні народи долучалися до передових на той час способів господарювання, сучасних технічних досягнень: залізниці, поштовий зв'язок, навігація, телеграф, великі судноплавні канали.
9. Продаж європейських фабричних товарів призвів до занепаду традиційних місцевих ремесл, утрати надбань давніх східних цивілізацій.
10. Переселенці з Європи й Америки ознайомилися з багатою культурою аборигенів, що сприяло взаємопроникненню й збагаченню культур.

Негативні наслідки	Позитивні впливи

- Зробіть загальний висновок про місце колоніалізму в історії людства.

## УЗАГАЛЬНЕННЯ

до розділу III «Модернізація країн Європи й Америки  
в останній третині XIX — на початку XX ст. «Пробудження Азії»»

В останній третині XIX — на початку XX ст. у світовому розвитку виразно проявилися декілька важливих тенденцій.

Значно прискорився *розвиток матеріального виробництва*, відбулася *технічна революція в транспортній галузі* (див. табл.).

## Розвиток залізничного сполучення, км залізничних колій

Країна	1840 р.	1870 р.	1914 р.
США	4510	84 675	410 475
Росія	27	10 731	62 300
Німеччина	469	18 876	61 749
Франція	410	15 544	37 400
Велика Британія	2390	21 558	32 623
Австро-Угорщина	144	6112	22 981

У 90-х роках XIX ст. на міжнародній арені з'явився новий потужний гравець — *США*, які *стали світовим лідером замість Великої Британії*. Як не дивно, але найбільше цьому посприяла сама Англія. По-перше, вона домоглася знищення залишків іспанського колоніалізму в Західній півкулі й запобігала появі нових європейських колоніальних імперій. По-друге, британська політика «відкритих дверей» у Китаї після «опіумних» воєн забезпечила Сполученим Штатам у середині століття вигоди на китайському ринку. По-третє, рівні для всіх країн правила світової торгівлі, яких домагалася Англія, були вигідними для США, чий товар був дешевшим та якіснішим (див. табл.).

## Питома вага провідних країн у світовому промисловому виробництві, %

Країна	1860 р.	1870 р.	1880 р.	1890 р.	1900 р.	1910 р.
США	17	23	28	31	31	36
Німеччина	16	13	13	14	16	16
Велика Британія	36	32	28	22	18	14
Франція	12	10	10	8	7	6

До кінця XIX ст. панівне становище в економічному житті посіли акціонерні компанії; *змінилася роль банків* — вони стали потужними фінансовими центрами. Виникла фінансова олігархія.

*Зріс рівень кваліфікації робітників*. Поява нових галузей, упровадження у виробництво новітніх технологій передбачали підвищення кваліфікації працівників. Високим рівнем кваліфікації вирізнялися німецькі й англійські робітники.

Остання третина XIX ст. характеризувалася глибокими якісними змінами: швидким *зростанням продуктивних сил*, *формуванням світового ринку*, появою нової форми організації господарювання — *монополій*, які стали джерелом загострення суперечностей між державами та розв'язування воєн. Монополії виникали не тільки в розвинених індустріальних країнах, а й у країнах із середнім

рівнем економічного розвитку. У США проти засилля монополій навіть були прийняті спеціальні антитрестівські закони (закон Шермана та ін.).

Сформувалися й паралельно існували *різні форми державного управління*: конституційна чи парламентська монархія (Велика Британія), президентська республіка (США), парламентська республіка (Франція).

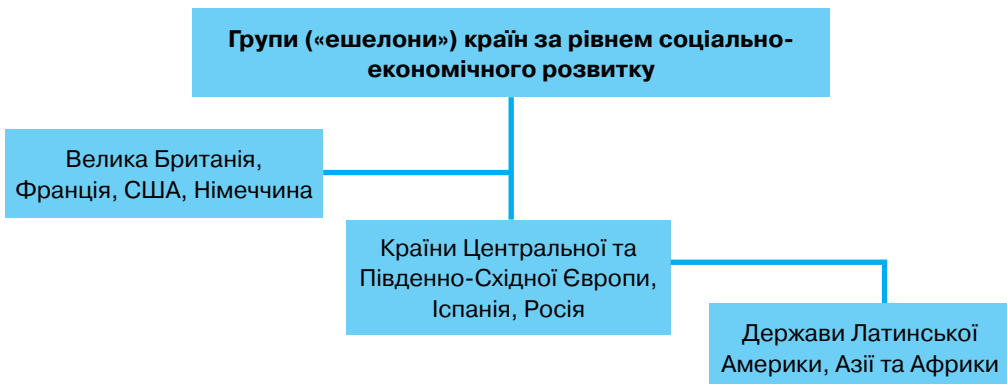
На початок ХХ ст. у більшості європейських країн та на Американському континенті громадяни мали *політичні свободи*, влада поділялася на законодавчу, виконавчу й судову; діяли парламенти. Абсолютних монархій у Європі майже не залишилося. Виняток — Росія. Парламентський режим був установлений як у республіках, так і в конституційних монархіях.

Загалом США, Велика Британія та Франція були демократичними державами, Німеччина й Австро-Угорщина наближалися до демократії, а Росія робила перші кроки на шляху до неї (*див. табл.*).

Країна	Монархія		Республіка	Партійна система		
	Абсолютна	Конституційна		Двопартійна	Багатопартійна	Партії тільки утворювалися
США			•	•		
Велика Британія		•		•		
Німеччина		•			•	
Франція			•		•	
Росія	•					•
Австро-Угорщина		•				•

У ХХ ст. тривав бурхливий розвиток *індустріальної цивілізації*. Ринкове господарство стало основним регулятором товарного виробництва. Однак час від часу, в умовах криз, держава активно втручалася в економіку. Індустріальна цивілізація, яка прийшла на зміну аграрній, зумовила панування машинного виробництва й істотне поглиблення поділу праці. Вона вивела в лідери світового розвитку спочатку Англію, а згодом США.

За рівнем соціально-економічного розвитку країни, у яких на початку ХХ ст. інтенсивно відбувався процес індустріалізації, умовно поділяють на три групи («ешелони») (*див. схему*).



*Індустріальний розвиток змінив соціальну структуру суспільства*, посилив розрив у рівні розвитку економіки й матеріального життя людей в різних країнах; спричинив напруженість у відносинах між державами, створив передумови визрівання міждержавних конфліктів і воєн.

Посилювався *імперіалізм та експансіонізм*. Німеччина, Італія та Японія на початку століття відверто змагалися за місце під сонцем. Росія «перетравлювала» раніше анексовані території.

Важливими подіями в історії XIX ст. були *здобуття незалежності колоніями* Іспанії й Португалії в Латинській Америці. Однак з колоніалізмом не було покінчено. Більше того, до кінця XIX ст. оформилася колоніальна система провідних країн, завершився територіальний поділ світу.

У другій половині XIX ст. в Європі тривав процес *оформлення національних держав*. У цей період сформувалися держави, які пізніше відіграли важливу й водночас суперечливу роль у розвитку цивілізації, — Німеччина й Італія.

Наприкінці XIX ст. усталилася система *світового господарства*. Індустріалізація зачепила всі сфери життя суспільства, вирішивши й водночас породивши чимало проблем. Друга половина XIX ст. — час оптимізму в європейському суспільстві й у США. Американці та європейці вірили в прогрес, у всемогутність техніки й людського генія, упевнено дивились у майбутнє.

Загальним явищем у розвитку цивілізації в XIX та на початку XX ст. було *формування засад громадянського суспільства*. В Англії та США це відбувалося еволюційним шляхом, натомість у Франції — через революційні потрясіння.

На початку 30-х років XIX ст. французький історик А. де Токвіль відвідав Сполучені Штати Америки. Його вразило, що американці створили численні добровільні господарські, релігійні, політичні, культурні й спортивні об'єднання та асоціації. Американське громадянське суспільство й держава були природними союзниками. Такий союз є запорукою прогресу кожної країни.

«*Пробудження Азії*» відбувалося під впливом того, що починаючи з другої половини XIX ст. в Османській імперії, Японії, Китаї, Індії відбувався болісний перехід до індустріальних, ринкових способів господарювання.

Завдяки рішучим реформам в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) у *Японії* була створена оригінальна економічна модель, що поєднала західні ринкові елементи з японськими національними традиціями.

Синьхайська революція 1911 р. розпочала період рішучих перетворень у *Китаї* на тлі збереження традиційного для китайського суспільства менталітету.

В *Османській імперії* внаслідок революції 1908–1909 рр. були відновлені парламент і конституція 1867 р. Молодотурки отримали депутатські місця в парламенті. Однак радикальних змін у турецькому суспільстві не відбулося, внутрішня й зовнішня політика молодотурків, їхнє ставлення до національних меншин похитнули авторитет уряду.

В *Індії* через незадоволення населення колоніальними порядками вибухнуло повстання сипаїв (1857–1858), унаслідок якого було ліквідовано британську Ост-Індську компанію й проголошено Індію віце-королівством.

Отже, розвиток країн Азії на межі XIX–XX ст. мав чимало особливостей і був забарвлений національним колоритом. Розуміння цих особливостей важливе для того, щоб історично коректно оцінювати специфіку національних рухів і демократичних революцій у країнах Сходу.

## РОЗДІЛ IV

### МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На засадах компетентнісного підходу Ви будете:

*знати* час створення Троїстого союзу й Антанти;

*розуміти* поняття: «військово-політичний союз», «гонка озброєнь»;

*уміти* розрізняти на історичній карті колоніальні володіння та сфери впливу колоніальних держав, країни Троїстого союзу й Антанти; характеризувати основні тенденції міжнародних відносин у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.; пояснювати причини міжнародних криз і збройних конфліктів початку ХХ ст., створення військово-політичних блоків; визначати наслідки боротьби європейських держав за переділ світу.



## §22. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.



### Пригадайте

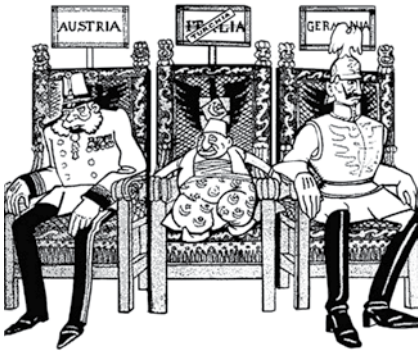
- Як війни за іспанську й австрійську спадщину (перша половина XVIII ст.) змінили співвідношення сил на міжнародній арені Європи?
- Які події призвели до ліквідації Речі Посполитої? Які європейські держави виявляли найбільший інтерес до Польщі?

#### 1. Утворення Троїстого союзу й Антанти

Наприкінці XIX — на початку XX ст. завершувався поділ світу, що зумовило посилення суперечностей між провідними європейськими країнами. Взаємні претензії європейських держав призвели до утворення ворогуючих **військово-політичних союзів (блоків)** — Троїстого союзу й Антанти.

До **Троїстого союзу** ввійшли, підписавши відповідний договір, Німеччина й Австро-Угорщина (1879), а також Італія (1882, розірвала договір у 1915). Країною-лідером у цьому «трикутнику» була Німеччина.

Натомість Англія, Франція та Росія для боротьби з Троїстим союзом у 1907 р. завершили утворення **Антанти**, де провідна роль належала Великій Британії. Антанта була незвичним союзом, адже Британія не мала жодних формальних зобов'язань перед Францією та Росією захищати їх у разі війни з Німеччиною. Антанта існувала на підставі окремих англо-французької (1904) та англо-російської (1907) угод. Угода між Францією та Росією існувала ще з 1891 р. Спільного договору між трьома державами не було до початку Першої світової війни.



- Як Ви вважаєте, автор карикатури походив з країни — члена Троїстого союзу чи Антанти? Чому Ви дійшли такого висновку? Як, на Вашу думку, автор ставиться до зображеного ним військово-політичного союзу?

Карикатура на Троїстий союз. 1900-і роки

### Словник

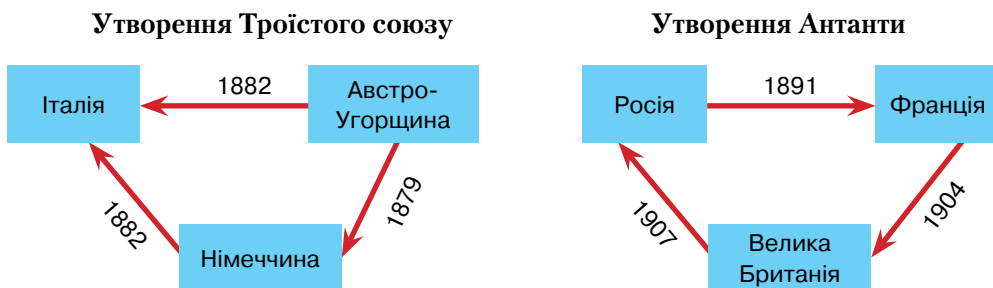
- **Військово-політичний союз (блок)** — союз або угода держав з метою спільних дій для досягнення політичних, економічних і військових цілей.
- **Троїстий союз** — військово-політичний блок Німецької імперії, Австро-Угорської імперії та Королівства Італія, який утворився в 1879–1882 рр. і був спрямований проти Французької республіки, Російської імперії та Великої Британії.
- **Антанта** (з фр. *згода*) — військово-політичний союз Великої Британії, Франції та Росії, який сформувався впродовж 1904–1907 рр. для боротьби з Троїстим союзом.

Англо-французький договір мав на меті врегулювання територіальних суперечок і зміцнення співпраці проти передбачуваної загрози від Німеччини. Велика Британія поширила свій вплив на Єгипет, а Франція — на Марокко.

Що ж до англо-російського договору, то переговори між Великою Британією та Росією розпочалися в 1903 р., і через чотири роки суперництво між державами поступилося взаєморозумінню. Поразка Росії у війні проти Японії заспокоїла Англію щодо російських апетитів на Далекому Сході, а на Балканах, де Англія вже давно протистояла поширенню російського впливу, споруджена німцями стратегічна залізниця Берлін–Багдад, що проходила через Константинополь (нині Стамбул), блокувала наміри Росії контролювати чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Отже, два давні райони, що були «яблуком розбрату» між Британією та Росією, більше не турбували англійців.

У серпні 1907 р. між Росією та Великою Британією було досягнуто домовленості щодо розподілу інтересів в Афганістані та Персії (сучасний Іран); Тибет передали під управління Китаю.

У результаті утворення Троїстого союзу й Антанти Європою пролягла невидима «лінія ворожнечі» між найбільшими європейськими державами.



## 2. Початок боротьби за переділ колоніального світу

Заснування європейськими державами колоній, яке розпочалося в XVI ст. після великих географічних відкриттів, до середини XIX ст. в основному завершилося.

З другої половини XIX ст. колоніалізм став важливою складовою політики провідних держав. Потік фабричних товарів з метрополій перетворював колонії й залежні країни Сходу на ринки сировини й збуту товарів. У цей період у відносинах між Європою та рештою світу відбулися вражаючі зміни. Наймогутніші європейські держави зробили останню й найбільш рішучу спробу територіального переділу світу.

У 70-х роках XIX ст. розпочалася серйозна боротьба між європейськими державами за володіння колоніями в Африці, і до початку Першої світової війни весь Африканський континент, за винятком християнської Абіссинії (Ефіопії) і Лібєрії, був поділений між європейськими державами.

Упродовж останніх 30 років XIX ст. Британська імперія наполовину розширила свою територію, а кількість підданих королеві Вікторії збільшилася на третину. Англія, яка не брала участі у війнах у Європі, стала лідером у колонізації інших народів.

Серйозну конкуренцію Великій Британії з часом становила Німеччина. Починаючи з 1890 р. кайзер Вільгельм II активно утверджував Німеччину на Сході та в Африці. Та все ж на початок XX ст. Німецька колоніальна імперія була в 3,5 раза менша за Французьку та в 11,5 разів менша за Британську. Росія не втручалася в боротьбу за заморські колонії, оскільки була зайнята освоєнням величезної території від Сибіру до Далекого Сходу.



Карикатура на боротьбу за сфери впливу в Китаї. 1907 р.

У середині XIX ст. почалася агресія країн Заходу проти Китаю. У результаті «опіумних» воєн були укладені нерівноправні договори з Англією, Францією, США й іншими країнами. Фактично на початок XX ст. Китай став напівколонією.

Отже, колоніальна система стала явищем світового масштабу, а роль колоній як ринку сировини, дешевої робочої сили, збуту товарів стрімко зростала.

### 3. Міжнародні кризи та збройні конфлікти на початку XX ст.

Іспано-американська війна 1898 р. за Кубу стала провісником майбутніх серйозніших збройних конфліктів. Початок XX ст. позначився погіршенням міжнародних відносин. Через боротьбу за ринки збуту загострилися економічні відносини між Німеччиною й Великою Британією, а також з Росією. Результатом зіткнення інтересів провідних держав у боротьбі за територіальний переділ стала **перша марокканська криза 1905 р.**, спричинена тим, що Німеччина вирішила застерегти Францію, яка шукала союзу з Англією й Росією.

Внутрішня ситуація в Марокко, яка займала вигідне стратегічне положення на півночі Африки біля Гібралтарської протоки, у 1905 р. була нестабільною. Німеччина не мала тут серйозних інтересів, оскільки Марокко належало до сфери інтересів Франції. Згідно з угодою, яку підписала й Німеччина, жодна країна не мала права вживати в Марокко заходів, попередньо не проконсультувавшись з іншими країнами-підписантами. На початку 1905 р. Франція порушила цю домовленість, вимагаючи від марокканського султана контролю над армією й поліцією.

Німеччина вирішила скористатися цим приводом і «поставити на місце» французів, а також ослабити угоду між Францією й Англією. Оскільки Росія ще не отямилася від поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр., Німеччина могла не боятися, що вона втрутиться в марокканські події. Німецький канцлер Б. Бюлов порадив Вільгельму II відвідати марокканського султана й запевнити його у своїй підтримці. Це мало стати попереджувальним сигналом для Франції. Кайзер не бажав такої ризикованої подорожі й намагався ухилитися від неї. По-перше, він боявся замаху на своє життя в неспокійній країні, а по-друге, не хотів, щоб його візит до Марокко спровокував війну з Францією. Тоді Б. Бюлов передав до преси інформацію про те, що візит відбудеться. Пізніше він непереконливо виправдовувався, що, мовляв, уже пізно було щось змінити.

Наприкінці березня 1905 р. Вільгельм II прибув до столиці Марокко Танжера. Його приїзд супроводжувався кумедними подіями. Спочатку у воду впав німецький посланник, який поспішав привітати імператора, потім з'ясувалося, що текст промови Вільгельма до султана не підготовлений, а арабський скакун, присланий султаном у подарунок кайзеру, злякавшись феєрверку, скинув із себе імператора. На тлі цих подій Вільгельм II виголосив промову, у якій запевнив, що Німеччина підтримає султана проти домагань Франції.





## Погляд сучасника

- Ознайомтеся з повідомленням німецького посланника й визначте, чому промову Вільгельма II Франція вважала провокаційною. Чи мала, на Вашу думку, Франція підстави почуватися приниженою через промову німецького імператора?

«Його Величність відзначив, що він розглядає султана як правителя вільної й незалежної імперії, яка не підлягає жодному іноземному контролю; усе, чого він бажає, щоб Німеччина мала тут такі ж пільги в торгівлі, як і інші країни, і що надалі він воліє вести переговори безпосередньо із султаном...»

*З повідомлення фон Шоена до міністерства закордонних справ Німеччини (<http://www.lib.byu.edu/~rdh/www/1914m/morocco.html>)*

Це був відкритий виклик Франції. Повернувшись до Німеччини, Вільгельм II продовжував наполягати на тому, що майбутнє Марокко має стати предметом розгляду на міжнародній конференції. Французький уряд не почувався достатньо сильним, щоб рішуче покласти край таким заявам. Зрештою відповідальність узяв на себе міністр закордонних справ Франції, який подав у відставку.

Конференція, що її так прагнув Вільгельм II, відбулась у квітні 1906 р. в Іспанії. Однак Німеччина, яку підтримала лише Австро-Угорщина, нічого на ній не досягла. Хоча на конференції домовилися про незалежність Марокко, проте «підтримання законності й порядку» у країні було доручено Франції та Іспанії. Франція отримала право контролювати марокканські митниці й постачання зброї. Це, по суті, узаконило французьке панування в країні. Та найголовніше, що конференція виявила настороженість європейських держав щодо зростання апетитів Німеччини.

Неспокійно було й на Балканському півострові. У **1908 р.** там спалахнула **Боснійська криза**. Від самого заснування Австро-Угорської імперії в ній існували напружені відносини між австрійським, угорським і слов'янським населенням. «Захисником інтересів слов'ян» самочинно проголосила себе Росія. На Берлінському конгресі 1878 р. Австро-Угорщина отримала повноваження управляти двома сусідніми з нею провінціями — Боснією й Герцеговиною. Жителі цих провінцій були переважно сербами, і Сербія з нетерпінням чекала того дня, коли Боснія й Герцеговина приєднаються до неї.

Восени 1908 р. Австрія захопила ці провінції. Росія заявила протест. Виникла загроза зіткнення, причому не так між Сербією й Австро-Угорщиною, як між Австро-Угорщиною та Росією. Бути чи не бути збройному конфлікту, значною мірою залежало від того, як поведе себе Німеччина. Німці дозволили австрійцям лише «похизуватися в блискучих військових шатах». Річ у тім, що Німеччина ще не була готова до війни. Не була готова до неї й Росія, принижена тим, що нею зневажили. Зрештою обійшлося без кровопролиття, хоча відносини між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною були ще більше зіпсовані.

**Друга марокканська криза 1911 р.** Після 1906 р. французький вплив у Марокко збільшився, однак це не заважало решті країн вільно торгувати там, а французькі й німецькі промисловці співпрацювали у видобуванні корисних копалин. Коли в 1911 р. місцеве населення повстало проти султана й він звернувся до французів по допомогу, з Франції до Марокко прибули війська, які зайняли столицю країни.

На початку липня 1911 р. на рейді порту Агадір несподівано з'явився німецький військовий корабель «Пантера» і став на якор. Це суперечило рішенням

міжнародної конференції 1906 р. Німеччина пояснила свої дії тим, що, мовляв, корабель прибув для «захисту німців», які проживали в Агадірі. Проте справжні причини були іншими: по-перше, побрязкати зброєю й залякати французів; по-друге, випробувати сили англо-французької Антанти.

Англія рішуче стала на захист Франції. Якийсь час здавалося, що війни не уникнути. Однак до листопада 1911 р. напруження потроху ослабло. Франція поступилася Німеччині певною територією в Конго в обмін на свободу дій у Марокко.

Німеччина відчувала себе приниженою й побачила в зміцненні Антанти доказ того, що Англія здатна оточити німців щільним кільцем ворогів.

**Італія й Тріполі.** Того ж року Італія вирішила захопити Тріполі (територія сучасної Лівії) — останню частину Османської імперії в Північній Африці. У вересні 1911 р. Італія оголосила Османській імперії війну й зайняла Тріполі. Коли бойові дії поширилися на о. Крит, османи закрили для судноплавства протоку Босфор. Тепер уже Росія мала проблеми з експортуванням зерна через Середземне море, і полум'я старої ворожнечі між Росією й Османською імперією спалахнуло з новою силою. У результаті італійці, самі того не бажаючи, спровокували нову кризу на Балканах.

**Балканські війни 1912–1913 рр.** У 1912 р. Греція, Сербія, Чорногорія й Болгарія об'єдналися в Балканську лігу. Для них настав сприятливий момент для захоплення всіх територій, які ще залишалися в Європі за Османською імперією.

**Перша балканська війна** розпочалася в листопаді 1912 р. перемогами військ Балканської ліги. За шість тижнів майже всі європейські володіння Османської імперії, за винятком Константинополя, були захоплені військами ліги. Цей блискавичний успіх стурбував як Австро-Угорщину, так і Росію, оскільки вони втрачали свій вплив на Балканах.

Крапку у війні поставив *Лондонський мирний договір* (травень 1913 р.). Під контролем Османської імперії залишилися Константинополь і Босфор. Решта її володінь у Європі були поділені між чотирма членами ліги.

Однак договір не гарантував миру. Розподіл османських володінь не задовольнив Сербію, яка розраховувала розширити територію на південь до Адріатичного моря. Щоб не допустити цього, Австро-Угорщина підтримала створення держави Албанія.

Болгарія, чий внесок у розгром Османської імперії був найбільшим, також була незадоволена. Болгари вважали, що головні здобутки від перемоги дісталися іншим членам ліги. Тепер уже Болгарія оголосила війну трьом своїм вчорашнім союзникам: Греції, Сербії й Чорногорії. Розпочалася **друга балканська війна у червні–липні 1913 р.** Сподіваючись повернути втрачені території, Османська імперія виступила у війні на стороні Болгарії. Однак болгари швидко втратили чимало з того, що отримали за Лондонським договором.

Згідно з **Бухарестським мирним договором (серпень 1913 р.)**, Македонія була поділена між Грецією та Сербією. Греки отримали також о. Крит. Румунії дісталася частина болгарської провінції Добруджа; болгари мусили відмовитися від Адріанополя (нині м. Едирне в Туреччині).

Однак остаточний поділ здобичі важить набагато менше, ніж загальні результати двох балканських воєн.

Найбільш негативним наслідком балканських воєн та інших збройних конфліктів було те, що в європейських столицях запанувала хибна впевненість у швидкоплинності й «нешкідливості» майбутньої великої європейської війни, яка, мовляв, нагадуватиме «старі добрі кабінетні війни XVIII ст.». Кожна держава прагнула зробити все можливе, щоб у разі війни бути сильнішою

за супротивника. Між Троїстим союзом та Антантою набирала обертів **гонка озброєнь**. Це стимулювало обопільну пропаганду й психологічно готувало народи до збройного зіткнення. Уряди країн Антанти й Троїстого союзу не шкодували зусиль і коштів для масових пропагандистських акцій.

### Результати балканських воєн

- Погані відносини між Австро-Угорщиною й Сербією стали ще гіршими. Австро-Угорщина була сповнена рішучості не допустити Сербію до моря, а також придушити слов'янський націоналізм. Територіальні претензії Австро-Угорщини на південному сході Балкан могли бути задоволені лише за однієї умови — Сербія мала зникнути з політичної карти. Сербія ж прагнула створити незалежну від Австро-Угорщини потужну слов'янську державу.

- Балканські війни недвозначно показали, як розподіляються симпатії великих держав: Німеччина обіцяла підтримку Австро-Угорщині проти сербів; Росія готова була підтримати сербів проти Австро-Угорщини; Болгарія, розчарована поразкою, готова була підтримати австрійців; Італія — союзник Австро-Угорщини — відмовилася допомогти австрійцям на Балканах. Небезпечно загострилися відносини між Австро-Угорщиною та Сербією. Відчуваючи підтримку Німеччини, Австро-Угорщина терпляче чекала приводу для атаки на Сербію. Цей привід серби надали австрійцям у серпні 1914 р.



Карикатура, на якій зображено боротьбу й суперництво в Європі напередодні Першої світової війни

#### 4. Україна в геополітичних планах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій на межі XIX–XX ст.

Оскільки в період «довгого» XIX ст. українська нація була позбавлена власної державності, Україна стала об'єктом, а не рівноправним учасником міжнародних відносин. «Українську карту» у різний час намагалися розіграти Росія (яка вважала загарбані українські землі «своїми»), Німеччина та Австро-Угорщина. Менше опікувались «українським питанням» Велика Британія та Франція.

### Словник

**Гонка озброєнь** — прискорене накопичення запасів зброї та військової техніки; якісне й кількісне суперництво у військовій силі між країнами, які протистоять одна одній.



## Погляд дослідника

«Офіційна російська політика замовчувала або чинила перешкоди будь-яким згадкам про Україну за кордоном. Від середньовіччя до XVIII ст. Україна часто фігурувала в європейській літературі. Однак із другої половини XIX ст. Заходу належало забути, що існує або колись існував такий народ. Доля українців Галичини під австро-угорською владою теж не була щасливою, проте кращою, ніж у тих, хто опинився під владою самодержавної Росії... Кожна з цих великих держав, між якими була поділена Україна, підтримувала національний рух на території іншої. Зокрема, Росію стурбувало пробудження українського національного духу в Галичині. Її напівофіційні газети писали, що внаслідок цього дедалі важче придушувати національні змагання українців у самій Росії. А потім почалася лицемірна агітація за звільнення мільйонів українців, що стогнуть у Галичині під чужоземним ярмом. Фактом, не настільки широко відомим, як мало б бути, є те, що однією з причин світової війни був конфлікт між Росією та Австрією через українське питання».

*З виступу Ланселота Лоутона в палаті громад Великої Британії 29 травня 1935 р. (<http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/3248/1ace27e34367cdf02e32a129e547bb98.pdf?sequence=1>)*

Жодна з країн не переймалася визвольними прагненнями українців і не бажала допомогти їм у боротьбі за відновлення власної держави. Росія, Німеччина й Австро-Угорщина використовували «українське питання» у власних цілях у дипломатичних розрахунках «великої політики».



## Погляд дослідника

«Ніхто в Європі сильної та великої Української держави не бажає. Навпаки, є багато сил, що зацікавлені в тому, щоб ніякої України не було, або щоб вона була як найслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції... ми не тільки не можемо покладати надії на допомогу якоїсь «орієнтації», а навпаки мусимо бути готові, що різні зовнішні сили будуть нам у тому наскільки можливо заважати».

*В'ячеслав Липинський, український політичний діяч (Листи до братів хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. – Відень, 1926. – С. 98)*

### Росія

- Російська імперія розглядала окуповані українські землі як «власну» територію, населену «малоросами».
- Стратегічною метою політики щодо України було приєднання до українських етнічних земель Галичини, Буковини й Закарпаття, які на межі XIX–XX ст. входили до складу Австро-Угорської монархії.
- Національний український рух, насамперед у Галичині, розглядався як загроза «цілісності» Російської імперії. Галичина вважалася епіцентром українського «сепаратизму».
- Морально й матеріально підтримувала в Україні москвофільські настрої.
- Насаджувала на українських землях Російську православну церкву, забороняла українську мову, проводила жорстку русифікацію з метою придушення найменших проявів українського національного духу.

### Німеччина

- Україна — один з етапів «походу на Схід» (Drang nach Osten); джерело забезпечення продуктами харчування (житниця Європи), багата на природні ресурси й сировину країна.
- Звільнення України з-під російської окупації було одним із кроків до створення «Серединної Європи» — союзу держав, у якому Німеччина була б економічним і політичним лідером.
- Припускала можливість виникнення після розпаду Російської імперії українського державного утворення, що перебувало б під впливом Німеччини.

### Австро-Угорщина

- Україна цікавила Габсбурзьку монархію насамперед як сировинний і продовольчий ресурс.
- Змагалася з Росією за вплив у слов'янському світі.
- За сприятливої міжнародної ситуації готова була приєднати до Габсбурзької монархії ще й Волинь і Поділля.
- Прагнула прихилити на свою сторону не лише галицьких українців, а й українців Наддніпрянщини («рутенів»).
- Активно підтримувала український рух за межами Австро-Угорської імперії. Як далекоюсяжна мета розглядалося навіть створення за австрійської підтримки «Великої України» аж до р. Дону.

Отже, на межі XIX–XX ст. Україна посідала важливе місце в геополітичних планах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Усі три імперії переслідували корисливі цілі й сприймали українські землі як арену боротьби за власні імперські інтереси.



### Основні події

- 1882 р.** — оформлення Троїстого союзу в складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії.
- 1898 р.** — іспано-американська війна.
- 1899–1902 рр.** — англо-бурська війна.
- 1905 р.** — перша марокканська криза.
- 1907 р.** — завершення формування Антанти.
- 1911 р.** — друга марокканська криза; загарбання Італією Тріполі.
- 1912–1913 рр.** — балканські війни.



### Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «військово-політичний союз», «гонка озброєнь».
2. Опишіть процес створення Троїстого союзу й Антанти. У чому полягали основні суперечності між цими союзами?
3. Чому провідні країни світу вели боротьбу за володіння колоніями? Який континент був епіцентром цієї боротьби?
4. Які статистичні дані Ви можете навести на підтвердження думки, що на початок XX ст. провідні колоніальні держави завершили територіальний поділ світу?
5. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте причини й природу основних міжнародних криз і конфліктів на початку XX ст.

6. Проаналізуйте наведені висловлювання. Які, на Вашу думку, почуття посилювала в людях гонка озброєнь і пропаганда війни? Як Ви вважаєте, кому було вигідне поширення таких настроїв?

*«...Гонка озброєнь створює відчуття того, що війна неминуча: і хоч уряди заявляли, ніби підготовка до оборонної війни підтверджує їхнє прагнення миру й волю запобігти агресії, насправді засоби залякування настільки ж провокують, наскільки стримують. У той час, коли деякі уряди були майже готові розпочати війну, жоден уряд не був здатний відвернути її, його дії наближали початок війни».*

*Джеймс Джолл, англійський історик (Истоки Первой мировой войны. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — С. 5–6)*

*«Справедлива й необхідна війна не більш жорстока, ніж хірургічна операція. Краше завдати хворому трохи болю й трохи замастити свої руки кров'ю, ніж дозволити хворобі розростися в ньому настільки, що він стане собі й усьому світу осоружним і помре в повільній агонії».*

*Сідней Лоу, англійський публіцист (Langer W. L. The Diplomacy of Imperialism. — New York, 1951. — P. 90)*

*«Ми повинні прийняти її [війну] у всій її дикій поезії. Коли людина кидає себе в неї, це не інстинкти оновлюють її, але чесноти, яких вона знову набуває... Це війна все оновлює».*

*Абель Боннар, французький письменник (Le Figaro. — 1912. — 29 Oct.)*

7. Складіть у зошиті таблицю «Міжнародні кризи й збройні конфлікти на початку ХХ ст.».

Дата	Країни-учасниці конфлікту (кризи)	Причини конфлікту (кризи)	Хронологія подій	Наслідки

8. Якого значення надавали на межі ХІХ–ХХ ст. «українському питанню» Російська, Німецька й Австро-Угорська імперії?

### УЗАГАЛЬНЕННЯ до розділу IV «Міжнародні відносини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)»

Наприкінці «довгого» ХІХ ст. міжнародні відносини перестали бути справою кількох великих європейських держав і набули ознак усесвітніх відносин. Феодальні імперії відійшли в минуле й основними учасниками міжнародних відносин Нового часу стали національні держави.

Зі створенням національних держав провідну роль у зовнішній політиці почав відігравати національний інтерес, що означало рішучий розрив з поглядами на відносини між державами й народами, що панували в епоху Середньовіччя. Це було зумовлено зміною соціальної структури суспільства. Середній клас, який у ХІХ ст. завдяки індустріальній революції став провідною силою, підпорядкував собі не лише внутрішню, а й зовнішню політику держав.

У період між Французькою революцією (1789) та об'єднанням Німеччини (1870) визначальним у відносинах між країнами був не історизм (що відбувалося між країнами в давнину), а раціоналізм (вигода кожної країни в певній ситуації й те, чи стане в неї сил для досягнення поставленої мети). Прагматизм і

державний егоїзм брали гору над уявленнями про порядність, справедливість та інші моральні чесноти.

В епоху, породжену індустріальною революцією, військова могутність держав і вплив на міжнародній арені залежали від рівня їхнього економічного розвитку. *Економічна потужність стала запорукою досягнення державою зовнішньополітичних цілей.* Відтоді й донині в міжнародних відносинах тон задають країни, які досягли високого рівня економічного розвитку. Тривалий час світовим лідером була Велика Британія, однак на межі XIX–XX ст. її потіснили США та Німеччина.

Завдяки Віденській системі в Європі тривалий час зберігалася рівновага сил між Великою Британією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією, майже припинилися війни й зтяжні збройні конфлікти. Склад союзників для забезпечення власних інтересів міг варіюватися, проте загалом ситуація на Європейському континенті залишалася стабільною.

У результаті об'єднання Німеччини й Італії спалахнули невеликі локальні війни, але загальноєвропейської війни пощастило уникнути.

Після Східної (Кримської) війни (1853–1856) розпався Священний союз і Росія втратила свої позиції в Європі.

Поразка Франції у франко-пруській війні (1870–1871) призвела до втрати країною панівного становища в Європі. *Провідну роль на континенті почала відігравати Німецька імперія,* її військовій силі не могли поодиноці протистояти ні Франція, ні Австрія, ні Росія.

У другій половині XIX ст. остаточно сформувалися Британська, Німецька та Французька імперії; турецький султан став «імператором османів».

Міжнародні відносини в цей період розвивалися на тлі страху європейських еліт перед масовими революціями. Вони були готові до будь-яких союзів чи альянсів, які б убезпечували їх від нової революційної хвилі, подібної до подій 1848–1849 рр.

Збереженню миру в Європі сприяло *посилення імперіалізму й колоніалізму.* У результаті великих географічних відкриттів, зокрема відкриття Америки, активізувалися зв'язки між континентами. Європейці масово вирушали в Новий світ — одні в пошуках багатства, слави та свободи, інші — з метою дослідження невідомих територій, а місіонери активно поширювали християнство серед аборигенів Америки. На зміну цій епосі романтичного піднесення прийшов час прагматизму в міжнародних відносинах. Європейські держави прагнули загарбати віддалені території та перетворити їх на колонії чи напівколонії заради економічної експлуатації. Англія, яка не брала участі у війнах у Європі, стала лідером у колонізації інших народів.

Розселення європейців на нових колонізованих територіях зумовило формування спільності, яку нині ми називаємо *європейською ідентичністю.*

Термін «імперіалізм» символізував анексію віддалених територій, що супроводжувалася насиллям проти місцевого населення. Завершення формування світової колоніальної імперії — важлива ознака світу в другій половині XIX — на початку XX ст.

На Берлінському конгресі 1885 р. великі держави поділили між собою Африку. В Азії тільки Японія й Сіам (нині Таїланд) не перебували під контролем європейських держав. Боротьба за ринки сировини й збуту товарів, дешева робочу силу призвела до безконтрольної експлуатації колоній, особливо в Африці й Азії.

Індустріальна революція забезпечила європейські держави достатнім військовим та економічним потенціалом для територіальної експансії.

Заради дотримання політичної рівноваги й балансу сил у Європі провідні країни утворили два *військово-політичні об'єднання:* Троїстий союз (Німеччина,

Австро-Угорщина й Італія) у 1882 р. та Антанту (Велика Британія, Франція, Росія (1904–1907). Тривалий період рівноваги в системі міжнародних відносин завершився. Між найбільшими європейськими державами пролягла «лінія ворожнечі». Уряди країн, які входили до обох військово-політичних об'єднань, психологічно готували народи своїх країн до збройного зіткнення. Між Троїстим союзом та Антантою набирала обертів гонка озброєнь.

#### Чисельність армій і витрати на їх утримання (1904)

Країна	Чисельність військ	Військові витрати, млн фунтів стерлінгів
Росія	1 100 000	39,4
Німеччина	606 866	36,6
Велика Британія	209 460	29,2
Франція	575 000	28,0
Австро-Угорщина	361 770	17,6
Італія	221 085	9,7
Туреччина	280 000	7,8

(Складено за: Herrmann David G.: *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. — Princeton, 1996. — P. 234; Stevenson David: *Armaments and the Coming of War. Europe, 1904–1914*. — Oxford, 1996. — P. 8)

Як засвідчили події початку ХХ ст., створення військових блоків не тільки не убезпечило світ від війни, а, навпаки, — прискорило її. Однією з основних причин Першої світової війни стала *боротьба за перерозподіл колоніальних володінь*, адже на початок ХХ ст. Німецька колоніальна імперія була в 3,5 раза менша за Французьку й у 11,5 разів — за Британську.

Нестримним прагненням до розширення своїх володінь уряди провідних країн світу підштовхували людство до воєнної катастрофи. Про це свідчать міжнародні кризи (марокканська, боснійська) і локальні війни (американо-іспанська, англо-бурська, балканські та ін.), які поки що спалахували на периферії Європи або в інших частинах світу.

Перемога Японії над Росією у війні 1904–1905 рр. зробила її світовою державою. Стрімкий індустріальний злет США та Японії вивів ці неєвропейські країни на позиції світових лідерів за обсягом і якістю високотехнологічної промислової продукції. Це означало, що Європа стояла на порозі втрати статусу центру світової політики. Епоха, коли найважливіші світові події й процеси були пов'язані з Європою, коли європейські держави не зважали на інтереси країн, розташованих на інших материках, завершилася. Поширення індустріальної революції на інші континенти, технічний прогрес в Америці, Азії та Африці ліквідували виняткове становище Європи та євроцентризм як явище світової міжнародної політики.



## РОЗДІЛ V

### РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ Й ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НА ПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На засадах компетентнісного підходу Ви будете:



знати важливі для сучасності наукові й технічні винаходи, здійснені впродовж «довгого» XIX ст.; основні наукові й культурні центри Європи та США;



розуміти тенденції розвитку культури, основні стилі мистецтва, зміни в житті й світогляді людей упродовж «довгого» XIX ст.; поняття «реалізм», «класицизм», «романтизм», «модерн», «імпресіонізм», «масова культура»;



уміти характеризувати досягнення науки й техніки, духовної культури в провідних країнах світу; зміни у світогляді та житті людей; визначати здобутки європейського суспільства в галузі культури, а також прояви взаємодії культур народів Європи, Америки, Азії та Африки.



## §23. Освіта, наука, технічний прогрес і культура в період «довгого» XIX ст.



### Пригадайте

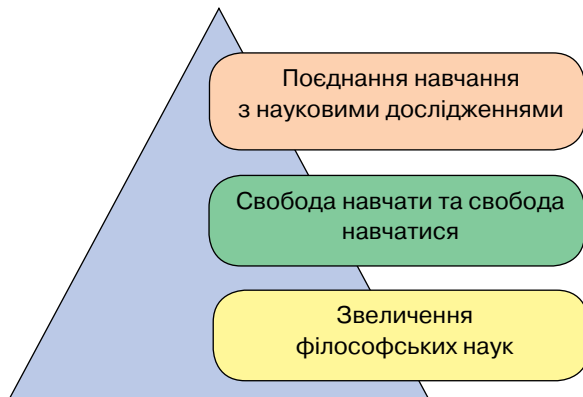
- Як вплинули на розвиток науки великі географічні відкриття?
- Чому мистецтво епохи Відродження вважають своєрідним переходом від культури середньовіччя до культури Нового часу?
- Чому митців Відродження називали *гуманістами*? Чи відрізняється трактування цього поняття в добу Відродження від сучасного?

#### 1. Розвиток освіти

Наприкінці XVIII–XIX ст. урізноманітнилися форми й напрями освіти, шкільна освіта стала масовою, а університети — автономними, з'явилися вищі навчальні заклади технічного профілю. Метою тогочасної освіти проголошувалося виховання людини енциклопедичних знань, освіченого й підприємливого джентльмена. У першій половині XIX — на початку XX ст. в Європі й США було запроваджено обов'язкову початкову, а згодом повну загальну середню освіту.

Перші європейські університети з'явилися приблизно тисячу років тому. Ще в епоху Середньовіччя університети були значною мірою адміністративно й господарськи незалежними. Проте з часом через привілейоване становище університети віддалилися від потреб людини, суспільства й науки. Тому не дивно, що великі наукові відкриття Нового часу були зроблені переважно поза стінами університетів. На відміну від XVIII ст., у XIX ст. університети більше уваги приділяли філософії, математиці й біології.

На початку XIX ст. спочатку в Німеччині, а потім і в інших європейських країнах було проведено університетську реформу, яка полягала в здійсненні трьох рішучих кроків.



У Франції ставлення до університетів було іншим. Наприкінці XVIII ст. внаслідок реформ Наполеона було практично ліквідовано університети й розширено мережу так званих нормальних шкіл. Ці заклади не займалися наукою, вони готували фахівців для різних галузей господарства. Університети, які залишилися, були повністю підпорядковані уряду, а наукові дослідження зосередили в системі Академії наук.

Натомість у Німеччині Академія наук втратила значення, яке вона мала в епоху Просвітництва, коли була протиположною тодішнім університетам.



## Погляд дослідника

- У чому, на Вашу думку, полягає завдання університетів і загалом освіти в наш час? Чи достатньо сучасній людині, щоб стати успішною в житті, просто володіти великим обсягом інформації?

«Університет — місце, де навчають універсальному знанню... У того, хто весь день передає вже відомі знання, навряд чи залишиться час або сили для отримання нових... Завдання університету — зробити сферою своєї діяльності інтелектуальну культуру, сприяти формуванню інтелекту».

*Кардинал Дж. Ньюмен, перший ректор Ірландського католицького університету (Newman J. H. The Idea of a University / John Henry Cardinal Newman. — London : Longmans, Green, and Co., 1907. — XXII. — P. 120–121)*

## 2. Спроби філософського осмислення нової дійсності, наукові відкриття й технічні досягнення

Епоха індустріального суспільства потребувала наукового пояснення світу. Ідеали Просвітництва більше не надихали філософів Європи та США. Люди очікували від учених не стільки романтичних ідей, скільки винаходів, від яких була б практична користь. Вплив нових думок став відчутним насамперед у Німеччині, Франції та Англії.

Прихильники **реалізму** кинули виклик романтичному сприйняттю світу літераторами. Вони стверджували, що речі потрібно описувати такими, як вони є, а не такими, як їх уявляють митці. *Альфред Теннісон*, *Метью Арнольд* і *Роберт Браунінг* — яскраві представники реалістичної течії в англійській літературі XIX ст.

**Ідеалізм** як філософська течія звеличував людський розум і підносив роль ідеального або духовного. У XIX ст. основним виразником ідеалізму був німецький філософ *Георг Гегель* (1770–1831). Він і його послідовники стверджували, що ідея, народжена «чистим розумом», може перетворювати соціально-економічне й політичне життя людства, тобто свідомість визначає буття.



Георг Гегель

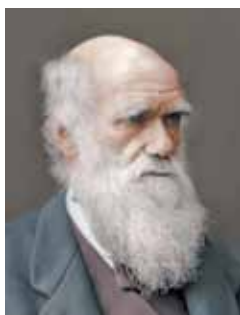
Інша група філософів, яких називали **матеріалістами**, стверджувала, що все навпаки — саме буття визначає свідомість.

Використовуючи аргументи матеріалістів, німецький філософ *Карл Маркс* розробив утопічну теорію не просто філософського пояснення світу, а його перетворення, установлення комунізму — міфічного суспільства загальної рівності й справедливості.

У першій третині XIX ст. англійський геолог *Чарльз Лайель* (1797–1875) опублікував працю «Принципи геології», у якій доводив, що історія планети набагато давніша, ніж описано в Біблії. Він також стверджував, що релігії «перешкоджають» розумінню світу, бо заохочують віру без критичного осмислення

## Словник

**Реалізм** — основний метод художнього пізнання й правдивого відображення об'єктивної дійсності в її типових ознаках, а також напрям у літературі й мистецтві, представники якого застосовують цей метод.



Чарльз Дарвін



Томас Гакслі

дійсності. Такі погляди не були новими, адже у XVIII ст. критично налаштованими до релігії були просвітителі, зокрема Вольтер. У навчальних закладах поширювали погляди, що ідеї повинні підкріплюватися доказами; ніщо не може вважатися істиною без наукового доведення. Такі погляди призвели до кризи віри в європейського середнього класу, чимало представників якого впродовж століття відійшло від церкви.

XIX ст. було епохою відкриттів у природничих науках і численних технологічних винаходів.

У 1859 р. *Чарльз Дарвін* (1809–1882) опублікував свою найвідомішу працю «Походження видів». За Ч. Дарвіном, живі організми розвивалися від найпростіших до складних. Учений припускав, що еволюція відбувалась упродовж мільйонів років. Основним елементом його теорії була ідея «природного добору», завдяки якому кожне наступне покоління живих організмів успадковує ті якості, які допоможуть йому вижити в навколишньому середовищі.

У 1863 р. англійський природознавець *Томас Гакслі* (1825–1895) став першим ученим, який застосував ідеї Ч. Дарвіна безпосередньо до людей, наголосивши на тому, що люди пов'язані з іншими видами тварин через біологічну подібність. У 1871 р. Ч. Дарвін надрукував працю «Походження людини і статевий добір», у якій доводив, що людське суспільство й релігії також розвиваються та змінюються. Його ідеї й опубліковані в 1866 р. результати дослідження генетики й спадковості австрійського монаха *Грегора Менделя* (1822–1884) наголошували на взаємопов'язаності еволюції тваринного світу та людей.

Теорія еволюції справила значний вплив на всі галузі знань і зумовила кардинальні зміни в інших науках. Застосування теорії еволюції в соціальних науках (у людському суспільстві також «виживає сильніший») часто називають *соціальним дарвінізмом*. Цю теорію використовували, щоб виправдати імперіалізм і колоніалізм в Азії та Африці.

Досягнення в біології сприяли розвитку медицини. Європейські вчені розробили вакцини проти хвороб, які вважалися невиліковними. Наприкінці XVIII ст. *Едвард Дженнер* створив вакцину проти віспи, *Луї Пастер* у середині XIX ст. — проти сказу. Шотландський професор *Джозеф Лістер* увів у хірургічну практику антисептику, а *Джеймс Сімсон* — знеболювальні засоби.

У хімічній науці *Дмитро Менделєєв* (1834–1907) відкрив періодичний закон хімічних елементів. Важливі відкриття були зроблені також у галузі фізики.

### Важливі відкриття в галузі фізики

Учений	Країна	Зміст відкриття
М. Фарадей	Велика Британія	Створив учення про електромагнітне поле.
Дж. Джоуль Ю. Р. Майєр	Велика Британія, Німеччина	Відкрили закон збереження енергії.

Продовження табл.

Учений	Країна	Зміст відкриття
Дж. К. Максвелл	Велика Британія	Створив теорію електромагнітного поля: електричні й магнітні поля взаємопов'язані й утворюють єдине електромагнітне поле, що поширюється зі швидкістю світла. Довести свою теорію дослідженнями не зміг.
Г. Герц	Німеччина	Досяг того, що не вдалося К. Максвеллу, — уперше спостерігав поширення електромагнітних хвиль. При цьому помилково вважав, що це відкриття є винятково теоретичним і не матиме практичного значення.
Г. А. Лоренц	Нідерланди	Відкрив першу з елементарних частинок — електрон.
М. Планк	Німеччина	Розробив теорію випромінювання абсолютно чорного тіла, а також теорію квантової механіки.
Дж. Дж. Томсон	Велика Британія	Експериментально довів, що маса електрона значно менша за масу атома, а отже, атом не є неподільним.
В. К. Рентген	Німеччина	Досліджуючи електромагнітне поле, відкрив таємничі X-промені, що нині відомі як рентгенівські.
А. Беккерель	Франція	Відкрив радіоактивність, що стало поштовхом до створення ядерної фізики.
І. Пулюй	Україна, Австро-Угорщина	Одночасно з В. К. Рентгеном виконав принципово важливі дослідження X-променів. Його нерідко нарівні з німецьким фізиком називають відкривачем цих променів.
П. Кюрі, М. Склодовська-Кюрі	Франція	Відкрили радіоактивні елементи полоній і радій. Від назви останнього пішла назва спонтанного випромінювання — радіоактивність.
Е. Резерфорд	Велика Британія	Установив, що під час розпаду радіоактивних елементів утворюються три види променів, які позначив літерами грецької абетки: альфа-, бета- й гамма-промені.
Н. Бор	Данія	Довів, що атом лише зовні подібний до планетної системи, але закони руху електронів довкола ядра зовсім інші, ніж закони руху планет навколо Сонця.
А. Ейнштейн	Німеччина, США	Сформулював теорію відносності. Довів, що світ не заповнений, як уважалося раніше, непорушним ефіром, існує лише безкінечний рух матерії.

Завдяки науковим винаходам і технічним удосконаленням були створені нові машини й механізми, що докорінно змінили процес виробництва, забезпечивши здійснення індустріальної революції й утвердження індустріального суспільства.



### Погляд дослідника

«Дерев'яні каравели й галеони... поступилися місцем великим залізним кораблям з механічною тягою; ґрунтові дороги, якими їздили в запряжених шестериком каретах, замінили асфальтованими й бетонованими автомобільними магістралями; залізниці конкурували з традиційними шляхами, а повітряні кораблі — з усіма наземними й водними видами транспорту. Одночасно виникали й запроваджували в життя... телеграф, телефон, бездротовий зв'язок у вигляді телебачення й ра-

діо. Ще ніколи такий величезний обшир не набував подібної високої провідності щодо всіх форм людських зв'язків».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (*Дослідження історії*. — К. : Основи, 1995. — Т. 2. — С. 31)

### 3. Література та мистецтво

Кожній епосі притаманний певний стиль у культурі, який ця доба винесла на гребінь популярності. Так, у добу Середньовіччя, з його культом віри й зосередженості на духовному, панувала готика, у добу Відродження захоплювалися античними ідеалами краси, схилилися перед усемогутністю людського розуму. Упродовж XVII і XVIII ст. панував стиль бароко з притаманними йому релігійними мотивами, закликами до християнської стриманості, намаганням відшукати сенс буття в утечі від світу.



Оскар Уайльд



Еміль Золя

Неперевершені зразки літератури **класицизму** з його прагненням до простоти в побудові творів, точності думки дало XVIII ст. У літературі XIX ст. спочатку панував **романтизм**, представники якого вважали, що тільки почуття та інтуїція здатні прокласти людині дорогу до пізнання світу. Одним з яскравих представників романтичного напрямку в літературі був англійський письменник *Оскар Уайльд*. Елементами романтизму позначені твори одного з найвідоміших письменників Франції тієї епохи — *Віктора Гюго*.

Поступ науки в XIX ст. прискорив занепад романтичного напрямку у філософії й мистецтві. Прихильники реалізму зображали світ «таким, яким він є». Цей підхід простежується у творах *Чарльза Дікенса*, *Оноре де Бальзака*, *Густава Флобера*. Відомими літераторами-реалістами були французький письменник *Еміль Золя*, американці *Марк Твен* і *Джек Лондон*, індійський письменник *Рабіндранат Тагор* та ін.

Однак література класичного, переважно реалістичного, спрямування, уже не могла дати вичерпну відповідь на питання, які ставило життя. На літературній палітрі на початку XX ст. засяяв яскравими барвами **модернізм**. Ця течія зародилася в останній третині XIX ст. й набула популярності вже у XX ст. Міфотворчість, «потік свідомості», конструювання нереальних картин світу, наповнення літературних творів психологічними сюжетами — типові прояви модернізму в літературі. Зрілий модернізм початку XX ст. мав чимало відгалужень, зокрема авангардизм, сюрреалізм, експресіонізм, абстрактне мистецтво.

### Словник

- **Класицизм** — напрям у європейському мистецтві, зразком для якого було давньогрецьке й давньоримське мистецтво.
- **Романтизм** — один із провідних напрямів у літературі та мистецтві Європи й Америки. Романтики виступали проти канонів та обмежень класицистичного мистецтва.
- **Модернізм** (від фр. *moderne* — сучасний, новітній) — напрям у мистецтві (переважно в архітектурі, образотворчому й декоративно-ужитковому мистецтві), для якого характерні стилізація та символіка.

### Характерні ознаки модернізму

- На відміну від реалістів, заклопотаних тим, *що* сказати, для модерністів найголовнішим було, *як* сказати. Для них краса не була допоміжним тлом у зображенні дійсності, а самою дійсністю, сенсом життя та творчості.
- Умовність у творах, відхід від фотографічного наслідування дійсності.
- Заперечення того, що духовне життя людини обумовлене матеріальними умовами життя.
- Намагання проникнути крізь матеріальне в духовну сутність світу, насамперед людини.
- Зосередженість на неповторному «Я» літературного героя, автора твору.
- Неприйнятний для реалізму психологізм, занурення в підсвідомість людської психіки. У центрі уваги модерністів — не зовнішні впливи на людину, а сама людина, її внутрішній світ, переживання.
- Використання символів як засобу пізнання й відтворення світу.
- Ліризм, увага до почуттів та емоцій.
- Культ сили волі, боротьби, «надлюдини» й водночас — нетерпимість до інших літературних стилів, скандальні витівки, шокуючі висловлювання та вчинки.
- Переконаність у тому, що людина здатна перебудувати світ, пропагування власних рецептів такої перебудови.

В образотворчому мистецтві XIX — початку XX ст. розвивалися різні напрями й школи. Художники романтичного напрямку зверталися до ранньої традиції грецьких або римських сюжетів у класичному стилі. Представниками *романтизму* в живописі були француз *Ежен Делакруа* й англієць *Джон Констебл*. В архітектурі також були зроблені спроби повернутися до готичної стилістики середньовічної Європи. Найкраще це представлено в будівлі британського парламенту в Лондоні.

Перехід до реалізму в живописі пов'язаний насамперед з французькими художниками *Жаном Мілле*, *Оноре Дом'є* та *Густавом Курбе*, які зображали на своїх полотнах повсякденне життя представників різних верств суспільства. Уже в 1840-і роки реалізм набув ознак гострого соціального протесту, зокрема в роботах *О. Дом'є*, присвячених революційним подіям у Франції 1830–1840-х років.

Іншим напрямом був *декаданс* (від фр. *decadence* — занепад, розклад) — узагальнена назва мистецької течії, представники якої відображали у своїх творах песимістичне світосприйняття (*Едвард Мунк*, *Арнольд Беклін*).

Із середини XIX ст. значних змін зазнала архітектура, де почали широко застосовувати нові матеріали, передусім залізо й сталь. У 1830–1840-і роки намітився відхід від класицизму й неоготики — спостерігається симбіоз (поєднання) різних стилів попередніх епох. Зведено розкішні палаци, оздоблені ліпленням і скульптурами. Цей стиль, що демонстрував змішані художні смаки нової буржуазії, був чудовим і пишним, але не відрізнявся витонченістю.



Британський парламент.  
Фото. 1980-і роки

Наприкінці XIX ст. архітектура змінилася під впливом найновіших досягнень технічної думки: у Парижі була побудована грандіозна сталева Ейфелева вежа, у США почали споруджувати «хмарочоси». Усі ці нові явища були своєрідною демонстрацією могутності й величчя західного світу.

Остання третина XIX ст. — час піднесення **імпресіонізму** в живописі, яскравими представниками якого були французькі художники *Едуард Мане, Клод Моне, Каміль Піссаро, Едгар Дега, Огюст Ренуар*.

До постмодерністів мистецтвознавці зараховують голландського художника *Вінсента ван Гога*.

#### 4. Культура народів Азії та Африки

Культура й духовне життя в країнах Азії та Африки розвивалися нерівномірно. З одного боку, європейці часто зверхньо й презирливо ставилися до місцевого мистецтва, вважаючи його примітивним, з іншого — не всі країни й території перебували в колоніальній залежності, тому розвивали самобутню національну культуру. Загалом стан мистецтва в країнах Азії та Африки не справляв враження занепаду. Зберігали силу художні традиції, що навіть в умовах колоніального гноблення були цілющим джерелом народної творчості. Водночас під впливом національних рухів з'явилися паростки нового мистецтва.

Крім орієнтації на європейське мистецтво, закономірно виникали течії, що прагнули відродити мистецтво на основі національних художніх традицій. В **Індії** ця закономірність виявилася наприкінці XIX — на початку XX ст. в русі, що отримав назву *Бенгальське відродження*. Очолили рух *Рабіндрнат Тагор, Нандалал Бос* та інші видатні діячі індійської культури.

Бенгальське відродження було тісно пов'язане з визвольною боротьбою індійського народу. Цей рух не тільки організував бойкот англійських товарів, а й виступав за розвиток національної економіки та культури.



*Р. Тагор. Пейзаж. 1890-і роки*



*К. Хокусай. Велика хвиля*

Східні країни, запозичуючи досягнення європейської цивілізації, прагнули зберегти свою самобутність. Мабуть, найкраще це ілюструє мистецтво **Японії**. Тут зводили імператорські палаци, будували храми в національному стилі. Японський живопис також вирізнявся оригінальністю. Культура Японії не перегукувалася в цю епоху з іншими, навіть азійськими, що зумовлено закритістю країни. Коли кордони Японії відкрилися, у країні почався активний процес запозичення технічних винаходів людства. Уже в XIX ст., майже в той самий час, що й у Європі та США, у Японії з'явилася фотографія, а в XX ст. — повноцінний кінематограф.

Японія зберегла свої традиції й водночас поєднала їх з науковим і технічним прогресом. Характерні ознаки гравюри XIX ст. втілював у своїй творчості один із найвідоміших художників Японії *Кацусіка Хокусай*. Його мистецтву

### Словник



**Імпресіонізм** — напрям у мистецтві й літературі, представники якого прагнули відтворити світ у його мінливості, передати свої враження.



притаманна повнота охоплення життя в усіх його проявах. Найвідоміші твори майстра — серія пейзажів Японії. Його молодший сучасник пейзажист *Андо Хіросіге* передавав більш камерний, ліричний характер японської природи. Популярність художнику принесла його серія «53 станції Токайдо» — дороги, що з'єднувала стару столицю Кіото з новою столицею Едо.

Подібні процеси відбувалися й у *Кумаї*, який відкрився світові в останній третині XIX ст. Китайська інтелігенція прагнула ознайомитися з досягненнями західноєвропейської науки, культури й суспільної думки. Реформатори намагалися поєднати погляди давніх китайських мислителів із західними ідеями. Були опубліковані численні матеріали про культурне життя іноземних держав, багато уваги приділяли проблемам освіти. Наприкінці XIX ст. в Китаї гостро постала потреба реформування літературної мови.

Зміни в житті країни вплинули на китайський театр. У середині XIX ст. на основі багатьох місцевих театрів утворилася нова форма — пекінська музична драма (цзинсі). На початку XX ст. китайські студенти, які навчалися у Японії, заснували театральне товариство, що ставило вистави західних авторів.

Новий напрям у живописі створив художник *Жень Боянь*, який збагатив традиційний китайський живопис «гохуа» (картини на шовкових або паперових сувоях, які пишуть тушшю або фарбою, розведеною на воді) здобутками європейських майстрів. Його традиції продовжив розвивати *Ці Байші*. Популярністю користувався цикл його гравюр.

На початку XX ст. в Китаї з'явилася перша політична карикатура. Певні здобутки були й в архітектурі. Збудований в Пекіні наприкінці XIX ст. в національних традиціях імператорський літній палац Іхеюань (у перекладі «Парк безтурботного відпочинку») уражав вишуканістю. Чудові зразки паркової архітектури були створені в інших містах. Продовжували розвиватися художні ремесла (кераміка, ткацтво, вишивання тощо).

Культурне життя *Африки* було строкатим, як і сам континент. З одного боку, у Єгипті й Алжирі активно запозичували європейську культуру, з іншого — більшість країн континенту зберігала свою культуру такою, якою вона була віками. Колонізація європейцями Африканського континенту не зупинила й не перервала розвиток культури племен і народів, які його населяли. Саме ця частина африканської культури становить найбільший інтерес.



*Жень Боянь.*

Дерево й птахи. 1870-і роки



Палацовий павільйон Ціньян-фан у парку Іхеюань. Друга половина XIX ст.



Традиційні африканські магичні статуетки й маски

Розвиваючи традиційне декоративно-ужиткове мистецтво, африканські майстри продовжували творити в різних жанрах скульптури, розпису, орнаменту. Водночас художня творчість африканців не вичерпувалася культовим за своїм призначенням ужитковим мистецтвом. Зокрема, були поширені різьблені скульптури з дерева із зображеннями різних духів, предків або певних історичних осіб чи богів.

Унікальним досягненням африканського мистецтва були маски, які вразили мандрівників і місіонерів у XIX ст. Найчастіше виготовляли маски у формі морди тварини — покровительки роду чи племені. Їх використовували в різноманітних обрядах; також були поширені маски чаклунів і танцювальні.

Загалом мистецтво Африки було реалістичним, однак цей реалізм мав африканський колорит. Зображуючи предків, художники передавали характерні ознаки будови людського тіла; скульптори вважали, що найважливіша в образі людини голова, тому її наївно зображували непропорційно великою. Порівняно з головою тулуб подавався узагальнено. Відображалося лише те, що було істотним з погляду майстра: ознаки статі й тагування. Деталі одягу й прикраси, відповідно до африканської мистецької традиції, зображували рідко.

В африканській палітрі традиційно переважають три кольори: білий, чорний і червоно-коричневий. Навіть у мовах Західної Африки існують слова для позначення тільки трьох основних кольорів. Усі темні тони називаються *чорними*, а всі світлі — *білими*. Блакитний і зелений кольори використовували тільки в скульптурі й розписах племен Південної Нігерії.

Чудові самотутні традиції художнього ремесла африканських народів свідчать про те, що задовго до приходу на континент європейців в Африці існували високорозвинена культура й мистецтво.



## Основні події

**Початок XX ст.** — втрата критичним реалізмом становища панівного напряму у світовій літературі.



## Запитання та завдання

1. Які зміни відбулися в галузі освіти наприкінці XVIII – XIX ст.?
2. Охарактеризуйте за допомогою таблиці (с. 204–205) досягнення природничих наук і визначте, яку роль вони відіграли в розвитку техніки, духовної культури провідних країн світу.
3. У який, на Вашу думку, спосіб відбувалося взаємопроникнення культур народів Європи, Америки, Азії та Африки?
4. Висловте свою думку щодо тенденцій розвитку культури, основних стилів мистецтва, змін у житті та світогляді людей у період «довгого» XIX ст.
5. Поясніть поняття «романтизм», «класицизм», «реалізм», «модернізм».

## Матеріал до практичного заняття 5

### Зародження масової культури

#### I. Масова культура як явище

##### • Базова інформація

Одним із проявів становлення індустріального суспільства було зародження й поширення *масової культури*.

Існують різні думки щодо того, коли виникла масова культура. Одні вбачають її паростки наприкінці XIX ст., інші — на початку XX ст. і навіть після Першої світової війни. Та все ж точкою відліку появи й розвитку масової культури більшість фахівців вважає кінець XIX — початок XX ст.

Ознаки масової (популярної) культури вперше проявились у США наприкінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку зі стрімким розвитком кінематографа.

##### • Практична частина

- *Ознайомтесь із висловлюванням З. Бжезінського. Чому, на Вашу думку, політолог обумовлює масову культуру науково-технічною революцією? Чи погоджуєтесь Ви з таким підходом? Аргументуйте Вашу точку зору.*

«Якщо Рим подарував світові право, Британія — парламентську систему, Франція — культуру й республіканський устрій, то сучасні США — науково-технічну революцію й масову культуру».

*Збігнев Бжезінський, американський політолог  
(<http://www.megos.org.ua/Kultura.1.12.html>)*

##### • Базова інформація

Для того щоб в епоху індустріалізації люди могли приділяти час театру, танцям, музиці, а згодом кіно, крім грошей на розваги вони також повинні були мати достатньо вільного часу, щоб насолоджуватися цими видами мистецтв. Скупчення населення в містах, збільшення кількості робочих місць на заводах розширювали потенційну аудиторію кінотеатрів, мистецьких виставок, концертів тощо.

У різних країнах поширення масової культури відбувалося по-різному, але спільними ознаками були саме масовість і демократизм цього явища, а також рівень освіченості населення.

##### • Практична частина

- *Розгляньте ілюстрації. Перша ілюстрація пов'язана з подією, що сталася в Англії в 1870 р. за прем'єрства В. Гладстона, друга — з популярністю роману як основного літературного жанру XIX — початку XX ст. Який, на Вашу думку, може існувати зв'язок між цими подіями?*

## Словник

**Масова культура** — явище, що виникло в умовах індустріального суспільства. Масова культура покликана задовольняти потреби основної маси населення. Термін також уживається для означення культури, що протиставляється елітарній.



На уроці. Ілюстрація з журналу. XIX ст.



П. Фішер. Цікава книжка. 1905 р.

### • Базова інформація

Наприкінці XIX ст. щотижневі газети почали друкувати сентиментально-мелодраматичні твори, які згодом отримали назву *сердечна преса*, або *індустрія мрій*. У США з'явилася така форма масової культури, як *комікси*. Спочатку цей жанр був призначений винятково для дітей, але з часом став невід'ємною складовою дозвілля дорослих.

### • Практична частина

- Розгляньте американські комікси XIX ст. Як Ви думаєте, людям якого віку адресований перший комікс, а якого — другий? Висловіть припущення про причини й рівень популярності певного виду мистецтва, якщо він користується масовим попитом у різновікової аудиторії.



## II. Революція в моді

### • Базова інформація

Швацька машина стала одним із символів індустріалізації. Її поява вплинула не тільки на моду, а й на поведінку, манери, смаки людей різного походження, соціального статусу й майнового стану.

### • Практична частина

- За рекомендацією вчителя при підготовці до заняття оберіть фрагменти двох чи більше кінофільмів, присвячених подіям на межі XIX–XX ст. Наприклад, із серіалу «Абатство Даунтон» (<https://www.youtube.com/watch?v=EOM3y4P8TEM>; <https://www.youtube.com/watch?v=6hLTX9HmWRY>) і серіалу «Пригоди Шерлока Холмса» ([http://seasonvar.ru/serial-6104-Priklyucheniya\\_Sherloka\\_Holmsa.html](http://seasonvar.ru/serial-6104-Priklyucheniya_Sherloka_Holmsa.html)).

- Під керівництвом учителя поділіться на робочі групи. Перша група переглядатиме фрагменти однієї кінострічки, друга — іншої. Обговоріть у групах та обміняйтеся враженнями про помічені вами зміни у вбранні й побуті героїв фільму. Порівняйте тогочасну моду з напрямками моди в попередні півстоліття (див. Матеріал до практичного заняття 2, с. 46–48).
- Як, на Вашу думку, ці зміни могли бути пов'язані з індустріалізацією та прискоренням ритму життя? Як у них відображена масова культура?



Кадр із кінофільму «Абатство Даунтон». 2013 р.



Кадр із кінофільму «Пригоди Шерлока Холмса». 1984–1985 рр.

### • Базова інформація

Наприкінці XIX ст. під впливом модерну змінилися жіночий костюм і взуття. Моду диктували великі модні салони, кожен з яких мав власний стиль. Плаття часто мали високий закритий комір. Модними були пишні жіночі зачіски, на голові носили капоти й величезні капелюхи з пір'ям, криси яких загиналися. Таке вбрання створювало образ стилізованої жінки-квітки, жінки салонів, театрів і вечірніх розваг.

У 1890-х роках звичний ритм життя змінився: з'явився автомобіль, що також вплинуло на форму костюма. Зміни були зумовлені й боротьбою жінок за рівні права з чоловіками. Усі верстви тогочасного суспільства захоплювалися спортом. Були популярні велосипедні прогулянки, крокет, теніс, плавання тощо. Жінки перевдягнулися в спідниці із зручними блузками.

Справжній прорив у моді відбувся завдяки англійському модельєру *Джону Редферну*, який одягав англійський королівський двір і придворних дам. Напри-



Одяг для вулиці: на жінці — верхнє плаття, на чоловікові — пальто



Жінка в костюмі-тальєрі



Жінки з дітьми, одягнені для прогулянки



Мода 1920-х років

кінці XIX ст. спеціально для принцеси Александри він винайшов жіночий костюм з жакетом-пальтом на основі чоловічого сюртука. Жакет і спідниця виготовлялися з однієї тканини й поєднувалися із строгою блузкою з високим стоячим коміром. Костюм почали називати «костюмом-тальєром», і це був чи не перший жіночий діловий костюм.

Чоловічий костюм, уже сформований до 1890-х років, на межі століть зазнав мало змін. Парадним одягом став чорний фрак, офіційним — чорний редингот (сюртук) і візитні смугасті штани. Повсякденний одяг — короткий сюртук (попередник піджака), суконні й оксамитові куртки, обшиті кольоровою тасьмою. Одноманітність чоловічого костюма порушував великий набір капелюхів: високі циліндри, котелки, солом'яні канотье, кепі. Як аксесуари, у чоловіків були гетри на черевиках, білі кашне, трости, парасольки. Найпопулярнішою в чоловіків була зачіска з прямим проділом.

У першому десятилітті XX ст. помітну роль у моді відігравав стиль модерн, що сповідував простоту та свободу у виборі нових форм і матеріалів. Зароджувалися нові напрями в мистецтві (кубізм, абстракціонізм), і кожен з них по-своєму впливав на костюм. Основною вимогою моди стали природність і простота. В одязі з'явилися яскраві деталі. Усе частіше взірцями краси й моди ставали актриси й актори кіно та театру. Так, утіленням краси й жіночності на початку XX ст. вважалася американська балерина *Айседора Дункан*, яка танцювала у вільному напівпрозорому платті — пеплосі, без корсета з китового вуса.

У 1900-і роки в моді панували східні мотиви. Художник і модельєр *Поль Пуаре* відмовився від корсета й створив вишукані сукні-туніки. У своїх моделях він використовував перську вишивку, східні тюрбани з хутра й парчі. Спідниці стали коротшими. Це була нова естетика індустріального суспільства, яка гармонійно поєднувала вишуканість і простоту.

Спрощенню одягу сприяв розвиток індустріального виробництва. Масовий пошив одягу передбачав відмову від корсетів та інших трудомістких елементів і впровадження простіших форм. Виготовлення костюма промисловим способом зумовило розроблення стандартів, маркування розмірів та ін. Одяг став демократичнішим.

Чоловіча мода порівняно з жіночою була набагато простішою: змінювалися хіба що ширина лацканів і штанів, довжина піджаків і пальт. Утвердилася форма англійського чоловічого костюма: його крій став вільнішим, піджак остаточно витіснив сюртук, а фетровий капелюх — циліндр.

#### • Практична частина

- Перегляньте ілюстрації на с. 213–214 і обміняйтеся у робочих групах думками про розвиток моди наприкінці XIX — на початку XX ст. Які деталі гардеробу викликають у Вас найбільший інтерес? Чи важливо для Вас, щоб Ваші уподобання поділяли однокласники? Чи є в одязі тієї епохи ідеї, що можуть бути втілені в сучасній моді?

### III. Нова музика

#### • Базова інформація

Нові віяння поширились у музиці й танцях. Зародившись у США, наприкінці XIX ст. популярності набув стиль *регтайм* — американський аналог європейської

романтичної фортепіанної музики в афро-американському стилі. Фортепіано стало настільки популярним у США, що мало бути в кожному «пристойному» домі. На південному сході США стрімко набрав небаченої популярності блюз, поширився **джаз**.

На танцювальних майданчиках запанував **фокстрот**.

Величезні аудиторії збирали **мюзикли**.

### • Практична частина

- Розгляньте ілюстрації, на яких зображені техніка танцю, місце проведення балів, убрання та емоційний стан танцівників у XVIII ст., у першій половині XIX ст. та наприкінці XIX — на початку XX ст. Який висновок про демократизм і загальну атмосферу танців Ви можете зробити, проаналізувавши ці ілюстрації? Чи дає порівняння хоча б частково відповідь на запитання про відмінності масової культури від культури попередніх епох?

### Танці у XVIII ст.



Менует



Полонез

### Танці в першій половині XIX ст.



Вальс



Кадриль

## Словник

- **Джаз** — форма музичного мистецтва, що виникла на межі XIX–XX ст. в США як синтез африканської та європейської культур.
- **Мюзикл** — музично-сценічна вистава, у якій поєднуються різноманітні жанри й виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного й оперного мистецтва.
- **Фокстрот** — американський парний танець, що з'явився на початку XX ст., який виконується в помірно швидкому темпі. Вирізняється свободою рухів та елегантністю.

Танці наприкінці XIX — на початку XX ст.



Канкан



Фокстрот



Вальс-бостон



Чарльстон

• **Висновок**

Отже, масова культура — це, без перебільшення, соціальний феномен, що з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. Поява масової культури була пов'язана з епохою становлення великого промислового виробництва, що потребувало створення армії найманих робітників для свого обслуговування. З появою друкованих ЗМІ й радіомовлення сфера впливу масової культури суттєво розширилася. Масова культура потіснила фольклор, який був невід'ємним культурним атрибутом традиційних місцевих громад. Одночасно з появою нових виробничих відносин і формуванням нової соціальної структури суспільства з'являються люди, які створюють принципово нову, не елітарну, як було в минулому, а дійсно масову культуру.



## УЗАГАЛЬНЕННЯ

### до розділу V «Розвиток культури й повсякденне життя наприкінці XVIII — на початку XX ст.»

Значний вплив на розвиток суспільства в XIX — на початку XX ст. справили досягнення *освіти* й *науки*. У цей час були зроблені найбільші наукові відкриття, які зумовили перегляд уявлень про навколишній світ і отримали назву *революції в природознавстві*. Провідну роль у розвитку науки в цей період відігравали такі країни, як Велика Британія, Німеччина та Франція.

Характерною особливістю розвитку фундаментальних наук у першій половині XIX ст. стало накопичення фактологічного матеріалу, отриманого в результаті спостережень і дослідів, проведення яких постійно вдосконалювалося. Завдяки розвитку торгівлі та міжнародних відносин, дослідженню й освоєнню нових територій у науковий обіг уведено чимало нових фактологічних відомостей, які підтвердили взаємопов'язаність природних явищ у часі й просторі. У другій половині XIX — на початку XX ст. на базі цих даних були створені теорії й концепції, які стали основою сучасної науки.

Значних успіхів було досягнуто у *фізиці* завдяки відкриттю Дж. Джоулем і Р. Майєром закону збереження енергії, а також дослідженням Г. Ома і М. Фарадея в галузі електрики; у *хімії* були поглиблені й розширені основи теорії атомної будови речовини, Д. Менделєєв відкрив періодичний закон хімічних елементів; у *біології* англійський учений Ч. Дарвін розробив революційну теорію походження біологічних видів шляхом природного добору. На межі XIX–XX ст. американцем Т. Морганом і німцем А. Вейсманом були закладені основи *генетики* — науки про передання спадкових ознак у рослинному та тваринному світі. Важливим досягненням біології було розроблення клітинної теорії, яка створила базу для розуміння закономірностей живого світу й розвитку еволюційного вчення.

Досягнення біологічних наук дали потужний поштовх розвитку медицини.

Вагомим здобутком стало відкриття в 1895 р. німецьким фізиком В. Рентгеном X-променів, завдяки яким було досягнуто значних успіхів у діагностиці й хірургії. Зокрема, різко скоротилася смертність, припинилися глобальні епідемії, збільшилася середня тривалість життя європейців.

*Стрімкий технічний прогрес* — характерна ознака XIX — початку XX ст. У XIX ст. швидко впроваджуються різні технічні новації. Західні вчені домоглися значних результатів у розробленні засобів комунікації: американець С. Морзе винайшов телеграфний апарат, американець А. Белл — телефон, італієць Г. Марконі сконструював радіоприймач.

У другій половині XIX ст. був створений перший двигун внутрішнього згоряння. «Батьками» автомобіля вважають німецьких конструкторів Г. Даймлера й К. Бенца. Технічні новинки стали доступнішими, вони охопили всі сфери життя.

XIX ст. було ознаменоване боротьбою в *літературі* й *мистецтві* неокласицизму й романтизму. Розчарування в ідеях Просвітництва, раціоналізмі, прогресі, страх і невпевненість, викликані бурхливими подіями в Європі на початку XIX ст., а також індустріалізацією, що докорінно змінила звичний уклад життя, зумовили прагнення сховатися від реальності, пошук ідеалу, підвищений інтерес до сивої давнини.

Багатьох поетів, композиторів і художників (романтиків) надихав політичний рух за національну незалежність. Ці тенденції проявились у творчості італійського композитора Дж. Верді, угорського поета Ш. Петєфі та ін. У прозі ідеї

романтизму відображено в історичних романах В. Скотта, Т. Карлайла, Жорж Санд. Романтизм не оминув архітектуру, що зумовило поширення в Європі в першій половині XIX ст. неоготичного стилю, і живопис. Художники (Ф. Гойя та Е. Делакруа) брали сюжети для своїх творів з революційних подій у Європі.

До середини XIX ст. романтизм почав витісняти реалізм, який порушував проблему соціальної значущості мистецтва. Письменники-реалісти відображали у своїх творах повсякденне життя, вплив буття на формування свідомості людини, критикували вади соціального устрою суспільства.

Найбільшим явищем у мистецтві Європи другої половини XIX ст. стало формування нового художнього напрямку — *імпресіонізму*. Його головна особливість — прагнення висловити враження від побаченого. Предметом зображення був не реальний предмет або явище, а людське сприйняття, той психологічний стан, який вони викликали. Найвідомішими представниками цієї течії, яка довго не визнавалася мистецтвом і викликала осуд багатьох критиків, були О. Ренуар, П. Сезанн, К. Моне та ін.

Бурхливий економічний розвиток, зростання добробуту європейців, науково-технічний прогрес — усе це сприяло досягненням у сфері мистецтва. У XIX ст. мистецтво стало більш демократичним, перестало бути заганкою обраних. Зростання грамотності населення сприяло тому, що з новітніми творами письменників, поетів, драматургів ознайомилися дедалі ширші кола суспільства; відкривалися численні публічні музеї, галереї та виставки. Культура й мистецтво XIX ст. відображали всі найважливіші явища в житті західної цивілізації, зокрема бурхливий соціально-економічний розвиток.

## **УЗАГАЛЬНЕННЯ** **до курсу «Основні ідеї, здобутки й виклики** **«довгого» XIX ст.»**

«Довге» XIX ст. заклало підвалини революційних змін у науці, мистецтві й культурі, у відносинах європейської (західної) культури з рештою країн світу.

В останній третині XIX ст. в основному завершився процес оформлення нової політичної системи суспільства, що ґрунтувалася на свободі підприємництва, торгівлі, розширенні політичних прав і встановленні конституційного ладу. Однак ліберальні порядки утвердилися не відразу. Лише після парламентської реформи 1832 р. в Англії, революції 1848–1849 рр. в Європі, об'єднання на початку 1870-х років Німеччини й Італії до влади прийшла буржуазія. Установилися такі форми державного правління: конституційна монархія, президентська республіка й парламентська республіка.

Упродовж століття індустріальне суспільство сформувалося у всіх європейських країнах, а також США, Японії та інших державах. Це був період змін у соціальній структурі суспільства, піднесення середнього класу й класу найманих робітників.

Поява спочатку у Франції, а потім і в Англії, Італії та Німеччині середнього класу — людей із грошима, певним рівнем освіти й бажанням відігравати провідну роль в управлінні державою та в бізнесі — було важливим етапом у створенні індустріального суспільства й утвердженні нових форм управління державою. Середній клас був налаштований на використання нових форм гос-

подарювання, переваг індустріальної революції, був носієм ідеалів Американської та Французької революцій. Ідеї Дж. Локка, який надихнув покоління американських революціонерів, розглядалися як природний шлях до суспільства, організованого на засадах наукового погляду на світ.

Докорінно змінилися погляди на призначення науки, на роль і статус науковців у суспільстві. Наука стала виробничою сферою, а науковці — важливими постатями в індустріальному суспільстві. Наукові відкриття й технічні досягнення зумовили появу нових галузей виробництва — хімічної, електротехнічної та ін. Зароджуються обчислювальна техніка, автоматизація, виробництво штучних матеріалів, використовуються властивості атома. Ці досягнення багато в чому стали основою виробництва вже у ХХ ст.

Темпи змін істотно пришвидшилися, різко скоротився час упровадження відкриттів і технічних винаходів у виробництво.

Змінилася роль релігії й церкви. Захоплення природничими науками зумовило розмивання релігійних поглядів освічених верств більшості європейських суспільств. Релігія вже не розглядалась як головний показник лояльності громадян.

Освіта стала доступнішою. Держава усунула чи суттєво обмежила вплив релігії та владу церкви в галузі освіти. Приблизно в один час в Англії, Франції та Німеччині були створені світські системи освіти, що фінансувалися й контролювалися безпосередньо державою. Уперше більшість громадян отримала доступ до освіти.

Взаємодія держав світу сприяла взаємовпливу й взаємозбагаченню культур різних країн, народів і континентів. Урізноманітнилися мистецькі течії й напрями.

Зростання чисельності й рівня кваліфікації робітників, удосконалення технології сприяли подальшому підвищенню ефективності виробництва й розподілу товарів і послуг; формувалися національні ринки, стрімко розвивалася міжнародна торгівля.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. — це також період загострення суперечностей між робітниками й роботодавцями. Кількість робітників із зростанням виробництва постійно збільшувалася. У середині ХІХ ст. у світі нараховувалося до 10 млн робітників, а наприкінці століття стільки ж було в одних тільки США. Наприкінці ХІХ ст. найчисленнішим загоном промислових робітників були робітники текстильної галузі. Однак до початку ХХ в. становище змінилося: найчисленнішими групами робітників стали машинобудівники, металурги й залізничники.

Соціальні суперечності між робітниками й роботодавцями були живильним середовищем для різного роду гіпотез і прогнозів. Зокрема, з'явилися теорії Д. Рікардо й Т. Мальтуса, які прогнозували неконтрольоване зростання чисельності населення та відставання виробництва й постачання продовольства від темпів зростання народонаселення. Д. Рікардо припустив, що це означатиме посилення конкуренції за робочі місця й призведе до постійного скорочення заробітної плати працівників. Хоча цей похмурий сценарій кінця світу не справдився, він змусив замислитися багатьох.

Важливим новим явищем стало виникнення профспілкового руху в умовах розвитку машинного виробництва й зростання прошарку кваліфікованих робітників.

На тлі загострення відносин між робітниками й капіталістами набирали популярності політики та політичні партії, які позиціонували себе захисниками

людей праці. Найвідомішими їх представниками були К. Маркс і Ф. Енгельс, які висунули ідею побудови безкласового комуністичного суспільства. У 1848 р. вони надрукували працю «Маніфест Комуністичної партії». У США резонанс від «Маніфесту...» був набагато меншим, ніж у Європі, оскільки американці зосередили свою увагу на проблемі рабства й зростанні прірви між промисловими північними та рабовласницькими південними штатами.

«Довге» ХІХ ст. в Європі — період зростання й оптимізму, наукових досягнень та економічних змін. Це час, коли відбувся новий сплеск інтелектуальної енергії, європейці намагалися визначити своє місце у світі. Суперечності, боротьба та війни йшли пліч-о-пліч з прогресом, зростанням та успіхом.

Французька революція 1789 р. і наполеонівські війни дали потужний поштовх пробудженню національної самосвідомості народів Європи. Ідея створення власних національних держав і відстоювання інтересів нації поширювалася, особливо серед народів, позбавлених державності. На цій хвилі посилювався націоналізм, гаслами якого були створення національної держави, захист національної й культурної самобутності (мова, історія, релігія, народні звичаї й традиції).

Імперіалізм і колоніалізм також стали невід'ємними атрибутами «довгого» ХІХ ст. До кінця століття завершився процес утворення світового ринку, у якому величезне значення мав економічний і територіальний поділ світу. Монополізація зовнішнього ринку передбачала захоплення колоній, які були гарантованими ринками збуту товарів і джерелом сировини. Наукова, технічна й військова перевага європейських країн полегшувала завоювання колоній.

У 1890-х роках у міжнародних відносинах з'явився новий потужний гравець — США, які витіснили Англію з лідерських позицій. Парадоксально, але найбільше посприяла цьому сама Англія. По-перше, вона домоглася знищення залишків іспанського колоніалізму в Західній півкулі й запобігала появі нових європейських колоніальних імперій. По-друге, британська політика «відчинених дверей» у Китаї після «опіумних» воєн забезпечила Сполученим Штатам вигоду з ринкових можливостей у Китаї. По-третє, однакові для всіх країн правила світової торгівлі, яких домагалася Англія, були вигідними для США, чий товари були дешевшими та якіснішими.

На початку ХХ ст. Сполучені Штати стали світовим лідером замість Британської корони. США проводили гнучку зовнішню політику, яка полягала в збереженні політичної незалежності зарубіжних країн, у яких були зацікавлені США, за умови їх економічної залежності від Америки. Якщо США вважали, що політичні порядки в такій країні заважають процвітанню американської торгівлі, перешкоджають світовій торгівлі, то вони втручалися у внутрішні справи країни на свій розсуд.

Загалом «довге» ХІХ ст. було динамічним і важливим етапом у розвитку людської цивілізації. У цей час люди не спромоглися створити ідеальне для всіх суспільство, але саме наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було закладено підвалини нового, справедливого світу. Шлях до нього, як засвідчили події ХХ — початку ХХІ ст., є тернистим і тривалим.

## ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1740–1790-і роки	початок індустріальної революції
14 липня 1789 р.	падіння Бастилії в Парижі
серпень 1789 р.	прийняття Декларації прав людини і громадянина у Франції
вересень 1791 р.	прийняття першої в історії Франції конституції
вересень 1792 р.	установлення у Франції республіки
1792–1804 рр.	Перша республіка у Франції
травень–червень 1793 р.	установлення якобінської диктатури у Франції
липень 1794 р.	термідоріанський переворот у Франції, повалення якобінської диктатури
1794–1795 рр.	термідоріанський період у Франції
1795–1799 рр.	режим Директорії у Франції
1796–1815 рр.	наполеонівські війни
9 листопада 1799 р. (18 брюмера)	державний переворот у Франції
1799–1804 рр.	період Консульства у Франції
1804–1814 рр.	Перша імперія (імперія Наполеона) у Франції
1810–1826 рр.	Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці
1814–1815 рр.	Віденський конгрес
1814–1830 рр.	період Реставрації Бурбонів у Франції
20 березня – 22 червня 1815 р.	Сто днів Наполеона
1815 р.	створення Священного союзу
грудень 1825– січень 1826 р.	повстання декабристів у Росії
липень 1830 р.	Липнева революція у Франції
1830–1848 рр.	Липнева монархія у Франції

## Хронологічна таблиця

1832 р.	перша парламентська реформа у Великій Британії
1836–1848 рр.	чартистський рух у Великій Британії
1837–1901 рр.	«вікторіанська доба» у Великій Британії
1839–1842 рр.	перша «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм
1848–1849 рр.	«весна народів» у Західній і Центральній Європі
1848–1852 рр.	Друга республіка у Франції
1850–1868 рр.	Тайпінське повстання в Китаї
1852–1870 рр.	Друга імперія у Франції
1853–1855 рр.	Східна (Кримська) війна
1856 р.	Паризький мирний договір
1857–1858 рр.	Сипайське повстання в Індії
1858–1860 рр.	друга «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм
1860 р.	створення Італійського королівства
1860–1870-і роки	«великі реформи» у Росії
1861–1865 рр.	Громадянська війна в США
1865–1877 рр.	реконструкція Півдня в США
1867 р.	друга парламентська реформа у Великій Британії
1867 р.	створення дуалістичної Австро-Угорської імперії
1867–1912 рр.	доба Мейдзі в Японії
1870 р.	завершення об'єднання Італії
1870–1871 рр.	франко-пруська війна
1870–1940 рр.	Третя республіка у Франції
1871 р.	Паризька комуна
1871 р.	завершення об'єднання Німеччини. Проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції
1871 р.	Франкфуртський мирний договір
1877–1878 рр.	російсько-турецька війна

1882 р.	оформлення Троїстого союзу
1884–1885 рр.	Берлінський конгрес
1889 р.	прийняття конституції Японії
1890 р.	антитрестовський закон Шермана в США
1890 р.	відставка О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини
1894 р.	китайсько-японська війна
1898 р.	іспано-американська війна за Кубу
1899–1901 рр.	Іхетуанське («боксерське») повстання в Китаї
1899–1902 рр.	англо-бурська війна в Південній Африці
1901–1906 рр.	президентство Т. Рузвельта в США
1904–1905 рр.	російсько-японська війна
1905 р.	перша марокканська криза
1905–1907 рр.	революція в Росії
1906 р.	столипінська реформа в Росії
1907 р.	завершення формування Антанти
1908 р.	Молодотурецька революція
1908 р.	Боснійська криза
1911 р.	друга марокканська криза
1911–1912 рр.	Синьхайська (Уханська) революція
1912–1913 рр.	балканські війни
1913 р.	Обрання В. Вілсона президентом США. Перший президент Сполучених Штатів Америки від Демократичної партії

Навчальне видання

*Полянський Павло Броніславович*

## **ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

Підручник  
для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено**

У підручнику використані ілюстративні матеріали, які знаходяться  
у вільному доступі в мережі Інтернет.

Редактор *Т. Мусієнко*

Обкладинка, художнє оформлення, макет *Ю. Ясінської*

Художній редактор *О. Андрущенко*

Технічний редактор *Л. Ткаченко*

Комп'ютерна верстка *О. Руденко*

Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 02.06.2017 р. Формат 70×108/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург.

Друк офс. Ум. др. арк. 19,60. Обл.-вид. арк. 23,23.

Умовн. фарбовідб. 78,40.

Наклад 52 243 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота».

01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 13.

Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: [gramotanew@bigmir.net](mailto:gramotanew@bigmir.net)

[www.gramota.kiev.ua](http://www.gramota.kiev.ua)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України  
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»  
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б  
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.